

87.2

3 41

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія,
психологія**

*Випуск 15
Частина 2*

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія, психологія**

*Випуск 15
Частина 2*

НБ ПНУС

760834

**Івано-Франківськ
2010**

ББК 87.2 + 60.5 + 88
3-41

*Друкється відповідно до рішення Вченої ради
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол №1 від 22 січня 2010 р.)*

Збірник наукових праць входить до переліку видань Вищої
атестаційної комісії України (зарєєстровано постановою Президії ВАК
України № 2-02/2 від 09.02.2000 р.)

Свідोцтво про державну реєстрацію. Серія ІФ 3398

Редакційна колегія: Л.Е.Орбан-Лембрик – доктор психолог. наук, професор (*голова редакційної колегії*); Р.А.Арцишевський – доктор філософ. наук, професор, чл.-кор. АПН України; С.М.Возняк – доктор філософ. наук, професор; М.В.Кашуба – доктор філософ. наук, професор; В.К.Ларіонова – доктор філософ. наук, професор; З.С.Карпенко – доктор психолог. наук, професор; В.П.Москалець – доктор психолог. наук, професор; І.Д.Пасічник – доктор психолог. наук, професор; М.В.Савчин – доктор психолог. наук, професор; М.М.Сидоренко – доктор філософ. наук, професор; Н.В.Чепелева – доктор психолог. наук, професор, чл.-кор. АПН України; Т.В.Карабин – канд. психолог. наук, доцент (*відповідальний секретар*)

**Збірник наукових праць : філософія, соціологія,
3-41 психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – Вип. 15. – Ч. 2. – 333 с.**

ББК 87.2 + 60.5 + 88

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125286
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
760834

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, 2010,
© Вид-во Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника, 2010

ЗМІСТ

Орбан-Лембрик Лідія Толерантні стосунки у соціокультурному просторі.....	5
Абдюкова Надія Психологічні детермінанти криміналізації особистості.....	15
Пілецька Любомира Соціальна мобільність як психологічна категорія: теоретико-методологічний аспект аналізу.....	29
Федоришин Галина Соціально-психологічна характеристика груп засуджених.....	42
Гринчук Олександра Аналіз зумовленості особистісного розвитку дитини типом батьківського ставлення в сім'ї.....	55
Плецький Віктор Особливості типів темпераменту та їхня роль у професійній діяльності викладача.....	65
Жердецька Любов Вплив когнітивно-стильових відмінностей на професійне становлення майбутніх психологів.....	75
Федик Оксана Психофізіологічне забезпечення у структурі психологічної готовності майбутніх педагогів до професійної діяльності.....	90
Белінська Інна Психологічні особливості емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку із зоровими деприваціями.....	97
Кулеша-Любінець Мирослава Особливості професійного спілкування педагогів в умовах закладів інтернатного типу.....	107
Тимків Юрій Пошук методологічних засад дослідження феномену етногенезу....	116
Климишин Ольга Християнсько-психологічний аналіз сутнісно-функціональної спектральності молитви.....	125
Лембрик Ірина Соціально-психологічні та деонтологічні аспекти роботи лікаря в рамках клініки дружньої до молоді.....	138
Блинова Олена Психологічні основи вивчення міграційної готовності.....	145
Борисюк Алла Концептуальне обґрунтування моделі професійної ідентичності медичного психолога.....	157

Гуменюк Наталія Психолого-педагогічні аспекти професійної підготовки майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах у регіонах Західної України.....	171
Іванченко Олена Специфіка спілкування українців в іноетнічному середовищі.....	182
Ралько Ірина До проблеми поширеності особистісної свободи серед студентської молоді.....	195
Косар Ульяна Зв'язок рівня професійної самооцінки керівника та ефективності прийняття управлінських рішень.....	206
Шкраб'юк Вероніка Вплив домашнього насильства на формування злочинної поведінки жінок.....	215
Бабинський Денис Психологічні особливості професійної ідентичності майбутніх менеджерів.....	224
Яворська Наталія Особливості процесу соціалізації підлітка в умовах готичної молодіжної субкультури.....	235
Царькова Ольга Особливості вибору музичних вподобань майбутніми психологами....	245
Субота Марія Індивідуально-особистісні особливості учнів у процесі емоційного сприймання музики: експериментальний аспект.....	256
Коваль Петро Художня культура – складова навчально-виховного процесу.....	267
Сербін Олег Класифікація природи Йоана Скотта Еріугени як систематизаційне представлення діалектичності науки.....	277
Наконечний Ігор Специфіка емоційно-вольового компонента саморегуляції поведінки на заняттях з панкратіону.....	285
Корнілова Вікторія Переживання як відображення психічного стану людини.....	295
Большакова Анастасія Рівень самоактуалізації та психобіографічні показники особистості.....	305
Собкова Світлана Студентська молодь у контексті вікової періодизації розвитку людини: психологічний аспект аналізу.....	315
Слободян Ольга Застосування реверсивної домінанти у вивченні механізмів розвитку мотивації протиправного вчинку.....	325

ТОЛЕРАНТНІ СТОСУНКИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена аналізу процесів взаємодії в умовах міграції населення. Зокрема розглянуті такі складові соціальних відносин: особистісно-індивідуальний, соціально-груповий і культурно-ціннісний виміри толерантних взаємин у соціокультурному просторі.

Ключові слова: міграційні процеси, толерантні стосунки, адекватні взаємини, соціально-психологічна адаптація, конформізм, психологічна задоволеність, національні традиції, соціальні цінності, соціокультурний простір.

Article deals with analysis the processes of interaction in migration In particular, the following components of social relations: personal-individual, group and socio-cultural and tolerant valuable dimension of cooperation in social and cultural space.

Key words: migration, tolerant attitude, adequate relations, social and psychological adjustment, conformism, psychological satisfaction, national traditions, social values, social and cultural space.

Актуальність проблеми. Осмислення себе в новому оточенні – шлях доволі складний, адже передбачає індивідуальну і соціальну зміну та супроводжується певними особливостями й ускладненнями: необхідно подолати суперечність між намаганнями особистості (чи групи людей) бути ідеально представленими своїми індивідуальними особливостями в новій спільноті й потребою нового оточення прийняти, схвалити та культивувати лише ті індивідуальні якості, які сприяють розвитку цієї нової спільноти. Усе це зумовлює людину чи групу пере-

орієнтовуватися, пристосовуватися так, щоб не втратити себе й не загубитися в новій ситуації взаємодії. Тут без опанування специфікою толерантного поведіння в незнайомому соціумі аж ніяк не обійтись. Ще одна обставина, яка спонукає наголосити на проблемі толерантних взаємин; пов'язана з тим, що контакти між представниками абсолютно різних культур у наш час стають такими ж звичними і реальними, як і між представниками однієї культури. На шаблі цих новацій значення дослідження психології толерантних взаємин також суттєво зростає, зокрема потребують з'ясування специфічні прояви толерантних взаємин з урахуванням культурного контексту.

Мета повідомлення: показати соціально-психологічну специфіку протікання процесів взаємодії в умовах міграції населення, яка забезпечує толерантні стосунки і сприяє адекватним взаєминам.

Розквіт в останні десятиліття соціально-психологічних досліджень з урахуванням культурного контексту не є випадковим, адже люди, намагаючись знати один про одного більше, хочуть навчитися жити в полікультурному світі без конфліктів, без непорозуміння і зазіхань на особистість кожного. У зв'язку із цим вельми актуальною для спілкування в багатонаціональному середовищі є проблема толерантності (терпимості, поблажливості до чужих поглядів, звичок, норм), яку ми вважаємо основною умовою нормативно прийнятних взаємовідносин і діяльності в такому соціумі, ознакою відкритості, впевненості в собі й усвідомлення надійності власних позицій. Сьогодні толерантність розглядається як цінність і норма цивілізованого суспільства, яка виявляється у праві всіх індивідів та окремих груп бути різними; як відмова від домінування, готовність до розуміння й співпраці один з одним при наявних відмінностях; як визнання багатовимірності, багатовекторності й розмаїття людських норм, культури, установок [5].

Існує декілька видів толерантності особистості: соціальна, соціально-психологічна, етнічна, комунікативна, політична [5; 6; 8]. Інтенсифікація міжнародних відносин актуалізує значення комунікативної толерантності, яка розглядається як певний спосіб ставлення співрозмовників один до одного в процесі спілкування, як репрезентація в комунікативному просторі їх психічних станів, якостей і дій під час обміну інформацією та налагодження взаємодії [2; 3]. У будь-якому багатонаціональному середовищі, передусім у шкільному класі, студентській аудиторії, трудовому колективі, комунікативна толерантність – основа створення ефективних умов для організації роботи, навчання й дозволяла як дорослим, так і школярів і молоді, для прояву та врахування їх індивідуально-психологічних особливостей, зокрема комунікативних умінь та навичок. Йдеться про взаємодію на всіх рівнях – від спілкування на рівні друзів чи колег, до контактів на рівні управлінців і

підлеглих. Дотримання на цих рівнях нормативних характеристик толерантності – терпимості, емпатійності, емоційної стабільності, соціальної активності, відповідного рівня культури й освіти – допомагає не тільки підвищенню продуктивності праці в трудовому колективі, ефективності навчально-виховного процесу у вузах, але й сприяє адекватному взаєморозумінню між людьми в ситуації міжетнічного спілкування [5].

Різномісний характер поведінки й стосунків індивіда, який зважився на переміщення до нового оточення чи міграцію, зумовлений багатьма чинниками: економічними, соціальними, соціально-психологічними, етичними, індивідуально-психологічними, релігійними тощо. Виходячи із цієї обставини, різними можуть бути і підвалини, за якими варто розглядати ці феномени: в одних випадках взаємини зумовлені соціокультурними особливостями середовища, в іншому – політико-економічними характеристиками соціуму, ще в іншому – соціально-психологічною чи індивідуальною специфікою самої людини. Дана розвідка спрямована на розгляд зазначеної в назві проблеми у трьох вимірах: особистісно-індивідуальному, соціально-груповому і культурно-ціннісному.

1. Особистісно-індивідуальний вимір толерантних стосунків.

Цей вимір у соціальній психології пов'язують зі здатністю індивіда адекватно сприймати “не своє” соціальне середовище, толерантно переносити його позитивний чи хибний вплив, з терпимістю до чужих думок, вірувань, поведінки. Мовиться про особистісний потенціал індивіда, вектор його морально-духовних та індивідуально-психологічних можливостей, які допомагають людині відчувати себе повноцінною особистістю в нових умовах життя і діяльності.

Постає питання, чи часто люди, які переміщуються з одного міста до іншого, з одного колективу в другий, навіть їдуть у далеке і ближнє зарубіжжя в пошуках більш оплачуваної роботи, привабливішого життя, кращої долі собі й своїм дітям, комфортно почувають себе там? Це не пусті міркування, адже крок, на який відважилася особа, вимагає від неї максимального напруження своїх потенційних можливостей, своїх сил і здібностей, які не завжди стають у пригоді в нових умовах, більше того, вони можуть не спрацювати й тоді настає процес дезінтеграції, і як наслідок – ізоляція особистості (чи групи), витіснення особистості зі спільноти чи її деградація. За таких обставин набувають актуальності особливості протікання процесів адаптації індивіда до нових умов, тобто пристосування психіки особистості до зовнішнього середовища, що якісно змінюється, змінилося чи суттєво відрізняється від того, де проживала або працювала (вчилася) перед цим людина, здатність

особистості безболісно й ефективно переносити вплив соціального середовища й терпимо ставитися до чужого оточення.

Важливим у даному контексті є аспект усвідомлення індивідом усієї гами змін і почуттів, які ці зміни несуть. Чи психологічно готова людина до них, чи зможе їх посилити, пережити й ефективно ними скористатися? Знову не зайве запитання, адже готовність брати на себе відповідальність за зміну способу свого життя і своїх близьких, за результати своєї діяльності несе індивіду душевну гармонію, відчуття власної цілісності й цінності, урешті-решт, несе задоволеність і собі, і оточуючим індивіду людям. Отже, усвідомлення діяння, готовність і відповідальність за нього та його наслідки – важливі показники задоволеності особистості. А задоволеність переміщенням, новим місцем проживання, працею, новим становищем, собою, реалізацією своїх потенційних можливостей – суб'єктивний індикатор статусної і рольової адаптації індивіда в іноетнічному середовищі. Натомість безвідповідальність, неготовність до змін у житті породжують незадоволення особи процесами переміщення, новою роботою, іншим соціальним середовищем, групою, своїми діями і вчинками, що, у свою чергу, спричинює психологічну дезадаптацію, а в окремих випадках – і деградацію індивіда.

У “чужому” соціумі на шляху вияву власного “Я” виникає внутрішня суперечливість взаємодії: людина стає соціально зумовленою індивідуальністю під впливом соціокультурної системи, в якій опинилася, водночас індивідуальність не може розвиватися, якщо людина сліпо копіює зразки культури, пропоновані новою системою, беззаперечно в них вірить. Допомагає розв'язати названу суперечність процес соціалізації індивіда, який відбувається в координатах іноетнічного середовища відповідно до внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів особи, віри у свої власні дії. При цьому віра в те, що робить людина, набуває значення переконання, стає результатом попередньої роботи свідомості, розуму й розсудливості особистості: переконання втілюють усвідомлені потреби індивіда, основою яких виступає сукупність знань про природу, індивіда і суспільство, в якому перебуває в даний час людина. На базі віри і переконань формується світосприйняття, яке характеризується свідомим ставленням індивіда до соціального життя, яке ним обране.

2. Соціально-груповий вимір толерантних взаємин.

Цей напрям дослідження має вихід передусім на конформізм, який передбачає або пристосовницьке прийняття групових стандартів у поведінці, або безпелаяційне визнання існуючих порядків, норм і правил чи навіть безумовне схилення перед авторитетами. Для людини, яка потрапила в нове соціокультурне середовище, таке визначення конфор-

мізму може означати три різні, хоча зовні подібні між собою явища: відсутність у людини власних поглядів, переконань, слабкість характеру; однаковість у поведінці, згода особистості з поглядами, нормами, ціннісними орієнтаціями більшості оточуючих людей; результат тиску групових норм на індивіда, який унаслідок цього тиску починає дїяти, думати, відчувати так само, як й інші члени групи [7]. Щодо ситуації міграції, на яку можна перенести зазначені міркування, то, перебуваючи в новому для себе оточенні, людина, бажає вона того чи ні, змушена приймати норми і правила цього середовища, тобто змушена формувати в себе риси комфортності й виявляти ознаки комфортної поведінки. Це дозволить їй скоріше не лише пристосуватися до нових обставин життя, але й адаптуватися і, що найголовніше, інтегруватися в нове суспільство, проявляючи себе як особистість. Таким чином, конформна поведінка індивіда – це його відповідна дія чи певне поведіння в умовах конкретної ситуації й групового впливу. Тут ідеться і про терпимість особи до чужих думок, і про її здатність “вживатися” в новий соціум, і про проблему відповідності вербальної реакції дійсній поведінці, яка може формулюватися таким чином: чи змінюється думка внаслідок того, що індивід переконався в чомусь, тобто чи відбулися зміни його когнітивної структури, чи він лише ззовні демонструє зміни, а насправді, залишається при власній думці [1; 4]. Однією з причин такого зовнішнього поведіння може бути небажання конфліктувати, прагнення зберегти хороші стосунки з членами групи, що, врешті-решт, і передбачає толерантність.

Проведені нами дослідження (анкетування, бесіда, спостереження) показують, що такі форми поведінки особистості, як нігілізм, бунтарство, свавілля, незгода, заперечення певних вимог, очікувань, норм, розпоряджень соціуму за умов перебування в новому соціокультурному оточенні не є характерними для індивіда, вони трактуються як крайні й пов'язані скоріше за все з дезадаптаційними процесами та індивідуальними особливостями людини. Вивчення феноменів конформності та конформної поведінки людини в іншому (новому) соціальному середовищі дало змогу виявити їх різні прояви та особливості. Перш за все, йдеться про підпорядкування, яке передбачає, що вплив іносоттальної (іноетнічної) групи на людину має зовнішній характер, і тривалість конформної поведінки обмежується конкретною ситуацією. При цьому ідентифікація як рівень конформної поведінки може існувати у двох формах: нагадувати ідентифікацію в її класичному варіанті, коли індивід повністю чи частково уподібнює себе іншим членам групи, і здійснюватися у формі рольових відносин, коли учасники взаємодії очікують один від одного певної поведінки, намагаючись виправдати ці взаємні очікування [4].

Переміщення та процеси міграції впливають на сферу пізнавальних функцій людини: на перший погляд здається, що особи, особливо конформні, виявляють менший інтелект, ніж незалежні, адже вони характеризуються догматичністю, стереотипністю мислення, нечіткістю думки та висловлювань. Так, головним чином, виглядає ззовні, водночас конформність як риса особистості може зробити людині і добру справу: пристосовуючись до нового оточення, індивід краще його пізнає, починає добре орієнтуватися в навколишній ситуації, що, у свою чергу, сприяє оптимізації пізнавальних процесів [1; 4].

Опанування новими навичками і вміннями під час потрапляння в нове іноетнічне середовище – процес важкий для людини з адекватною самооцінкою, а надто для особи, яка характеризується певним комплексом неповноцінності, заниженою самооцінкою. З багатьма із тих, хто опиняється в новому оточенні, у сфері самосвідомості відбуваються зміни – перед ними постає питання: або чогось досягти, або опинитися на узбіччі. Вони, як показали результати наших опитувань, діють не однаково: одні в стосунках з іншими людьми проявляють авторитарність, незалежність, від чого часто-густо страждають, адже нове оточення не стерпить самозаконаних, другі занепокоєні сприйняттям себе в очах інших, “чужих” людей, що позначається на якості роботи, адже постійна занепокоєність впливає на продуктивність праці, на міжособистісні контакти, роблячи їх часто неадекватними, неефективними, ще інші, пристосовуючи своє світосприйняття до нових умов і заховавши частину себе десь далеко всередині, витрачають час на вивчення оточення й знаходження себе і своєї особистості в ньому [5].

Щоб реалізувати свої індивідуальні бажання, людині необхідно мати всередині групи достатній простір вільного руху. Однак, потрапляючи в нове середовище, вона часто немає такого вільного руху через незнання мови, нормативних вимог групи, етнопсихологічних особливостей нового оточення, через невміння пристосуватися до нього, відсутність можливості й умов проявити своє “Я”. Незнання мови веде до мовних непорозумінь, що аж ніяк не сприяє формуванню толерантної поведінки, а, навпаки, гальмує цей процес і створює для особи додаткові труднощі – тиск іноетнічної групи посилюється. Відомі два механізми, які захищають людину від надмірного нормативного впливу і які, як свідчать наші опитування тих, хто виїхав за кордон на тривалий час, діють і за умов міграції: реактивна опірність і підтвердження власної унікальності [4]. Йдеться про те, що, по-перше, грубість соціального примусу схиляє людей до реактивного опору, тобто вони намагаються протистояти примусу й відстояти свою особисту свободу та індивідуальність, по-друге, наявність відмінних рис між людьми дозволяє їм

своїми діями захищати почуття власної неповторності та індивідуальності.

“Новачки” в іноетнічній групі завжди в меншості. Однак це не заважає їм себе проявляти, заявляти про себе, адекватно себе оцінювати, висловлювати свою думку, представляти позицію. Індивід, який стійко, впевнено про себе заявляє, дає поштовх до стимулювання творчого мислення як свого власного, так і членів групи, сприяє аналітичним роздумам оточуючих. Водночас, нами було зафіксовано, що “новачки”, які поводять себе в занадто ригідній манері (безкомпромісній, категоричній, догматичній, суворій у висловлюваннях), здійснюють менший вплив на членів групи, аніж ті з них, котрі використовують гнучкий, толерантний (адаптивний, м’який у формулюваннях, той, що сприяє готовності до компромісів) стиль спілкування та взаємодії. Також ми помітили, що вплив індивіда, який потрапив до нового оточення й бажає в ньому себе утвердити, багато в чому залежить від ступеня його первинної переконаності в тому, наскільки він розуміє ситуацію, в якій опинився, людей, які його оточують, роботу, яку йому доведеться виконувати. Відчуття його непохитної переконаності, впевненості в собі, про що свідчить послідовність, стійкість і наполегливість, підштовхує членів групи до того, щоб переглянути своє ставлення до нього [4; 5].

Не лише окремі індивіди, а й цілі групи людей змушені мігрувати, і соціальна реальність така, що групи можуть підтримувати між собою хороші відносини і співпрацювати, можуть відчувати взаємну ворожість і конфліктувати, нарешті, можуть зовсім не взаємодіяти, будучи цілком самодостатніми. Однак останній варіант можливий лише за таких умов, коли інтереси груп ніяк не перетинаються або коли групи не знають чи не підозрюють про існування один одного. У всіх інших випадках групи або співпрацюють, проявляючи толерантне ставлення один до одного, або конфліктують, виявляючи агресивність і нормативний тиск. Нерідко взаємовідносини між групами набувають конфронтаційного характеру, пронизані страхом, підозрілістю, ворожістю чи навіть ненавистю. Названі специфічні явища особливо загострюються в умовах міграційних процесів. Саме тому досліджувати їх у контексті міжнаціонального спілкування – нагальна потреба часу, адже в ситуаціях міжгрупової взаємодії шукаються джерела міжгрупової толерантності.

3. Культурно-ціннісний вимір толерантних взаємин.

На шляху формування толерантних взаємин виникає чимало труднощів і проблем, пов’язаних із культурно-ціннісними і ритуально-традиційними векторами. Одна з проблем полягає в тому, що для великої кількості людей, для їх свідомості в умовах нестабільності власного

суспільства й процвітання багатьох країн Заходу є надзвичайно важкою справою визначити, чому віддати перевагу, які соціальні цінності вважати пріоритетними, як зіставити цінності ринку і загальнолюдські моральні цінності, такі як чесність, порядність та ін. В етнопсихології подібна ситуація означена поняттям “культурний шок”, який проявляється в подиві з приводу незвичних норм і стандартів поведінки, у появі відчуття дискомфорту від різниці між “їхньою” і “нашою” культурою, відчуття розгубленості серед “чужого” світу. Люди по-різному переживають культурний шок, по-різному усвідомлюють гостроту його впливу, що залежить від їх індивідуальних особливостей, ступеня подібності/неподібності культур, міри обізнаності індивіда щодо нових (інших) культурних цінностей, а також від рівня розвитку в людини соціальної гармонії і погодженості, соціальної толерантності й адаптивності, тобто того, як вона взагалі почуває себе в ситуації “Я і нове оточення”, чи адекватно оцінює такого роду взаємодію. Якщо сприймання й оцінювання себе в суспільстві адекватні, якщо людина в гармонії із соціумом як таким, то культурні цінності, окрім, звичайно, тих, які не викликають сильного душевного дискомфорту і шоку та не причиняють фізичної шкоди індивіду, також будуть знаходити більш-менш адекватне розуміння.

Традиції та звичаї як елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються із покоління в покоління і зберігаються в певних суспільствах та різних соціальних групах протягом тривалого часу, проявляються у всіх сферах: гігієні, взаємодії, національному ринку тощо. Не є винятком і сфера спілкування, яка об’єктивує традицію, робить її більш зрозумілою й доступною для людини. Кожне суспільство має цілу систему традицій, спрямованих на зміцнення його стабільності. Завдяки традиції відбувається ідентифікація особистості та групи, отримують відповіді питання про себе і своє призначення в соціумі, про те, чим ми як група вирізняємося з-поміж інших груп, а чим ми подібні. Вона збагачує емоційно-психологічним переживанням такі поняття, як “свій дім”, “своя група”, “моя країна” та ін. Дотримуючись традицій тієї чи іншої соціальної спільноти, люди виражають свою солідарність з нею, приналежність до неї, водночас, проявляючи терпимість до чужих традицій і звичаїв, вони показують своє шанобливе ставлення до інших, не подібних до них, але таких же індивідуальностей як і вони самі, за що одержують від тих, інших, схвалення й підтримку як джерело позитивно забарвленого і приємного емоційного стану. І в першому, і в другому випадку йдеться про почуття захищеності, солідарності, душевного комфорту тощо. Саме в душевному комфорті вбачається найбільша психологічна сила традицій та її найвагоміше призначення в налагодженні толерантних стосунків.

Ведучи мову про вплив культурно-побутових традицій на формування толерантності, варто зупинитись на так званих стереотипних ситуаціях спілкування. Стереотипи проявляються в наших судженнях, висловлюваннях, у нашому способі мислення. Вітаючись і прощаючись, люди мимоволі використовують різні способи, прийоми, які є незмінними у звичних ситуаціях, але можуть бути різними залежно від специфічної культури того чи іншого етносу. Культурними стереотипами у своїй поведінці ми керуємося неусвідомлено, вони ніби входять у плоть і кров людини через традиції, звичаї, зразки поведінки. У деяких випадках стереотипи об’єктивно необхідні. Приміром, знання ритуальних побажань добра, невеликих за обсягом мовних формул з нагоди народження дитини, купівлі та ін. слугують помічниками в налагодженні контактів і становленні толерантних взаємин. Однак за певних обставин та умов стереотипи не “працюють”. Наприклад, не спрацьовують окремі стереотипи на міжетнічному рівні спілкування. Оскільки етнічний стереотип дає суб’єктивне сприйняття представника іншої культури і виникає найчастіше через обмеженість міжетнічної комунікації, це призводить до того, що поступово риси, манера говорити, висловлювати думку, властиві деяким представникам цього етносу, поширюються на всю культуру. Усе це є причиною виникнення етнічних симпатій чи антипатій у процесі спілкування. Подолання негативних стереотипів у формуванні й розвитку толерантних взаємин може відбуватися шляхом своєчасного оновлення звичних уявлень про той чи інший народ, його мовні, культурні особливості, шляхом накопичення комунікативних знань про об’єкт уваги.

Висновки. Індивідуально-психологічні можливості людини, соціально-групові характеристики оточення та його культурно-ціннісні ознаки впливають на формування в особистості рис толерантності, що дозволяє як індивіду, так і цілим групам людей ефективно пристосовуватися до нових обставин життя, отримувати задоволення від взаємодії, відкривати в собі не відомі раніше здібності та якості. Внутрішній стан людини, яка знаходиться під впливом нового оточення, є доволі напруженим: переживаючи як даність факт свого перебування в новому соціумі, окремі індивіди часто відчувають свою некомпетентність, незахищеність, розгубленість, самотність, водночас, екстремальна ситуація зобов’язує інших особистостей швидко реагувати на зміни у своєму житті й налаштовуватися на новий спосіб існування. Ми помітили, що людина чи група людей зазнають значно меншого стресу й почувають себе більш захищеними й більш толерантними в новому соціокультурному середовищі за умови, коли не піддаються емоціям, а діють розважливо, помірковано, що дозволяє їм спокійніше й продуктивніше відреагувати на зміни і труднощі, в які вони потрапили, опинившись у

УДК 344.971
ББК 88.47

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74

Стаття присвячена проблемі криміналізації особистості. Виходячи з концепції трискладової організації людини та особливостей взаємодії в системі "людина – соціум", виводяться та обґрунтовуються причини криміналізації.

Ключові слова: криміналізація особистості, соціум, соціальна взаємодія, тіло–душа–дух, особистість засудженого, ресоціалізація.

The article deals with the problem of personality's crime becoming process. Proceeding from the concept of three component organization of man's nature and peculiarities of interaction in the system of "man – social environment", the reasons of personality's criminalization are concluded and justified by the author.

Key words: personality's criminalization, social interaction, social environment, body – soul – spirit, convicted person, resocialization.

Постановка проблеми. Криміналізація особистості являє собою процес негативних особистісних змін, унаслідок якого відбувається соціально-морально-правова деформація особистості та утвердження її антисуспільної спрямованості. Виникнення цього процесу може зумовлюватись різноманітними причинами, а його розгортання може мати різні часові параметри, тобто хтось криміналізується швидше, хтось протягом більш тривалого часу. Проте спільною рисою всіх людей, які опиняються на шляху криміналізації, є наявність суттєвих відхилень, недоліків і проблем у нормальному протіканні процесу соціалізації особистості. Іншими словами, криміналізація особистості – це результат її глибинної десоціалізації. Важливого значення у зв'язку із цим набуває

невідомому оточенні. Ми також зазначаємо, що недостатнє знання національних традицій і звичаїв нерідко призводить до серйозних ускладнень у налагодженні стосунків як усередині однієї спільності, так і з іншими соціальними групами.

1. Кашима И. Культура и социальная когнитивная деятельность: к социальной психологии культурной динамики / И. Кашима // Психология и культура. – С. Пб., 2003. – С. 516–574.
2. Кокорев А. А. Психология межнационального общения : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук / А. А. Кокорев. – М., 1992.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія спілкування в контексті міжнародного обміну інформацією / Л. Е. Орбан-Лембрик ; передм. наук. ред.) // Подгурецькі Ю. Соціальна комунікація для педагогів : монографія. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 3–15.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Специфіка міжособистісної і міжгрупової взаємодії в умовах міграції / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – К., 2008. – № 5 (31). – С. 68–80.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – К., 2008. – № 4 (30). – С. 73–85.
6. Скок А. Г. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності викладача вищого навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук / А. Г. Скок. – К., 2007.
7. Смит П. Б. Кросс-культурные исследования социального воздействия / П. Б. Смит // Психология и культура. – С. Пб., 2003. – С. 575–597.
8. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – К., 2004. – № 5 (8). – С. 31–39.

Відомості про автора:

Орбан-Лембрик Лідія Ернестівна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

питання, пов'язане з виведенням детермінант даного процесу. Знаючи причини десоціалізації і криміналізації, можна розробляти шляхи та способи профілактики й подолання (наскільки це можливо) цих явищ. З огляду на постійне зростання злочинності в Україні проблема, яка аналізується в цій статті, є вельми актуальною.

Мета повідомлення: проаналізувати причини виникнення процесу криміналізації людини, виходячи з концепції її трискладової організації та специфіки взаємодії із соціумом.

І зарубіжна, і вітчизняна психологія сьогодні володіють значним доробком теорій, концепцій, праць, які пояснюють причини злочинної поведінки. Так, вчинкова психологія В.Роменця, вважаючи вчинок базовою категорією та універсальним пояснювальним принципом психології, трактує злочин як учинок зла, страждання, умирання, як негідний, ризикований, неестетичний (бридкий); диспозиційна концепція регуляції соціальної поведінки Д.Узнадзе – В.Ядова тлумачить злочин як учинок або дію, зумовлену переважним впливом установки певного рівня чи взаємодії установок кількох рівнів; теорія особистості Г.Айзенка відстоює думку, що злочин – це наслідок незбалансованості трьох біполярних вимірів, які характеризують особистість, причому ця незбалансованість проявляється як крайнє домінування таких вимірів, як екстраверсія, нейротизм, психотизм; концепція персоналізації А.Петровського зазначає, що злочин – це невирішення або негативне для людини вирішення суперечності між потребою в персоналізації та зацікавленістю, прийняттям цієї потреби середовищем; злочин полягає в дезадаптації, деіндивідуалізації, дезінтеграції людини із середовищем і референтними групами; концепція особистості В.Джемса, вважаючи, що особистість – це фізична, соціальна та духовна складові, які поєднуються самоповагою, пояснює злочин як результат недосягнення самоповаги, її втрати або суттєвого зниження; теорія несприятливого розвитку особистості Е.Еріксона стверджує, що злочин являє собою зовнішній прояв несприятливої лінії розвитку особистості, в основі якого лежить ситуативне чи стійке порушення психосоціальної ідентичності, яке з'являється внаслідок різкої зміни соціального оточення й власного становища (статусу) в ньому, що переживається особистістю у вигляді обставин, які вражають самолюбство, заважають визнанню та самореалізації [1, с.37–38]. Теорія напруження Р.Мертон зазначає, що злочинність має місце тоді, коли спостерігається усвідомлена невідповідність між меркантильними цінностями і цілями, які пропагуються й високо цінуються в суспільстві, з одного боку, та доступністю законних засобів для досягнення цих цілей – з іншого. У таких випадках розвивається напруження між ціллю досягти багатства та влади й засобами для їх досягнення. Кінцеве рішення за людиною. Згідно з теорією соціального

контролю Т.Хірші злочинність має місце тоді, коли тяжіння людини до загальноприйнятого порядку або до нормативних стандартів послаблюється чи значною мірою відсутнє, тобто соціалізація, яка втримує людську природу під контролем, у злочинців незакінчена або здійснювалась неправильно. Теорія диференціальних асоціацій Е.Сазерленда стверджує, що злочинна поведінка засвоюється, як і будь-яка інша соціальна поведінка, через соціальну взаємодію з іншими людьми. Тобто люди стають злочинцями внаслідок наслідків навчання, під впливом сигналів, отриманих від інших людей, які, у свою чергу, “навчилися” бути злочинцями. Отже, домінування “сигналів”, які сприяють порушенню закону, над сигналами, які цьому перешкоджають, призводить до формування злочинної поведінки [2, с.13–14].

Таким чином, узагальнюючи описані вище теорії, концепції та погляди науковців, можна дійти висновку, що кожна з них має раціональне зерно, проте не дає вичерпної відповіді на запитання про причини криміналізації та злочинної поведінки людини. Очевидно, це пов'язано з тим, що науковці здебільшого намагалися знайти ці причини в соціумі. Спробам же знайти їх у самій людині не вистачало широти погляду та глибини пошуку. Жодним чином не заперечуючи погляди вітчизняних та зарубіжних учених на означену проблему, зазначимо, що, на нашу думку, причини криміналізації особистості криються в ній самій. У зв'язку із цим важко не погодитись із думкою представників гуманістичної психології, що особистість – це продукт самотворення, і лише від неї залежить, ким вона є і ким може стати.

Отже, щоб зрозуміти причини криміналізації особистості, потрібно застосувати комплексний підхід до аналізу її самої та її життєдіяльності. Пропонуємо із цією метою опиратися на концепцію трискладової організації людини, розроблену в межах християнської психології. Одним із найважливіших постулатів цієї концепції виступає такий: “Людина є цілісною комплексною єдністю тіла–душі–духа. Кожна зі складових є окремою субстанцією, яка, підпорядковуючись принципу доцільності, утворює субстанційну інтегральну єдність. Духовна іпостась виступає субстанційною формою, яка визначає і організовує функціональну буттєвість людини як індивіда, як особистості” [3, с.150]. Із шойно зазначеного можна зробити щонайменше два важливих для нашого аспекту дослідження висновки, а саме: по-перше, щоб зрозуміти природу людини і причини її вчинків, необхідно виходити з аналізу саме трискладової її організації. Якщо в XIX ст. акценти наукових пошуків ставилися на біологічне начало в людині, у XX ст. – на її соціальне начало, то у XXI ст. науковці зосередилися на вивченні духовної сутності людини. **Василь Стефаник** дадуть науці змогу цілісного бачення людини. По-

друге, важливо пам'ятати, що саме дух є визначальним в організації буття людини. Отже, можна зробити фундаментальний висновок про те, що саме якість духовної складової (чи іпостасі) визначає особливості життєдіяльності людини. При цьому, чим вищою є міра духовності людини, тим більш якісно вона проживатиме своє життя у всіх сферах (сімейній, професійній і т. д.), і, навпаки, – низька духовність чи й бездуховність виступають причиною занепаду і душі, і тіла. Залишається дати відповідь на питання: “Що ж таке духовність, чим вона вимірюється, у чому проявляється?” У вітчизняній психології проведено чимало досліджень, які стосуються зазначеного (детальніше див. [4]), проте хотілося б поділитися й власними міркуваннями: духовність людини визначається її вірою, а головне – довірою до Бога. При цьому треба пам'ятати, що віра може бути істинною (живою), а може бути і сліпою, і формальною. Формальна віра властива людині, яка добре знається на церковних канонах, догмах, молитвах і т. д., але ці знання обмежені, адже стосуються лише зовнішньої форми релігійності без усвідомлення її внутрішньої суті. Як наслідок, поведінка такого формаліста у храмі і в повсякденному житті різниться між собою, а іноді й суперечить одна одній. Сліпа віра – це віра не в самого Бога, а в ідею. Така віра властива фанатикам, які, як відомо, при відстоюванні цієї насправді псевдоідеї здатні віддати своє або забрати чуже життя. І формальна, і сліпа віра не витримують випробувань довірою, при якій людина перестас надіятись на свої сили, можливості чи допомогу інших, натомість покладається лише на Бога й приймає все, що б Він не послав їй.

Таким чином, духовність людини, яка виражається у вірі та довірі до Бога, визначає якість її життя. Для підтвердження цієї думки зазначимо, що, як свідчить практика життя, серед істинно духовних людей нема злочинців, натомість серед злочинців найбільший відсоток тих, чия духовна іпостась заблокована, не розвинена. Отож, виходячи з концепції трискладової організації людини, причини її криміналізації та злочинної поведінки слід шукати в кожній зі складових, тобто і на рівні духу, і на рівні душі, і на рівні тіла. Так, на рівні духу головною з таких причин є бездуховність (заблокований дух). Душа, як ірраціональний феномен, може вивчатися через психіку людини. Особливо це стосується проявів її емоційної та інтелектуальної сфер, серед яких причинами криміналізації можуть бути надмірний егоцентризм, емоційна незрілість та невірноваженість, низький інтелект, обмеженість кругозору і т. д., про що, опираючись на результати проведеного нами дослідження, більш детально описується нижче. І, нарешті, на рівні тіла такі причини криються в генах людини. Якщо у XIX ст. засновник антропологічної школи Ч. Ломброзо вважав, що злочинність пов'язана з

конституцією тіла, будовою черепа, то сучасні вчені шукають її корені в генетичній інформації. Не так давно науку й ЗМІ сколихнуло повідомлення про відкриття генетиками так званого “гена вбивці”. Однак на сьогодні достеменно не відомо, чи існує він насправді, чи це була просто інформаційна сенсація, затребувана соціумом. Утім, якщо вдається до релігійно-містичного тлумачення, можна зрозуміти, що “ген вбивці” існує й походить він від одного із синів перших людей Адама і Єви, а саме від Каїна, котрий убив свого брата Авеля. І з того часу ця генетична інформація почала передаватись нащадкам. Проте не зрозуміло, чому серед людей, як носіїв такого гена, одні скоюють злочини, а інші – ні. Можливо, справа не в наявності самого гена, а в його активності чи пасивності? Щоб відповідати на це питання, аналізом необхідно охопити уже не лише самої людину, а й соціум, що її оточує. При такому комплексному підході стає очевидним, що активізація вказаного гена відбувається внаслідок несприятливих впливів найближчого оточення людини, утім, кінцеве рішення-вибір залишається за нею самою. Інакше кажучи, людина своїми вчинками, словами, думками або активізовує й розкриває програму гена вбивці, або залишає його в пасивному стані. І перше, і друге відбувається на фоні й за безпосередньої її взаємодії із соціумом.

Таким чином, розглянувши причини криміналізації людини на рівні складових тіло–душа–дух, ми підійшли до необхідності включити в аналіз досліджуваної нами проблеми ще одну складову – соціум та його впливи. Під таким кутом зору процес криміналізації можна означити як результат накладання певних негативних психологічних особливостей людини на певні несприятливі аспекти соціуму. Наприклад, людина володіє такою вадою, як користолобство і, залежно від того, які умови існують в соціумі, вона може або почати задовольняти цю ваду незаконним шляхом, або почати боротися з нею. У першому випадку соціальна дійсність сприяє криміналізації через недовірість системи правосуддя, тотальне беззаконня, відсутність соціального контролю і т. д., у другому – вона сприяє саморозвитку людини через пріоритет духовних цінностей у ній. Важливо ще раз підкреслити, що соціум створює лише той чи інший фон, на якому сама людина робить вибір у бік добра чи у бік зла.

Для візуалізації можливих варіантів взаємодії в системі “людина – соціум” пропонуємо звернути увагу на рис. 1.

На цьому рисунку вертикальний вектор символізує людину та її устремління до досконалості, а горизонтальний – відображає соціум і весь спектр наявних у ньому умов (від негативних до позитивних). Точка перетину цих векторів утворює чотири сектори (А, В, С, Д), взаємодія людини і соціуму в яких характеризується різною якістю, а отже,

сприяє або перешкоджає її криміналізації. Так, найбільш сприятливі умови для розвитку й вдосконалення людини існують у секторі А, який охоплює плюсову частину вертикального й горизонтального векторів. Тут ми маємо справу з людиною, яка зробила вибір у бік добра, яка постійно розвиває свої позитивні якості й прагне до досконалості. Соціум при цьому сприяє їй, створюючи позитивні умови для розвитку.

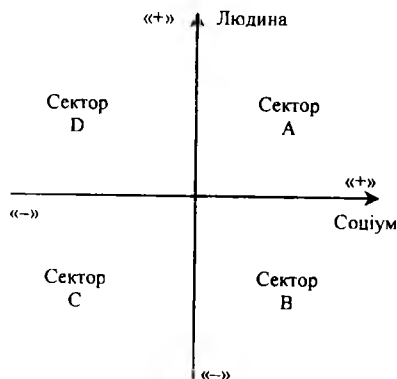

Рис. 1. Система взаємодії “Людина-соціум”

У цьому зв'язку важливо підкреслити, що під позитивними умовами соціуму ми не маємо на увазі їх матеріальний характер, хоча й він дуже важливий. Тут йдеться швидше про соціально-психологічну атмосферу різних інститутів соціалізації. Якщо це сім'я, то сприятливими умовами тут будуть повне прийняття дитини такою, як вона є, безумовна любов до неї (у поєднанні з мудрою вимогливістю), сприяння розкриттю її здібностей і т. д. Якщо це школа, вуз чи інший заклад освіти – повага до гідності кожної дитини, адекватний стиль керівництва, атмосфера взаємодопомоги, підтримки і т. д. Якщо це трудовий колектив – сприяння професійному самоствердженню й вдосконаленню, атмосфера доброзичливості і т. д. Імовірність криміналізації в секторі А відсутня.

Сектор В характеризується дещо ускладненою взаємодією, при якій соціум створює позитивні умови для розвитку людини, але вона не приймає їх або нехтує ними. На цьому рівні ми маємо справу з людиною-споживачем, яка не хоче або не вміє віддавати, але прагне отримувати. Таке паразитичне існування може бути зумовлене різними причинами, однак його прихована небезпека полягає в тому, що воно вже має вихід на криміналізацію. Тобто людина-споживач, не маючи за певних

обставин законної можливості отримати бажане, може скористатись незаконними способами.

Сектор С – найбільш тяжкий, оскільки тут у взаємодію вступають негативні прояви людини і такі ж негативні аспекти соціуму. Це сектор стійкої криміналізації людини. Зробити вибір на користь добра в цьому секторі дуже важко, адже людина не бачить жодного його прояву в житті. Якщо людина не докладе вольових зусиль, щоб перейти із цього сектора в інший, з часом вона все глибше криміналізується й перетворюється на небезпечного злочинця. При цьому людина проходить етап підміни цінностей, коли те, що є хорошим для правослужняних громадян, нею сприймається як негативне, і навпаки. Тут же, на цьому ж етапі формується дуже “вигідна” позиція для самовиправдання, коли причини всіх своїх проступків і злочинів людина пояснює негативними умовами зовнішнього світу. Із цього часу утворюється стійкий смисловий бар'єр до визнання своєї провини, який фактично перетворює простого злочинця на рецидивіста.

Сектор Д – найбільш поширений у сучасному світі варіант взаємодії людини і соціуму. Тут ми маємо справу з людиною, яка прагне позитивного саморозвитку, однак оточуюче її середовище через свої домінуючі негативні впливи не сприяє, а то й перешкоджає цьому. Вибір за людиною. Вона може “опустити руки і пливти за течією”, пояснюючи зупинку в саморозвитку відсутністю належних умов для цього, або ж вона може подолати зовнішню детермінованість свого життя і за допомогою вольових зусиль розвиватись далі. Наслідком першого варіанта буде поступова деградація з високою ймовірністю криміналізації людини в майбутньому, наслідком другого – її прогресивний розвиток, самоактуалізація.

Важливо зазначити, що в кожному із чотирьох секторів за людиною завжди залишається право вибору: утвердитись у даному чи перейти в інший сектор. При цьому, перехід може бути здійснений як із позитивних секторів у негативні, так і з негативних у позитивні. При відмові від позитивних аспектів сектора уможливіється криміналізація людини. При відмові від негативних – ресоціалізація. У зв'язку з порушеним аспектом проблеми зазначимо, що ресоціалізація є однією з головних категорій пенітенціарної психології, а дієвість ресоціалізації є головною проблемою й одночасно завданням установ пенітенціарної системи. Яких би результатів не досягали ці установи, перевиховуючи засуджених, без продуманої системи постпенітенціарної ресоціалізації ці результати перетворяться на сумнівні. Тут знову ж таки йдеться про взаємодію людини (у даному випадку звільненої з місць позбавлення волі) і соціуму. Для аналізу цієї взаємодії скористаємося тим самим рисунком 1. Отже, вихідною точкою ресоціалізації засудженого є сектор С,

з якого можливо перейти у всі інші сектори. Так, у секторі А колишній засуджений, а тепер звільнений опиняється за умов, якщо він пройшов справжню ресоціалізацію (тобто відбулось каяття, переоцінка цінностей, зміна пріоритетів, відмова від минулого способу життя, прийняття рішення поводитися згідно з правовими нормами і т. д.) і якщо на волі в нього збереглися сім'я, родинні та дружні зв'язки, є житло та можливість працевлаштування. У секторі В людина опиняється за таких самих соціальних умов, як і в секторі А, проте її особистісні зміни мають певні дефекти, наприклад, ресоціалізація була поверхневою або людина через надмірні претензії не може знайти собі роботу, або ж її чомусь не влаштовує характер стосунків із рідними. Іншими словами, якщо людина не подолала свій егоцентризм, намагає на своїх правах, але не виконує обов'язків і т. д., якими б позитивними не були зовнішні умови, вона наражається на небезпеку повторної криміналізації, тобто на небезпеку знову перейти у сектор С. І, нарешті, перехід у сектор Д є можливим для звільненого, який прийняв тверде рішення жити згідно із законом, поводитися соціально й морально прийнятно, однак потрапляє в несприятливі умови соціуму, до яких можна віднести розрив сімейних та інших соціальних зв'язків, відсутність житла і роботи, зневажливе соціальне ставлення до статусу “засуджений” тощо. Сектор Д – це сектор найважливішого для людини вибору між прийнятим нею рішенням жити за совістю й спокусою повернутись до старого способу життя, звинувативши у всьому негативні умови соціальної дійсності. Вольовий вибір на користь першого утримує людину на шляху виправлення і вдосконалення, а пасивний вибір на користь другого – повертає людину на шлях криміналізації, у сектор С.

Таким чином, розглянувши процес криміналізації, можна стверджувати, що його причини пов'язані як зі специфічними особливостями людини, представленими на рівні її тіла–душі–духа, так і з особливостями її взаємодії із соціумом. Причому соціум може впливати на людину позитивно або негативно, однак вибір траєкторії свого розвитку вона робить сама.

Для виявлення психологічних детермінант криміналізації людини ми провели емпіричне дослідження, в якому взяли участь 102 засуджені особи, що відбувають покарання в пенітенціарних установах Івано-Франківської області. У вибірці налічувалося 50 жінок і 52 чоловіки. Результати дослідження жіночої частини вибірки детальніше див. у [5]. У цій же статті головна увага буде звернена на результати дослідження злочинців чоловічої статі. В емпіричному дослідженні нами були використані такі методи, як спостереження, бесіда, анкетування, метод вивчення документів, а також методики “Ціннісні орієнтації” М.Рокича,

“Локус контролю” Дж.Роттера та методика багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла.

Розроблена нами анкета була спрямована на одержання первинної інформації про сімейні стосунки засуджених, їх цінності, характер взаємодії з персоналом УВП та із собі подібними тощо. Загалом результати анкетування свідчать, що засудженим притаманні певні, відмінні від нормальних, проте не патологічні особливості емоційної та інтелектуальної сфер. Йдеться про емоційну нестійкість, вразливість, бажання видати уявне за дійсне, неширість, низький інтелектуальний рівень, егоцентризм та конформізм. Зазначимо, що виявлені нами особливості в цілому збігаються з описом психологічного портрета засудженого злочинця, який міститься в наукових джерелах. Так, у більшості засуджених активізована потреба в збереженні та підтримці емоційних зв'язків із рідними та близькими. Однак її задоволення вельми ускладнене, адже в нашій вибірці наявності своєї власної сім'ї можуть похвалитись лише 19% засуджених. І хоча, відповідаючи на запитання анкети, 64% опитаних указували, що вони мають сім'ю, фактично 45% із них у склад такої сім'ї включали батьків, сестер, братів та інших родичів. Це свідчить про наявність у засуджених певного компенсаторного механізму в подоланні браку справжніх сімейних стосунків. Відсутність такого механізму властива 37% засуджених, які чітко вказали, що в них сім'ї нема.

Соціальна ізоляція та гостра нестача позитивних емоцій у місцях позбавлення волі спонукають засуджених компенсувати потребу в приналежності й любові за допомогою гіперболізації значущості своїх батьків, яких вони ідеалізують та виводять у ранг авторитетів. Проте це лише перебільшення, навіяне позбавленням волі. Якби засуджені насправді так цінували своїх батьків, вони б не завдавали їм болю й сорому, скоюючи злочини.

Проблема наявності авторитетів та ідеалів у житті засуджених цікавила нас з огляду на те, що ці феномени виступають суттєвими регуляторами поведінки. Причому, якщо авторитет викликає підкорення та стимулює конформну поведінку, то ідеал породжує бажання добровільного наслідування. Результати даного аспекту дослідження можна назвати досить показовими щодо засуджених. Так, 81% із них живе без авторитетів (при цьому 56% чітко вказують на відсутність авторитету, 25% – скористалися відповіддю “важко відповісти”), а 89% – без ідеалів (розподіл між відповідями “ні” і “важко відповісти” становить 50% і 39% відповідно). Ті ж, у кого є авторитетна особа чи ідеал, як уже зазначалось, пов'язують їх зі своїми батьками. Загалом, відповіді засуджених наштовхнули нас на думку, що вони не знають або не розуміють змісту понять “авторитет” та “ідеал”. Так, стосовно авторитету в засуджених

прослідковується акцент на розуміння цього поняття в кримінальному контексті, тобто авторитет у них асоціюється із кримінальним лідером. І хоча засуджені не називали конкретних імен, їхні відповіді на кшталт “на зоні нема авторитетів”, “тут всі рівні”, “я сам собі авторитет”, “Ахметов, бо став мільярдером і не притягувався до кримінальної відповідальності”, “Гітлер і Сталін, бо досягали цілей, незважаючи ні на що” і т. д. переконливо доводять правомірність щойно зробленого нами висновку. Стосовно поняття “ідеал” справа ще гірша. Тотальна відсутність ідеалів, з одного боку, і поодинокі відповіді типу “ідеал – це щасливий шлюб”, “це природа”, “це контрольована впевненість у завтрашньому дні” – з іншого, свідчать про те, що в більшості засуджених нема орієнтирів перевиховання, виправлення й саморозвитку. Процес ресоціалізації при цьому набуває або формального, або стихійного характеру.

Результати анкетування дали змогу виявити й такі особливості засуджених, як нещирість та замкнутість. Можливо, вони пов’язані зі страхом покарання чи осуду, які можуть виходити або з боку персоналу УВП (тобто засуджені боялися давати правдиві відповіді, щоб потім не бути покараними), або з боку собі подібних (щоб не виглядати слабкодушкими й не бути висміяними чи осудженими). Так, відповідаючи на запитання анкети “Назвіть найбільшу проблему, з якою Ви стикнулися в установі виконання покарань”, 75% засуджених указали, що таких проблем не було, тоді як громадськості вони добре відомі: це й умови утримання, і ставлення до засуджених, і медичне обслуговування тощо. Ті ж, хто не побоявся дати відповідь на дане запитання, виділяли з-поміж проблем такі: “не вистачає свободи”, “слабкість людей”, “фізичний вплив”, “неможливість довести свою правоту”, “обман” і т. д.

Нещирість засуджених виявилася також і в їхніх відповідях на запитання, що з’ясовували специфіку їх поведінки та міжособистісної взаємодії в УВП. Так, 57% засуджених указали, що у своїй поведінці вони опираються на власні принципи; 32% – на вимоги начальства; 11% – на норми середовища засуджених. Проте, коли довелось конкретизувати свої норми поведінки, стало очевидним, що 77% засуджених такими нормами називають правила внутрішнього розпорядку (режим дня) та вказівки керівництва. І лише 23% назвали дійсно власні норми, такі як “поводжусь по-совісті”, “по-людськи”, “стримано”, “нікому не вірити, бути по можливості таким, яким був на волі” і т. д. Отож, можна стверджувати, що такі розходження у відповідях на споріднені питання підтверджують факт нещирості респондентів, а з іншого боку – вони ще й виявляють їх схильність до конформної поведінки. Проте це ситуативний конформізм, яким не може бути задоволена ресоціалізація, адже як тільки засуджений вийде на волю, потреба слідувати режиму зникне й формальні норми поведінки заміняться на вже дійсно його

“власні принципи”. Згадуючи попередньо висвітлені результати про відсутність у засуджених авторитетів та ідеалів, можна тільки здогадуватись, якою є суть цих “власних принципів”.

Стосовно специфіки міжособистісної взаємодії в УВП, то тут також виявлені суперечливі відповіді, які можна пояснити або нещирістю, або конформністю респондентів. Так, визначаючи наявність конфліктів між засудженими, ми отримали відповіді 85% респондентів, які свідчать, що таких конфліктів у них нема. Можливо, це правда, адже тривале та ще й вимушене перебування в одному й тому ж середовищі призводить до звикання й небажання поряд із зовнішньою ізоляцією опинитись через конфлікти ще й в ізоляції від собі подібних. За таких умов ми спостерігаємо виникнення конформізму.

Що стосується наявності конфліктів між засудженими й персоналом УВП, то тут уже виявляються ознаки неправдивих відповідей: 37% засуджених зазначили, що їм важко відповісти на це питання. Нам видаються дивними такі труднощі, адже конфлікти або є, або їх нема, тому ми припускаємо, що ця частина вибірки нещира у своїх відповідях. 56% респондентів вважають, що співіснують із персоналом УВП безконфліктно. Швидше за все, ця частина засуджених поводить себе конформно, і мотив такої поведінки зрозумілий – можливість умовно-дострокового звільнення. І, нарешті, правдиво на наявність конфліктів із персоналом УВП указали лише 8% респондентів.

Досить цікавими й показовими, на нашу думку, є виділені засудженими причини конфліктів. І у випадку конфліктів із персоналом УВП, і у випадку конфліктів між самими засудженими їхні причини пов’язувались з опонентами, але тільки не з власними недоліками чи вадами. Так, стосовно персоналу УВП причинами конфліктів є “зверхність”, “знушання над засудженими”, “зловживання службовим становищем”, “пониження гідності”, “невихованість персоналу”, “непрофесіоналізм персоналу” і т. д. Стосовно самих засуджених – “брехня і наглість”, “завищені амбіції”, “невихованість”, “умови життя” та ін.

Таке природне для засуджених бачення недоліків інших і непомічання своїх виявляє всю парадоксальність їхньої особистості та заблокованість їхньої совісті. Як свідчать результати анкетування, серед рис, які найбільше не подобаються засудженим в інших людях, переважно виділяють “брехливість” (31%), “підступність і хитрість” (19%), “зухвалість і наглість” (15%), “агресивність і хамство” (8%). А серед рис, які подобаються в людях – “чесність і щирість” (56%), “порядність і вихованість” (23%), “доброта” (12%), “розуміння” (12%). Отож, чи не є парадоксальним те, що засуджені самі обманюють, але хочуть чесності стосовно себе; самі скоїли злочин (і не один), але по відношенню до себе вимагають порядності і вихованості?

Парадоксальність особистості засудженого виявлена нами й за допомогою інших методик. Так, результати методики “Локус контролю” Дж.Роттера свідчать, що 75,6% респондентів володіють інтернальним локусом, а 24,4% – екстернальним. Здавалося б, для перевиховання й саморозвитку немає нічого кращого, ніж внутрішній локус контролю. Однак у засуджених він не має нічого спільного з такими цілями. Це, швидше за все, зацікленість на собі, зумовлена перебуванням поза волею. Важливо також зазначити, що в нашій вибірці для 17,1% інтерналів та 2,4% екстерналів через надмірно високі показники інтернальності-екстернальності цілком імовірно стає можливість появи патологічних станів.

Щодо системи ціннісних орієнтацій засуджених, то методика М.Рокича дозволила нам виокремити їхні найбільш і найменш значущі термінальні та інструментальні цінності. Отож, ієрархія найбільш значущих термінальних цінностей виглядає таким чином: на першому місці в засуджених знаходиться така цінність, як здоров'я; на другому – наявність хороших і вірних друзів; на третьому – любов; на четвертому – життєва мудрість; на п'ятому – щасливе сімейне життя. До найменш значущих цінностей цієї ж групи належать: творчість, активне дієве життя, розваги, краса природи і мистецтва, матеріальне забезпечення. Ієрархія найбільш значущих інструментальних цінностей має такий вигляд: вихованість, раціоналізм, самоконтроль, виконавчість, незалежність. До найменш значущих цінностей цієї групи належать: працелюбність (ефективність у справах), нетерпимість до недоліків у собі та інших, чутливість, освіченість, великі запити.

Описана система ціннісних орієнтацій засуджених дзеркально відображає особливості умов, в яких вони перебувають. Тобто значущі термінальні цінності показують те, що набуло неабиякої ваги для засуджених, коли вони втратили волю. Незначущі термінальні цінності висвітлюють те, що для засуджених у даний період часу є недосажливим. Значущі інструментальні цінності, безумовно, сформовані виховними впливами УВП. Незначущі цінності цієї ж групи, на нашу думку, виявляють тверезість мислення засуджених, яка дозволила їм відкинути непридатні для задоволення своїх життєвих цілей засоби. Відкритим залишається питання стійкості сформованої в УВП системи цінностей засуджених. Спрогнозувати її видозміни після звільнення з місць позбавлення волі дуже важко.

Усі зроблені нами до цього моменту висновки цілком узгоджуються з результатами опитувальника Р.Кеттелла, згідно з якими в нашій вибірці за шкалою “інтелектуальні особливості” суттєво виділились фактори “В” та “Q₁”; за шкалою “емоційно-вольові особливості” – “О”, “G”, “Q₂”; за шкалою “комунікативні властивості та особливості між-особистісної взаємодії” – “L”. Це свідчить про те, що більшості засу-

дженим притаманні такі якості, як низький інтелект (52% респондентів отримали дуже низькі значення фактора “В”); радикалізм (у 36% домінують високі значення фактора “Q₁”); тривожність (у 52% – високі значення фактора “О”); корисливість (у 44% – дуже низькі значення фактора “G”); надмірно висока думка про себе, зарозумілість (у 40% – високі значення фактора “Q₂”); підозріливість (домінують високі значення фактору “L”).

Серед вторинних факторів методики Р.Кеттелла в нашій вибірці переважають високі значення фактора “F₁” (тобто 92% засуджених володіють високою тривожністю), низькі значення фактора “F₂” (тобто 68% засуджених – інтроверти), низькі значення фактора “F₃” (тобто 72% засуджених володіють сензитивністю як емоційною сприйнятливістю, вразливістю) і високі значення фактора “F₄” (тобто 52% засуджених виявляють незалежність як агресивність, сміливість).

Наведені дані дають можливість зробити висновок, що виділені за основними факторами методики Р.Кеттелла особистісні якості засуджених цілком можливо розглядати як такі, що посприяли їхній криміналізації, особливо це стосується низького інтелекту та корисливості. А особистісні якості, виділені за вторинними факторами, сформувалися вже в місцях позбавлення волі.

На завершення варто сказати, що криміналізація чоловіків (як, до речі, і жінок) у сучасному світі омолоджується. Так, у нашій вибірці найбільш численною є вікова група засуджених від 18 до 30 років (72%), за нею група 31–40 років (14%), наступною є група у віці від 41 до 50 років (10%) і найменшою є група віком понад 50 років (4%). Ці дані практично не відрізняються від статистичної інформації Державного департаменту України з питань виконання покарань. Окрім омолодження, процес криміналізації чоловіків характеризується ще й ускладненням у вигляді рецидиву. І хоч у нашій вибірці більшість засуджених (59%) має першу судимість, у решті 41% це вже друга, третя, четверта і т. д. судимість.

Висновки. Таким чином, проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволяє зробити висновок, що проблема криміналізації особистості не втрачає своєї актуальності, незважаючи на її досить глибоку розробленість в науці. Одним із важливих аспектів у ній є з'ясування причин цього явища. Дослідження в цій площині затребувані практикою, адже, знаючи причини виникнення криміналізації, можна розробляти заходи її попередження.

В аналізі психологічних детермінант процесу криміналізації ми пропонуємо брати до уваги такі два важливі моменти: по-перше, причини цього процесу криються в самій людині, а саме на рівні її тіла (гени), душі (специфічні особливості інтелектуальної та емоційно-

вольової сфер) та духу (його заблокованість, бездуховність); по-друге, певну роль у цьому процесі відіграє й соціум, тому важливо вивчати і специфіку взаємодії в системі “людина – соціум”, проте слід пам’ятати, що визначальний вплив на криміналізацію особистості походить не від соціальної дійсності, а від власного вибору людини.

1. Медведєв В. С. Кримінальна психологія: [підручник] / В. С. Медведєв. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.
2. Бартол К. Психологія кримінального поведіння / К. Бартол. – С. Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
3. Климишин О. І. Герменевтика трискладової організації людини у християнській психології / О. І. Климишин // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 143–151.
4. Климишин О. І. Психологічний ракурс герменевтики духовного розвитку особистості / О. І. Климишин // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 130–135.
5. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості сучасної жіночої злочинності / Н. В. Абдюкова // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во “Плай” ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2009. – Вип. 14. – Ч. 1. – С. 93–103.

Відомості про автора:

Абдюкова Надія Володимирівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74

Рецензенти:

Мішиха Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Климишин О. І. – кандидат психологічних наук, докторант кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 316.6

ББК 88.51

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена осмисленню теоретико-методологічних підходів до аналізу процесів соціальної мобільності на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Аналізуються соціальні механізми й чинники, що детермінують соціальну мобільність та розкривають її психологічну сутність.

Ключові слова: соціальна мобільність, соціальна поведінка, трансформаційні зміни, індекс соціальної мобільності, іммобільність.

The article is devoted the comprehension of the theoretical-methodological going near the analysis of processes of social mobility on the modern stage of development of Ukrainian society. Social mechanisms and factors, which determine social mobility and expose it psychological essence are analysed.

Key words: social mobility, social conduct, transformation changes, index of social mobility, unmobility.

Постановка проблеми. Особистість, як складна саморегулююча система, від народження належить до певного соціального прошарку і класу. При чому позиція індивіда в певній соціальній групі не залишається незмінною. По суті, все життя людини – це певна соціальна мобільність. З.Бауман уважає “плинність” найбільш удаलोю метафорою, яка підходить для характеристики сучасності [1, с.8]. Відбувається постійна зміна статусів індивідів, їх пересування з одних суспільних прошарків, груп до інших (соціальне переміщення), просування до позицій з вищим престижем, доходами і владою (соціальне просування) чи перехід на нижчі

ієрархічні позиції (соціальна деградація). Зміна індивідом чи соціальною групою соціальної позиції, місця в соціальній структурі називається соціальною мобільністю. У тлумачному словнику “мобільність” (від лат. *mobilis* – рухомий) визначається як здатність швидко щось виконувати. Але в соціології цей термін набув дещо ширшого значення в контексті суспільної структури. Аналізуючи проблему соціальної мобільності в історичному контексті, слід зазначити, що класиком теорії соціальної мобільності вважають російсько-американського вченого Питирима Сорокіна, який запровадив відповідний термін у науковий обіг у 1927 році й позначив будь-який соціальний перехід індивіда чи соціального об’єкта з однієї позиції до іншої як соціальну мобільність [9; 10]. У своїй роботі “Соціальна мобільність” П.Сорокін уживає ще й протилежне поняття – іммобільність, використовуючи його для протиставлень мобільних та іммобільних суспільств, мобільних та іммобільних людей, думок. Проте цей термін несе в собі заздалегідь визначене негативне смислове навантаження й досить рідко використовується соціологами і представляє інтерес як дослідження зворотного боку соціальної мобільності. Систематичні дослідження цієї проблеми розпочалися в 50-х роках ХХ ст. Синонімічно використовується термін “соціальне переміщення”, “циркуляція” замість соціальної мобільності. У світовій соціології відомими є Оксфордські дослідження соціальної мобільності, що відбувалися в 70–90-ті рр. ХХ ст. Аналізуючи суттєві зміни в структурі виробництва розвинутих капіталістичних країн, зумовлені науково-технічною революцією, соціологи дійшли таких висновків: рівень мобільності чоловіків зріс; збільшилася кількість випадків руху великої амплітуди; третина “білокомірцевих” службовців походить із робітників; значно обмежені можливості мобільності в жінок; відбувається збільшення кількості посад високого рангу та як наслідок посилюються можливості мобільності в суспільстві.

Новий виток у дослідженнях соціальної мобільності спостерігається в 90-х роках ХХ ст. Предметом дослідження стають проблеми суспільних трансформацій на пострадянському просторі. У цей період процеси соціальної мобільності набувають нових масштабів, оскільки першими починають реагувати на зміну соціальної структури. Переважні тенденції соціальної мобільності в Україні, що були виявлені дослідженнями українських учених у 90-х рр. ХХ ст.; масова примусова, недобровільна міжпрофесійна мобільність зумовлена кризовим станом суспільства в період інституціональних змін, який знижує попит на деякі професії, наявність безробіття тощо; спадні соціальні переміщення як домінуючі тенденції в процесах соціальної мобільності для абсолютної більшості населення; висхідні соціальні переміщення характерні для порівняно невеликих соціальних груп (переважно для

правлячої еліти); зміна професії як складова стратегії виживання; примус до самозайнятості без професійної перекваліфікації; рух у спадному напрямку суттєво переважає рух у висхідному напрямку; стратегії успіху властиві переважно молоді в той час, як для середнього та старшого покоління характерні стратегії виживання.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми засвідчує, що мобільність у тих чи інших формах досліджують економісти, соціологи, соціальні психологи, проте досі не вироблено міждисциплінарного системного підходу до цього комплексного явища.

Економісти розглядають мобільність із точки зору відтворення трудового потенціалу, зміни професійного й кваліфікаційного статусу працівників. Етим часом, соціологи і психологи зауважують обмеженість висновків економічних досліджень для забезпечення можливості соціального управління мобільністю. До вивчення соціальної та інших форм мобільності на підприємстві соціологи підходять, насамперед, із позицій соціальної структури, її складових. Водночас вони розглядають індивідів у межах кількох груп, становище в кожній з яких впливає на зміну їх соціального статусу в інших.

Соціальних психологів цікавить переважно мобільність із позицій зв’язків, відносин і взаємодій, що складаються між соціальними та іншими групами, з позицій приналежності індивідів до різних сфер спілкування. Їхня увага концентрується на механізмах дій між групами і всередині груп. Адаже типи особистостей, що формуються під впливом інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, мотивації поведінки, суттєво впливають на індивідуальну мобільність. Дослідження, що дають змогу вивчити механізм формування, зміни соціального статусу й приналежності до певної соціальної групи (у тому числі й неформальної), обов’язкові в системному розгляді соціальної мобільності.

Соціально-професійна мобільність, з одного боку, висуває певні вимоги до професійно-кваліфікаційних якостей індивідів, а з другого – максимально сприяє розвитку особистості через підвищення відповідності між структурою її індивідуальних потреб і соціально-економічною цінністю місця, яке вона посідає. Перша із цих функцій є предметом економічної науки, друга – соціології і соціальної психології. Це зумовлює якісно різні підходи до досліджень мобільності: 1) як до деперсоніфікованого соціально-економічного процесу; 2) як до засобу соціального просування й розвитку особистості. У першому випадку маємо справу з власне трудовою мобільністю, а в другому – з так званою трудовою кар’єрою працівників [4, с.129]. Мобільність (як деперсоніфікований процес) характеризується обсягом, інтенсивністю й напрямками найважливіших потоків руху, певним соціальним механізмом, рушійними силами, прямими наслідками для суспільства. Економісти роз-

глядають трудову, професійну мобільність індивідів, враховуючи зміну кількості та якості робочих місць. Вони зосереджуються переважно на дослідженні економічних аспектів мобільності робочих місць, а відтак – на міграційній здатності працівників (наприклад, на витратах на їх перепідготовку й переміщення). Отже, мобільність індивідів вивчається економістами як чинник економічних процесів. Соціологи ж зосереджують увагу на переміщеннях індивідів, їх шансах на кар’єру, а також на фактах її усвідомлення, на цілях і мотивах; економічні явища аналізуються як чинники формування трудової мобільності. Соціальна мобільність як міждисциплінарне поняття, що виражається в професійному, кваліфікаційному, соціальному, галузевому, територіальному та інших переміщеннях індивідів, є своєрідною формою їх адаптації до нових технологічних й економічних умов функціонування.

Соціолого-економічним підходом до дослідження процесів мобільності є її характеристика як кількісної оцінки цих процесів, для якої зазвичай використовуються показники швидкості та інтенсивності соціальної мобільності. Під швидкістю мобільності розуміють “вертикальну соціальну дистанцію або кількість страт – економічних, професійних чи політичних, які проходить індивід у його русі вгору або вниз за певний проміжок часу” [3; 4]. Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному і горизонтальному напрямках за певний період часу. Кількість таких індивідів у певній соціальній групі дає абсолютну інтенсивність мобільності, а їх частка в загальній чисельності певної соціальної спільноти показує відносну мобільність.

Отже, компонентами механізму соціальної мобільності є об’єктивні фактори, які впливають на цей процес, а також суб’єктивне ставлення (мотиви мобільності) працівників до зміни статусу, групи.

Соціально-психологічні підходи до вивчення процесів трудової мобільності полягають у поділі чинників мобільності на дві групи: об’єктивні і суб’єктивні [3; 5].

Об’єктивні чинники визначають якісні характеристики індивідів, до яких належать: демографічна характеристика (стать, вік, фізичні дані); кваліфікаційно-професійні дані (загальні і спеціальні знання, професія, кваліфікація, досвід роботи); особисті якості (працелюбність, трудова і громадська активність та результативність, орієнтації, настановлення). До об’єктивних чинників мобільності відносять також соціальні норми поведінки, кадрову політику, яка, завдяки певним принципам і критеріям, значною мірою контролює пересування індивідів.

Важливим чинником мобільності, значення якого постійно зростає, є освіта – саме вона стає передумовою та індикатором соціального становища працівників. Освіту називають прогресивним чинником

вертикальної мобільності, адже чим вищий освітній рівень, тим вища ймовірність переміщення у вищі за статусом соціальні групи. Більш освічені працівники, як правило, краще адаптуються до нових умов, успішніше виконують виробничі завдання, ефективніше включаються в громадську діяльність, зрештою, швидше досягають визнання. Дослідження засвідчують, що найбільшою стійкістю відзначаються висококваліфіковані групи працівників; професійна мобільність тим менша, чим вища кваліфікація [2, с.152].

У суб’єктивному аспекті мобільність залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, моральні якості та інші визначальні мотиви. Загалом схему поведінки працівника, в яку можна вписати і мобільність, подають переважно у формі процесу, що визначається такими основними елементами: потреби – інтереси – мотиви.

Потреби можна розглядати з економічної, соціальної і психологічної точок зору. У першому випадку коло потреб становлять здебільш матеріальні блага і послуги, рівень задоволення яких визначається розмірами доходів індивідів як споживачів. У решті випадків потреби людини характеризуються сукупністю ціннісних орієнтацій та інтересів, ступенем соціалізації, специфікою формування особистості. На мобільність накладаються зрушення в індивідуальних потребах людини, пов’язані зі зміною життєвої ситуації (вік, сімейний і матеріальний стан, житлові умови тощо), а також із розвитком і соціалізацією особистості.

Поняття “потреба” тісно пов’язане з поняттям “інтерес”, яке визначається як усвідомлення працівниками певних своїх бажань і намірів. Згідно з інтересами вибудовується й поведінка людини з метою реалізації цих інтересів, у тому числі й щодо свого трудового і професійного просування.

Стосовно мотивації, то провідну роль відіграє мотив досягнення та рівень домагань особистості. Оцінка необхідності та бажання переміщення, як правило, мотивується самою людиною. Залежно від характеру цієї оцінки розрізняють мотиви здійснення акту мобільності й мотиви утримання від неї. Під мотивами мобільності розуміють усвідомлені людиною причини та цілі (внутрішні усвідомлені або неусвідомлені спонуки, що відповідають цим стимулам), які роблять соціальне переміщення необхідним. Чимале значення має фактор візрця, прагнення діяти так, як інші члени колективу (особливо це властиво молоді). Тут відіграють непересічну роль соціальні норми, традиції, звичаї й шаблони поведінки, прийняті в колективі, спрацьовують механізми емоційного зараження й наслідування. Матеріальні або економічні стимули (розмір заробітку, житлові, побутові умови тощо) теж є важли-

вим стимулом, що впливає на рух індивідів загалом і на їх соціальну мобільність зокрема. В одних і тих самих умовах і за наявності рівних можливостей індивіди приймають неоднакові рішення щодо соціальної мобільності. Це пов'язано з тим, що особистість з її неповторною структурою перебуває між зовнішніми стимулами до переміщення й мотивованими оцінками його доцільності. Тип особистості і є тим чинником, що диференціює індивідуальне сприйняття й оцінку тої чи іншої ситуації [4, с.19].

Отже, в дослідженнях мобільності відбувається синтез знань, який уперше сформувався в різних їх галузях, у конкретному випадку – в економічних і соціологічних науках та соціальній психології. Базовою галуззю знань, усередині якої почалося формування понятійного апарату досліджень мобільності, були економічні науки. Далі цей апарат збагачувався поняттями соціології і соціальної психології (мотиви мобільної поведінки, наміри щодо зміни місця праці, місця проживання, змісту праці, привабливість певного роду праці, професії, місця праці; потреби, пов'язані з умовами праці й побуту тощо).

Специфіка соціолого-психологічного підходу до досліджень мобільності полягає в тому, що її опис здійснюється з позицій двох наук – соціології і соціальної психології, які розглядаються в органічній єдності. Це правомірно, оскільки чіткої межі між ними в практиці досліджень не простежується. Зокрема, такі традиційні для соціальної психології явища, як мотивація, потреби, настановлення, широко вивчають соціологи. Це, з одного боку, дає змогу говорити про єдиний соціолого-психологічний підхід, а з другого, вимагає враховувати специфіку підходу кожної з цих наук окремо.

Згідно із соціологічним підходом, саме тут розробляється таке загальне поняття, як соціальна структура суспільства, в якому поєднуються уявлення про соціальну стратифікацію, соціально-професійний поділ праці, диференціація за освітнім рівнем, рівнем доходів, ступенем участі в управлінні, способами використання дозвілля. Розглядаючи мобільність із позицій соціології, необхідно пов'язувати цей процес із соціальною структурою суспільства та соціальними інститутами, які її регулюють.

Інші вимоги висуває соціальна психологія. Вона вивчає закономірності групової поведінки і свідомості. Для того, щоб підійти до мобільності з цих позицій, необхідно пов'язати її з такими явищами, як групові рішення, групові взаємодії, зокрема конфлікти, лідерство, груповий престиж тощо.

Отже, соціальна мобільність – це соціально складний процес, який свідчить про здатність і готовність індивідів чи соціальних об'єктів до зміни соціальної позиції, про їх конкурентоспроможність,

зацікавленість у навчанні та безперервній освіті, здатність швидко адаптуватись до динамічних соціальних умов і кон'юнктури ринку праці, що призводить до зміни їх якісних і кількісних характеристик під дією різних об'єктивних і суб'єктивних факторів, умов і стимулів.

У сучасній науці розрізняють два види соціальної мобільності: горизонтальна передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу; вертикальна – перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу [9; 10].

У свою чергу, вертикальна мобільність може бути висхідною, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує освіту, здобуває владу, визнання, престиж, статус, отже, здійснює соціальний підйом і є мобільним угору, та спадною, коли індивід утрачає у власності, владі, визнанні, статусі, здійснює соціальний спуск, зазнає деградації та є мобільним донизу.

Вертикальна мобільність може бути як індивідуальною, що стосується окремого індивіда, так і колективною, що характерна для цілої групи.

Також виокремлюють внутрішньогенераційну мобільність (інтрагенераційну) та міжгенераційну (інтергенераційну).

Внутрішньогенераційна мобільність (інтрагенераційна) – це висхідна чи спадна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид соціальної мобільності ще називають кар'єрою, яку визначають як зміну соціального статусу індивіда протягом власного життя.

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) – це рух індивіда соціальною драбиною між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції поколінь дітей порівняно з поколіннями батьків.

Досліджуючи мобільність, науковці оперують ще низкою понять.

Швидкість мобільності – це рух індивіда соціоекономічною шкалою за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну-дві сходинки – “страсти”. Раптовий злет або раптове падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу – ознака кризових чи перехідних суспільств.

Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямках за певний час.

Сукупний індекс мобільності – це показник, який ураховує швидкість та інтенсивність мобільності. Соціальні переміщення між групами складні, супроводжуються певними соціальними наслідками, найістотнішим з яких є постійна наявність перехідних (маргінальних) верств щодо певних соціальних спільнот.

Соціальна структура ніколи не є простим описом суспільства в “горизонтальній проекції”, вона передусім є відображенням соціальної

нерівності. Нерівність індивідів і соціальних груп є первинною ознакою соціальної структури. В іншому випадку (за рівності, тотожності елементів системи) відсутні підстави для твердження про соціальну організацію, структуру. Тому соціально організована структура суспільства в його “вертикальній проекції” – це ієрархічно організована сукупність статусів, груп, верств, класів (нерівних ресурсів, якими володіє соціальна система).

Факт нерівності, як засвідчує досвід, зумовлює розвиток і зміну соціальної структури. Нерівність людей виявляється в різних аспектах їх буття. Але не все, що різнить їх, є соціально значущим. Про соціальну нерівність ідеться тільки тоді, коли вона за якимось критерієм закріплена інституційно як принцип вертикальної класифікації людей. Наприклад, у простих (досучасних) суспільствах соціально значущими були належність до певного роду, стать, вік, що відповідно трансформувалися в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. У сучасному суспільстві кількість класифікаційних ознак зросла. Проте загалом соціологи розрізняють два типи нерівності. Нерівність щодо позицій (доходів, престижності, освіти, влади) називається нерівністю у сфері стратифікації, а нерівність щодо можливостей досягнення позицій – нерівністю у сфері мобільності. У кастовому суспільстві можливості для мобільності мінімальні, бо люди не можуть пересуватися з однієї касту в іншу. У класовому суспільстві бар’єри для мобільності зняті, але існує велика нерівність щодо можливостей мобільності. Для подолання культурного бар’єру і бар’єру спілкування існують такі способи (або канали), до яких так або інакше вдаються індивіди в процесі соціальної мобільності: зміна способу життя, зокрема, прийняття нового матеріального стандарту, який сприяв би засвоєнню нового статусного рівня (обладнання квартири, придбання машини, дачі і т. д.); розвиток типової статусної поведінки – такої, яка б сприяла прийняттю особистості в більш вищу соціально-класову верству. Скажімо, найманий працівник, трансформуючись у директора фірми, повинен змінити свою поведінку, щоб бути прийнятим у новому для себе середовищі. Зразки одягу, словесні звороти, манера спілкування, форми дозвілля – усе підлягає перебудові; зміна соціального оточення, що передбачає встановлення контактів з індивідами тієї статусної верстви, в якій соціалізується мобільний індивід; шлюб із представником більш високої статусної верстви.

Пересування груп по вертикалі відбувається під час структурної перебудови, коли виникають нові престижні професії, соціальні статуси; за економічних криз, коли з’являються нерентабельні підприємства, навіть галузі виробництва, а також за зміни політики ціннісно-нормативної орієнтації. За таких умов пересування відбувається одночасно в усіх сферах: економічній, політичній і соціальній. Якщо суспільство стабільне, то в ньому відбуваються вертикальні пересування лише окремих індивідів. За

такого пересування індивід змушений змінювати соціально-професійну групу, бо професій, які мають свою вертикальну структуру, дуже мало.

Вертикальні пересування завжди були в полі зацікавленень соціологів. Питирим Сорокін сформулював основні принципи такого пересування. Він писав, що немає такого суспільства, в якому б страти не допускали жодного пересування. Воно відбувається навіть у кастовій системі. Але немає і таких суспільств, де б переміщення відбувались цілком вільно. У кожному суспільстві така “перепустка” регулюється соціальними інститутами. Вони перевіряють кожного кандидата на доцільність переміщення, на відповідність його нормам і принципам тієї соціальної страти, куди він пересується. Соціальні інститути, за висловлюванням П.Сорокіна, є “соціальними ліфтами”, які переміщують індивідів з однієї страти до іншої. Так, інститут політики не тільки формує свідомість мас, але дає змогу найбільш політично свідомим пересунутися на вищі поверхи соціальної ієрархії й посісти керівні посади [7, с.234].

Проте однієї рушійної сили соціального інституту для пересування по вертикалі недостатньо. Необхідно закріпитись на верхній сходинці, адаптуватись до нового соціально-культурного середовища, засвоїти нові норми, нові зразки поведінки, а це, як стверджують учені, вимагає великого психологічного напруження, що може супроводжуватися невротами, втратою віри в себе, формуванням комплексу неповноцінності. Людина, відірвавшись від однієї страти, не може знайти себе в іншій. Феномен перебування людини між двома соціальними стратами, пов’язаний з її переміщенням у соціальному просторі, у психології називається маргінальністю.

Поняття “соціальної мобільності” синонімічне за своїм значенням до таких термінів, як “розвиток”, “становлення”, “соціалізація”, оскільки всі вони відображають динаміку соціальних змін на певному етапі онтогенезу, визначеного соціального прошарку.

Розвиток і становлення особистості в соціумі є процесом, коли при засвоєнні досвіду та умов життя здійснюється перехід від абстрактної можливості володіти соціальним статусом у реальну можливість і перетворення її в дійсність як результат, сукупність усіх реалізованих можливостей, наданих індивідові. Отже, розвиткові й становленню індивіда в соціумі завжди властива діалектика можливого й дійсного, необхідного й достатнього. Цей процес може поєднувати в собі ствердження і заперечення; соціалізацію, десоціалізацію, ресоціалізацію; рівень елементарного самовизначення, орієнтації на зовнішні регулятори та рівень саморегуляції, самоактуалізації, саморозвитку, незалежності від зовнішньої детермінації, свободу і необхідність; творення і репродукування; індивідуалізацію і деперсоналізацію; поступально-прогресивне і регресивне в конкретних проявах; кризові і стабільні періоди в житті індивіда як

узгодження “індивідуального” і “соціального” в процесі соціалізації; почуття власної гідності як основи благополуччя соціального життя особистості в соціальній групі, втрату індивідом почуття соціальної реальності тощо.

Процес становлення особистості не є абстрактним, позанормативним, вільним від соціокультурних впливів. Особистість – це завжди творіння певної епохи й соціокультурного контексту. При цьому важливо підкреслити, що зміни відбуваються не тільки в особистості, не тільки особистість проявляє активність як стосовно себе, так і стосовно групи, соціального оточення, а й змінюється саме суспільство, в якому ця особистість розвивається, сам соціум активно впливає на неї. Соціально-психологічний, політичний, економічний процес може як сприяти прогресивному просуванню людини, так і гальмувати його. Отже, адекватні уявлення про розвиток особистості в соціумі можуть бути отримані тільки в процесі розгляду названих складових в єдності й за відсутності прибільшення чи применшення одних або інших (особи чи суспільства). Особистість у міжнародних відносинах є носієм системної якості, якою наділена група, виразником національно своєрідної типового для тієї чи іншої етнічної спільноти. Тут мовиться про вплив культури окремої соціальної спільноти на становлення особистості, яка виражається в засвоєнні нею цінностей, норм, цілей соціальної групи.

Мобільність із позиції соціально-психологічного підходу передбачає вивчення і тлумачення механізмів залучення особистості до громадського життя, до системи суспільних відносин, набуття нею соціальних відносин, соціальних якостей для самостійної діяльності й активності, для самопізнання й самоствердження в реальній дійсності.

Аналізу піддаються такі важливі соціально-психологічні прояви особистості, як соціальна адаптація, індивідуалізація, інтеграція особистості, соціальна діяльність, активність, статусно-рольова реалізація особистості в групі, її статево-рольова диференціація, нормативна поведінка тощо. Уся складна система суспільних відносин є об'єктивною основою формування соціально-психологічних властивостей, рис і якостей характеру. Елементами, які формують соціально-психологічну структуру особистості, є: соціально визначена мета її діяльності; соціальні статуси, позиції і виконувані соціальні ролі; очікування стосовно цих статусів і ролей; норми і цінності, якими вона керується в процесі своєї діяльності; соціокультурна, етнопсихологічна програма поведінки; система знаків; соціально-психологічне відображення суспільних відносин; сукупність знань; рівень освіти і спеціальної підготовки; комунікативний потенціал особистості; особистісні механізми регуляції соціального процесу; активність і ступінь самостійності в ухваленні рішень.

Розкриття соціально-психологічної структури особистості, її життєвого шляху, мобільності в системі суспільних відносин дає змогу побачити засади, на ґрунті яких формуються ті чи інші особистісні характеристики, діагностувати соціально-психологічні властивості особистості й впливати на них. Таким чином, розуміння становлення особистості в соціумі неможливе сьогодні поза суспільними відносинами, поза взаємодією, спілкуванням і діяльністю, активним суб'єктом яких є особистість.

Просування зрілої особистості етапами життєвого шляху неможливе без урахування комунікативних зв'язків і розкриття її комунікативного потенціалу в цілому. За умов комунікативного підходу сам розвиток особистості є тим процесом, де комунікація перебуває у взаємодії та єдності з особистісними властивостями індивіда і сприяє його формуванню в соціумі. Спілкування тут постає як умова доцільної взаємодії людини із соціальним оточенням і водночас виступає в ролі як зовнішньої умови, засобу ефективної дії, так і внутрішньої характеристики психічної активності особистості. Комунікативні властивості є інтегральними її характеристиками, за допомогою яких здійснюється взаємозв'язок людини із соціумом, соціально-психологічне сприйняття й відображення нею соціальних відносин і реальностей життя, забезпечується встановлення контактів між людьми. Отже, особистість є сукупністю різних зовнішніх і внутрішніх комунікацій, що утворюють комунікативне ядро, комунікативний світ людини, а її розвиток у соціумі здійснюється за умов спільної активності, взаємодії та діалогу. Соціально-психологічна природа особистості передбачає усвідомлення її становлення як комунікативної життєздатності, під час якої відбуваються зовнішні і внутрішні зміни, здійснюється формування комунікабельності, розвивається комунікативний потенціал.

Здійснювати певні кроки в горизонтальному чи вертикальному напрямі соціальної мобільності особистість може, тільки проявивши певну активність. Активність, таким чином, – це той методологічний принцип, який допомагає розкрити становлення мінливої особистості в соціумі, що також змінюється. Активність сприяє злиттю індивіда із соціумом (ідентифікація) і виокремленню, збереженню свого “Я” (автономізація) тобто активність виступає і як формування, перетворення особистості, і як подолання зустрічних детермінант у процесі її становлення. При цьому шляхи прояву активності можуть бути різними: оптимальне використання природних здібностей і можливостей індивіда, знаходження оптимально-індивідуального темпу життя, визначення своєчасності залучення особистості до соціальних процесів тощо. Спонукає людину до активної дії конкретна мета, що має перспективну привабливість. Саме за таких умов у людини з'являється сильна внутрішня потреба, спонука, яка й приводить

до активності. Прояв активності може бути також обмежений негативним впливом минулого соціально-психологічного досвіду та звичками; внутрішніми захистами; порушенням особистісної гармонії в спілкуванні (надмірне спілкування призводить до розчинення особистості в масі, надмірне виокремлення, – до індивідуалізму) [7; 8].

Задоволеність переміщенням, новим місцем проживання, працею, новим становищем, собою, реалізацією своїх потенційних можливостей – суб'єктивний індикатор статусної й рольової адаптації. Натомість незадоволення процесами переміщення, новою роботою, іншим соціальним середовищем, групою, своїми діями та вчинками – показник відсутності психологічної адаптації. На цьому етапі можуть спрацювати психологічні захисні механізми, які охороняють людей від зазіхань на індивідуальність, цілісність і стійкість, особисті чи групи: втеча від реалій, апатія, негативізм, маргіналізація, агресія, мрії, лінощі тощо.

Висновки. Реалії українського суспільства вимагають від людини цілого комплексу рис, який має забезпечити не лише адаптованість до нових економічних і соціально-професійних відносин, а й дати змогу активно залучатися до процесів соціальної мобільності. Саме мобільність створює умови для відтворення трудового потенціалу, формує середовище усвідомленого вибору професії, місця праці, життєвих орієнтирів. Отже, соціальна мобільність як соціальний процес вимагає від людини здатності й готовності змінити робоче місце, територію проживання, а також конкурентоспроможності, зацікавленості в навчанні й безперервній освіті.

1. Бауман З. *Текучая современность* / З. Бауман; [пер. с англ.; под. ред. Ю. В. Асочакова]. – С. Пб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. Бляхман Л. С. *Мобильность кадров на промышленном предприятии* / Л. С. Бляхман. – К. : Наук. думка, 1981. – 185 с.
3. Веерман Р. К. *Міграція в місто та соціальна мобільність* / Р. К. Веерман // *Філософська думка* – 1986. – № 5. – С. 47–50.
4. Заславская Т. И. *Социология экономической жизни : очерки теории* / Т. И. Заславская, Р. В. Рывкина. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского гос. ун-та, 1991. – 442 с.
5. Коваліско Н. В. *Регіональна трудова мобільність* / Н. В. Коваліско, А. Г. Хоронжий. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 165 с.
6. Лукашевич М. П., Туленков М. В. *Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посібник*. – К. : МАУП, 1999. – 289 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. *Соціальна психологія : підручник : у 2 кн.* / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2 : *Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія*. – 560 с.

8. Пілецька Л. С. *Теоретичні засади психологічного вивчення соціальної мобільності особистості* / Л. С. Пілецька // *Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія*. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 165–173.
9. Сорокин П. *Человек. Цивилизация. Общество* / П. Сорокин. – М. : Наука, 1992. – 398 с.
10. Сорокин П. А. *Социальная мобильность* / П. А. Сорокин; [пер. с англ. М. В. Соколовой; под общ. ред. В. В. Сапова]. – М. : Academia; LVS, 2005. – XX, 588 с.

Відомості про автора:

Пілецька Любомира Сидорівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського університету імені Василя Стефаника;
Попадюк Н. Я. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРУП ЗАСУДЖЕНИХ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (034 2) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних характеристик груп засуджених. Особлива увага звертається на динамічні процеси в групі, зокрема норми, традиції, ритуали, субкультуру, рольову взаємодію.

Ключові слова: соціальна група, групові норми, традиції, пенітенціарна установа.

The article deals with the analysis of social and psychological groups of convicts. Special attention is paid to dynamic processes within the group, namely norms, traditions, rites, subculture and role interaction.

Key words: social group, group norms, traditions, penitentiary establishment.

Постановка проблеми. Становлення психології груп засуджених зумовлено практичною потребою пенітенціарних установ в організації ефективного процесу ресоціалізації, у попередженні рецидивної злочинності. Теоретичний інтерес становить вивчення закономірностей потягу людей один до одного в умовах ізоляції, основ їхньої психологічної сумісності, згуртованості, дії механізмів психологічного взаємовпливу (зараження, навіювання, переконання) та результату цього впливу – конформізму, наслідування, ідентифікації, моди. Знання специфіки формування, розвитку, впливу об'єднання засуджених на особистість дозволить попередити численні негативні тенденції криміналізації й інші девіантні прояви в місцях позбавлення волі. На актуальності цієї проблематики неодноразово наголошували у своїх наукових повідом-

леннях Н.Абдюкова, І.Башкатов, В.Бедь, В.Васильєв, В.Волков, В.Дєєв, К.Ігошев, А.Глоточкін, М.Єнікєєв, В.Кондратьєв, В.Кошинець, В.Пирожков, Л.Орбан-Лембрик, С.Тарарухін, Г.Федоришин, Ю.Чуфаровський та ін.

Організація психологічного супроводу входження особистості до пенітенціарної установи, її ресоціалізація значною мірою залежать від стосунків із собі подібними. Перші емоційні стани засудженого в період адаптації зумовлюються не стільки незвичністю нових умов життя, особливостями режиму, скільки невідомістю майбутніх відносин у новому мікросередовищі в умовах обмеження свободи. Для новачка, як відзначають практичні працівники, найстрашнішими є не начальник, не ґрати, не замок і не правила режиму, а своя ж “братія”. Для засудженого важливо скоріше визначитися в цьому мікросередовищі, зайняти в ньому гідне місце, не нижче, ніж в асоціально-кримінальній групі за місцем проживання.

Малі групи засуджених важко назвати колективом, оскільки їм зазвичай притаманні негативні етично-психологічні якості. Більшість дослідників із пенітенціарної психології схиляються до думки, що правопорушники не утворюють колективу в повному розумінні цього слова, а розпадаються на ряд мікрогруп неформального характеру, що мають свою ієрархію та лідерів. У цих групах немає єдності цілей, а отже, немає й колективу. В.Мясищев свого часу також стверджував, що серед правопорушників немає й не може бути колективу. Цієї ж думки дотримується частина пенітенціарних працівників. Хоча доцільніше було б не заперечувати можливість колективу в середовищі правопорушників, а розробляти корекційно-реабілітаційні заходи на послаблення криміналізації й становлення просоціально спрямованих груп.

Мета повідомлення: здійснити аналіз соціально-психологічних характеристик груп засуджених та можливостей їх урахування в процесі ресоціалізації.

Теоретичний аналіз проблеми. Між персоналом і засудженим завжди знаходиться мала група. Працівник виправно-трудової установи не тільки прямо взаємодіє із засудженим, але й опосередковано, через малу групу. І від того, якого спрямування група, якими нормами керується, соціальними чи кримінальними, залежить успіх впливу на конкретну особистість.

Групові утворення засуджених виникають стихійно, незалежно від адміністрації і характеризуються [1]: певною композицією (складом учасників), мають визначену структуру соціальної влади (лідерство й керівництво), впливу й підлеглості, статусної стратифікації (сукупність зв'язків між членами групи, спрямованість та інтенсивність їх взаємного впливу); характеризуються рольовою структурою, яка передбачає розпо-

діл групових ролей; у них створюється мікроклімат, який визначає характер взаємовідносин у групі й чинить вирішальний вплив на формування поведінки засудженого як усередині самої малої групи, так і з персоналом виправно-трудового закладу; тут у повну силу “працюють” механізми наслідування, суперництва й самоствердження; мають місце традиції, норми, цінності, групові інтереси, настрої, повсякденні звички, установки. Усі ці соціально-психологічні компоненти груп тісно пов’язані між собою й утворюють деяку цілісність, систему, з особливим почуттям внутрішньої приналежності (почуття “ми”).

Існує декілька підходів до класифікації груп засуджених. За структурою формування групи засуджених поділяють на формальні й неформальні. Формальні, відповідно до діючих у виправно-трудових установах інструкцій, розподіляються на декілька видів: первинні, проміжні, загальний колектив установи. Первинні мають такі підрозділи, як ланка, бригада, відділення. Проміжні включають декілька бригад. Усі формальні підрозділи функціонують у загальному колективі. Неформальні об’єднання є групами закритого типу, із примусовим характером перебування для їх членів. Їхня життєдіяльність детально регламентована усталеними принципами самоорганізації, а також вузькогруповими нормами і цінностями. Вони утворюються в результаті тяжіння осіб один до одного за національного належності, схожістю долі, віковими особливостями, видом скоєного злочину, потребами й прагненнями [2, с.379]. Важливими об’єднуючими механізмами також є: спільні інтереси або однакові цілі спільної діяльності (праця на виробництві, перспектива дострокового звільнення); однакове ставлення до покарання, вимог режиму, виховних впливів; почуття симпатії, особиста прихильність; соціальні параметри; кримінологічні ознаки; професійні інтереси та ін. Проте одним із визначальних чинників залишається успішність входження “новачка” (“прописка”) у період соціально-психологічної адаптації.

За етико-моральною спрямованістю виділяють 3 типи груп засуджених: з позитивною, невизначеною і негативною спрямованістю [3]. У групах із позитивною спрямованістю засуджені поєднані: духовними інтересами, спільністю смаків й особистою симпатією; працьовитістю й старанністю; прагненням до навчання, яке може проявлятися в бажанні отримати загальну освіту, набутти певну професію або суміжну спеціальність. Ініціатива в цьому аспекті для названих груп виходить не від адміністрації установи, а від самих засуджених. Такі групи мають великий виховний вплив на інших.

Другим типом є групи з невизначеною спрямованістю, які за різних умов можуть набутти як позитивного спрямування, так і негативного. Підставами для формування таких малостійких груп є: націо-

нальні ознаки; матеріальні інтереси (разом харчуються, діляться особистим майном); професійні інтереси (особи однієї або подібних професій); схожі долі (невдачі в сімейному житті); вік (літні або молоді одного віку, поєднані прагненням до розваг і зухвалих витівок). Групи з невизначеною спрямованістю створюють певну складність для корекційного впливу, оскільки їм притаманні неусталеність поглядів, відсутність твердих установок стосовно перевиховання, референтних осіб, недостатня згуртованість.

Третій тип представляють групи з негативною спрямованістю. Найбільш вираженими властивостями груп негативного спрямування є такі (В.Бедь, В.Васильєв, В.Пирожков, Ю.Чуфаровський та ін.):

- відкрите або приховане негативне ставлення до завдань ВТУ і діяльності її працівників;
- гіперболізація уявлень про власну значущість, почуття “власної гідності”;
- нігілізм, заперечення соціально корисних цінностей, норм, установок;
- відчуженість від життя й діяльності соціально спрямованих груп, зневага інтересів суспільства;
- моральне спотворення міжособистісних стосунків, що відображається в круговій поруці, хибній товариськості, егоцентризмі, грошових фондах та ін.;
- наявність спільної асоціальної діяльності, стосунків і спілкування, спрямованих на задоволення утилітарних інтересів і потреб;
- асоціальна субкультура, тобто групові норми, ритуали, табу, статусна ієрархія та ін.;
- кругова порука, яка покладає на поведінку кожного певні зобов’язання, регулюючи таким чином поведінку самої групи;
- прагнення до типових порушень режиму, підвищена конфліктність;
- однотипність скоєного злочину або співучасть в одному злочині;
- дотримання кримінальних законів і традицій;
- групова захищеність, солідарність учасників групи.

Залежно від ступеня залучення до процесу виховання й перевиховання виокремлюють групи активу, резерву, пасиву та важковиховуваних [4, с.624]. Група активу – це засуджені, які щиро покаялись у вчиненому й твердо стали на шлях виправлення, беруть активну участь у трудовій і суспільній діяльності і своїми діями й поведінкою сприяють перевихованню інших засуджених. Група резерву – це засуджені, які також прийняли рішення виправитися, активно виконують завдання виправно-трудових установ, але не проявляють ініціативи в перевихо-

ванні інших засуджених. Група пасиву – засуджені, які ще не прийняли остаточного рішення про стратегію своєї поведінки, їх вчинки й дії значною мірою залежать від створеної ситуації. Група важковиховуваних – найскладніша соціальна група, до якої відносяться особи, що не лише не стали на шлях виправлення, але й не беруть участі в трудовому процесі, опираючись корекційним впливам як адміністрації, так і групи активу, привносять у життєдіяльність засуджених конфлікти, нездорове суперництво, є групою ризику пенітенціарної злочинності.

Окрім специфічного поділу на групи, спільнота засуджених характеризується субкультурою, яка керується особливою філософією виправдання й возвеличення злочинного спрямування й поведінки, маскуванням низьких спонукань високими кримінальними мотивами. Субкультура має свою систему цінностей, до якої відносять: кругову поруку, відданість “братству” й кримінальним традиціям, суворе дотримання “законів” злочинного світу.

Внутрішня цілісність неформальних груп засуджених забезпечується відповідними груповими нормами. Соціально-психологічними механізмами їх виникнення є: насадження “зверху” більш високоstatusними ув’язненими (“елітою”); деяка корекція “норм” у результаті внутрішньогрупової взаємодії; добровільне або примусове прийняття засудженим певних ролей, які підкріплюються системою соціальних очікувань. Як правило, всі норми відрізняються безкомпромісністю й поділяються на забороняючі (забороняють учаснику групи розкривати її тасмниці, обманювати своїх членів, чинити всупереч своєму статусу, співпрацювати з адміністрацією та ін.) і зобов’язуючі (виконання вимог “авторитетів”, новенькому – проходити “прописку”, не порушувати дане групі або комусь з “авторитетів” слово та ін.). Залежно від ступеня згуртованості виділяють норми, які регулюють поведінку всіх членів групи, і норми, які регулюють окремі страти засуджених. Забезпечуючи функціонування груп з негативною спрямованістю, ці “норми” укорінюють у свідомість і поведінку правопорушників звичаї, які стають виявом тюремної субкультури [5].

Кожна групова норма має чітку диспозицію й передбачає суворі санкції за її порушення, основними з яких, на думку працівників пенітенціарних установ, є побиття, насилля, позбавлення статусу і перевід на нижчі ступені групової ієрархії, вигнання зі спільноти, вбивство. Усе це дозволяє розглядати групові норми тюремної субкультури як неперсоніфіковані чинники, які виконують роль пресингу й створюють, через їх конкуренцію з вимогами режиму, психотравмуючу ситуацію для засуджених. Для осіб, які знаходяться на нижчих ступенях групової ієрархії, ці норми є сильними фрустраторами, які позбавляють перспективи на покращення свого положення в оточуючому мікросередовищі.

Тиск норм субкультури буває настільки сильним, що здатний викликати специфічні форми девіантної поведінки (агравацію, симуляцію захворювань, відмову від роботи, втечі та ін.).

У процесі дотримання норм кримінальної субкультури відпрацьовуються певні традиції і ритуали. У комплексі елементів кримінальної субкультури “традиції” виступають як механізми наступності, стійкості вже сформованих відносин. Як і в інших спільнотах, “традиції” кримінальної субкультури є, з одного боку, продуктом соціальної взаємодії правопорушників; з іншого – чинником, що регулює їхню поведінку і внутрішньогрупові стосунки. Найчастіше приймають форму “традицій” наведені вище “норми” субкультури, в яких виявляється воля конкретної спільноти людей. У спецзакладах велася й ведеться цілеспрямована боротьба з тюремними традиціями і “законами” злочинного світу. Однак частина традицій трансформувалася, стала паратизувати на ідеї колективізму, взаємодопомоги, що суттєво ускладнює подальшу діяльність щодо її подолання.

Одним із прикладів таких перетворень є наявність грошових фондів. Фонд виконує такі функції: надання матеріальної допомоги правопорушникам, які потрапили в скрутне становище; захист засуджених від дисциплінарних обмежень, упродовження адміністрацією. Цей захист, безумовно, є хибним і суперечить нормам суспільної моралі. Криміногенне значення цього явища полягає в тому, що воно поповнюється переважно за рахунок засобів, здобутих протиправним шляхом: вимагання, шантажу, поборів, використання нелегальної передачі грошей, наркотичних засобів від осіб, які знаходяться на волі. Таким чином, грошовий фонд є чинником згуртування осіб у неформальні групи, оскільки кожен змушений жити інтересами спільноти, оберігати й примножувати те, що знаходиться в спільному користуванні.

Ще одним елементом субкультури, в якому проявляються особливості відносин серед засуджених, є клички. У сучасній науковій літературі цей феномен не отримав глибокого дослідження, за винятком праць В.Пирожкова, Г.Ценкова. Між тим клички досить поширене явище й далеко не невинне. Його функціями є соціальне клеймування, возвеличення або приниження особистості. У “лідерів” і “авторитетів” клички, як правило, благозвучні, в осіб, які займають нижчі рангові позиції, менш благозвучні, а найчастіше – образливі. У кличках відображаються заломлені в груповій свідомості особливості особистості засуджених, зокрема негативні якості, іронічне підкреслення протилежних за змістом якостей особистості, а також недоліки фізичного розвитку, кумедні прізвиська й імена, специфіка злочинної діяльності, соціально-регіональне походження, особливості професійної діяльності, захопленість, положення особистості в груповій ієрархії та ін. У сучасних

умовах спостерігається тенденція викривлення запозичених кличок з інших мов. Більшість засуджених хотіли б позбутися клички або змінити її на більш благозвучну. Таке бажання реалізується шляхом зміни засудженим своєї поведінки. Не рідкість, коли спроби позбутися клички супроводжуються погрозами з боку тих, хто їх дав, бійками й конфліктами.

Одним з явищ кримінальної субкультури є стратифікація (від лат. *stratum* – шар) – соціально-груповий поділ кримінальної спільноти, що умовно здійснюється самими засудженими. Важливими особливостями групової стратифікації засуджених, на відміну від соціально-психологічної стратифікації будь-якої іншої спільноти, є такі [1; 2; 3; 4; 7]:

1. Жорсткий поділ на “своїх” і “чужих”, визначення спеціальних статусів і ролей засуджених у цілому і у “своїй” групі зокрема, з чіткими правами, привілеями, обов’язками.

2. Соціальне клеймування: використання для позначення приналежності ув’язнених до вищих верств групи благозвучних возвеличуючих термінів, для позначення приналежності до нижчих ієрархічних груп – неблагозвучних, принизливих гідність їх носіїв.

3. Автономність існування кожної верстви, труднощі в контактах або їх відсутність між представниками різних страт через загрозу остракізму для представників вищої страти.

4. Труднощі просування вгору при одночасній полегшеності руху вниз. Тобто зміна соціальних ролей із “нижчих” на “вищі” ускладнена, а для окремих категорій виключена. З іншого боку, будь-яке недотримання “норм”, “приписів” субкультури призводить до пониження статусу члена групи. Основою підвищення соціального статусу є успішне проходження “випробовувань” (такі, наприклад, проходять “новачки” під час поступлення в пенітенціарну установу).

5. Суворі субординація у відносинах “верхів” і “низів” перетворюється на практиці в безпощадну експлуатацію останніх. Здатність спілкуватися з представниками нижчих членів груп як з рабами є показником високого статусу й приналежності до вищої ієрархічної касти.

6. Наявність у “верхів” системи умовних знаків, звичаїв, табу. У них є своя система цінностей, які розповсюджуються тільки на таких, як вони. “Норми” можна порушити лише в стосунках із “низами” (наприклад, донести на “ображених” або видати на допиті тощо).

7. Стійкість статусу при переведенні в іншу установу виконання покарання або при виході на волю.

Статус засудженого, його особиста позиція формуються під впливом низки чинників, кожний з яких є складовою в загальній ієрархії престижу особистості в спільноті собі подібних. Б.Зелінська шляхом

активного інтерв’ю різних стратифікаційних груп засуджених виокремила п’ять чинників: “бувалість” (життєвий досвід); вид і спрямованість неформальної малої групи; “стаж” злочинної діяльності й кількість судимостей; вік; особисті й фізичні якості; термін позбавлення волі; поведінка на слідстві і в суді; соціально-регіональне походження; співучасть у минулих злочинах; ставлення до слабших і сильніших; поведінка в спецзакладі в період адаптації; ставлення до активу; ставлення до засобів виправлення й перевиховання [7]. Стосовно останнього чинника, то ставлення до засобів ресоціалізації повинно бути негативним. Це один із “законів” кримінальної субкультури. Проте своє негативне ставлення засуджені намагаються зовні не виявляти, оскільки це призводить до погіршення їх матеріального становища й впливає на перспективу дострокового звільнення.

Автори монографій з юридичної психології (В.Васильєв, М.Єнікєєв, Я.Кондратьєв, В.Кошинець, Л.Орбан-Лембрик та ін.) указують на такі страти в середовищі засуджених:

1) лідери (найвищий шабель в ієрархії міжособистісних стосунків, який користується всіма благами й привілеями);

2) знавці неформальних норм поведінки (посідають почесне місце серед засуджених). Високий статус цієї категорії зумовлений насамперед тим, що такі норми й практика їх застосування не записуються, а запам’ятовуються;

3) особи, які стежать за виконанням групових норм або безпосередньо здійснюють їх реалізацію;

4) нейтральні (являють собою так звану “мовчазну більшість”, яка віддає перевагу праці, навчанню й хорошій поведінці і яка підтримує позиції того кола осіб, яке дозволяє їм безконфліктно існувати);

5) співробітники з адміністрацією (головний мотив поведінки осіб цієї групи – якнайшвидше досягнення свободи). Їм часто доводиться допомагати в організації та проведенні ресоціалізуючих заходів, брати участь у репресивних діях: обшуках, перепроводженнях порушників до штрафного ізолятора тощо. Вони користуються поблажливістю адміністрації, яка разом із тим не позбавляє їх помсти з боку інших засуджених. Якщо провести аналогію з попередніми типологіями груп засуджених, то до цієї страти відносяться засуджені з групи активу;

6) порушники або “знехтувані” (це особи, умови життя яких в місцях позбавлення волі найтяжчі). Вони опиняються в “подвійній ізоляції”: спершу від них відгородилося суспільство, а згодом – власна спільнота. Ці особи є найбільшою групою ризику суїцидальної поведінки. Повне ігнорування з боку інших засуджених, деякі особистісні характеристики (ослаблена морально-вольова регуляція, нетрадиційна

сексуальна орієнтація, тип скосного злочину тощо) стають головними детермінантами суїциду серед них.

Засуджені часто утворюють сурогати життя на волі, так звані сім'ї, які складаються з двох, інколи 5–6 чоловік. “Сім'я” відповідає за виконання і розподіл господарчих функцій, утримання особистого майна та нагляд за ним, здобування й розподіл матеріальних благ. Серед угруповань, утворених у місцях позбавлення волі, варто також відзначити земляцтва, що об'єднують вихідців з одного району, міста, області. Існують земляцтва, сформовані за національною ознакою. Особи, які входять до земляцтв, надають один одному допомогу в отриманні кредиту, в розв'язанні конфліктних ситуацій тощо.

Одним із головних групових явищ у середовищі засуджених є лідерство. Лідер не висувається групою на відповідну посаду, а спонтанно займає керівну позицію за явної чи прихованої її згоди. Найчастіше він перебирає роль неофіційного керівника, а з його особистістю ідентифікується специфічна система групових норм та цінностей, яка не завжди тотожна офіційній системі. Опитування неповнолітніх засуджених дозволило висвітлити психологічний портрет осіб, які займають вищі рангові позиції в середовищі асоціальних груп. Так, високостатусним членам груп із негативною спрямованістю притаманні: незалежність у судженнях і поведінці; уміння організувати, підкорювати собі, керувати; твердість характеру, рішучість, вимогливість; наявність великого досвіду протиправної діяльності, знання кримінальної субкультури; зовнішня дружелюбність, уміння викликати довіру; впевненість у собі, прагнення влади, перевага над іншими; уміння знаходити вихід у критичних ситуаціях; зовнішня привабливість, фізична сила, витривалість; наглисть, цинізм у судженнях і поведінці [8, с.158].

Від лідера залежить згуртованість групи, її ефективність, організованість та ін. Функції лідерів груп: керівник й організатор дій групи (він несе відповідальність за виконання загальних завдань групи); розробляє й встановлює для групи цілі і завдання; є джерелом інформації; контролює внутрішні й зовнішні зв'язки членів групи. Описані функції діляться на головні й додаткові. Головні включають у себе такі суттєві прояви лідерства, як виконання, планування, вибір засобів і шляхів досягнення групових цілей, контроль та ін. Другорядні функції – бути прикладом для всієї групи, знати сферу відповідальності кожного члена групи, бути її “ідеологом”.

Засуджені лідери грають різні ролі в офіційних і неофіційних відносинах. Вони ретельно приховують своє справжнє ставлення до адміністрації, до встановленого у виправно-трудовій установі порядку й свою позицію в групі. Тому зусилля персоналу часто спрямовуються не

на головних, а на другорядних порушників режиму. Практичний досвід пенітенціарних працівників засвідчив, якщо знайдено “ключ” до лідера, це означає, що діалог із групою налагоджено. Часто діяльність із переорієнтації групи зводиться до переорієнтації лідера. Якщо це вдається, то криміногенна група практично перестає існувати.

Одним із засобів протиставлення себе прийнятним у суспільстві нормам є злочинний жаргон або арго (від франц. argot – жаргон) – мова вузької соціальної чи професійної групи, незрозуміла для сторонніх. Вітчизняне злочинне арго утворилося на зламі XVII–XVIII ст. з мови бродяжних перекупників. Вбираючи в себе елементи іншомовного походження, мова збереглася й до наших днів. Арго виникла з потреби розумітися з товаришами в ув'язненні й на волі на мові, яка була б незрозумілою для оточуючих. Її призначенням є передача інформації (комунікативна функція), а також виявлення приналежності носія арго до певної соціальної групи (індикативна функція). Слід зауважити, що носії таємної мови володіють і літературною (розмовною). Фонетика і морфологія арго не відрізняються від літературної мови і визначаються науковцями як професійна лексика певного соціального прошарку, так само, як є професійна лексика музикантів, моряків тощо. Професіоналізми відносяться до жаргону професій і відрізняються експресивним характером. Саме експресивність, а також метафоричність об'єднує професіоналізми з арго. Арготизми утворюють великі синонімічні ряди. Кожне слово цього ряду позначає або ступінь ієрархії, або відтінок певної дії. Наприклад, у слова “бити” зафіксовано 26 таких синонімів, у слова “вкрасти” – 16. Можна стверджувати про деякий тезаурус, словник, ідеологічний інвентар групи, яка користується мовою арго.

Сьогодні функції злочинного жаргону дещо змінилися. Деяка частина лексики таємної мови перейшла в архаїзми, іншу вже можна розглядати не як специфічну термінологію злочинного світу, а як явище просторіччя: розмовна мова включила її у свій склад, змінивши стилістичне забарвлення. Окрім того, більша частина арготичної лексики перестала бути таємницею для всіх. Таким чином, змінилася головна, комунікативна функція арго. Таємна мова перестала бути мовою для посвячених, вона вже не локалізується у вузьких соціальних і професійних колах. Хоча слова, які складають ідеологічний інвентар арго, як правило, за межами вузького кола людей невідомі. Так само змінилася індикативна функція. Не кожен, хто вживає цю мову, належить до злочинного світу.

Невід'ємною складовою життєдіяльності засуджених є татування. Сьогодні засуджених усього світу поєднує так звана татувальна етика. Оскільки носіння й нанесення татувань не є протиправними діями, різноманіття символів тих, хто опинився поза суспільством,

прижилося й одержало новий розквіт серед законослухняних громадян, особливо серед молоді, що найчастіше ставить знак рівності між тимчасовим нігілізмом перехідного віку й постійними символами кримінального світу. Кримінальне татування – це насамперед знак приналежності до певної соціальної групи. Воно має експресивне й смислове навантаження й надає інформацію про свого носія. Знання глибинного змісту тієї чи іншої символіки дає можливість психологові провести додаткову психологічну діагностику й охарактеризувати її власника.

Важливою характеристикою груп засуджених є груповий настрій – загальний настрій групи стосовно тих чи інших аспектів життя. Груповий настрій – це особливі переживання перехідного типу, що виникають із повсякденних емоцій засуджених, але раціоналізовані умовами їхнього життя – вимушеним перебуванням в ізоляції, тривалим одностатевим спілкуванням, жорстким структуруванням часу, труднощами побуту та ін. Д.Ольшанський зауважує, що груповий настрій охоплює велику кількість людей, виступає механізмом, який забезпечує соціально-психологічну інтеграцію групи й включає, ініціює, а потім регулює ту чи іншу поведінку. Особливість динаміки групового настрою полягає в тому, що він здатний переходити з однієї форми в іншу – від неусвідомлюваної до усвідомлюваної, від прихованої до відкритої; швидко переходить (перетікає) у дію; непостійний і видозмінюється в найкоротші терміни, миттєво [9, с.140].

У зв'язку з обмеженням контактів і зростанням внутрішньогрупових зв'язків у місцях позбавлення волі настрій однієї людини дуже швидко стає настроєм багатьох і навпаки. В основі настроїв засуджених завжди лежать домагання рівності. Управління настроями в пенітенціарних установах – це управління бажаннями, пристрастями правопорушників через регулювання можливостей досягати бажаного. Для створення позитивного настрою, наприклад, використовують обіцянки. Їх виконання (повне або часткове), як правило, підкріплює вже створений настрій. Для розпалювання негативного настрою демонструють, що хтось обманює більшість засуджених, перешкоджаючи їм реалізувати свої прагнення. Розходження слова і діла завжди сприймається як зрада потреб, викликає негативний настрій стосовно осіб, які обманюють і перешкоджають досягненню інтересів.

Особливу роль в управлінні настроями відіграє релігія. Переконаванням і навіюванням релігія формує певні домагання ув'язнених й одночасно відстрочує їх здійснення на певний термін. Засоби досягнення бажаного стають ніби незалежними від них: цими засобами керує дехто, їм непідвладний. Від групи вимагається тільки слухняно виконувати його волю, терпіти й виконувати певні ритуали з надією на майбутню винагороду. Вплив на груповий настрій мають також засоби

масової комунікації, реклама, культмасові заходи. Отже, з одного боку, вплив на групові настрої здійснюється через формування потреб та інтересів, домагань засуджених, а з іншого – через створення можливостей для реалізації домагань та очікувань. Цілеспрямоване формування завищених очікувань і нездійснених домагань призводить до групового невдоволення і, відповідно, до небезпечних наслідків. Стимування домагань у певних рамках, навпаки, стабілізує настрої, надаючи їм реалістичності, не допускаючи надто великих відхилень настроїв від нормативних суспільних.

Висновки. У підсумку відзначимо, по перше, що особи, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, утворюють своєрідну корпоративну спільноту, поділену на численні мікрогрупи. Її вплив, безпосередній через лідерів й опосередкований шляхом норм і традицій, поширюється на всі сфери життєдіяльності особистості – емоційно-вольову, когнітивну, поведінкову. Якщо на цю спільноту не буде спрямовано корекційно-реабілітаційний вплив або, навпаки, він буде послаблений протилежним впливом кримінальної субкультури, то природно, що вона й далі буде розвиватися криміногенним шляхом. По-друге, аналіз соціально-психологічних характеристик груп засуджених допомагає зрозуміти механізм їх впливу (позитивного чи негативного) на особистість засудженого й на формальне об'єднання, до складу якого вони входять, дозволяє прогнозувати поведінку окремих її членів, обирати відповідні засоби виправлення й перевиховання, визначати їх ефективність і доцільність застосування в діяльності установ із виконання покарань. **Перспективи наукових досліджень** у цьому напрямі вбачаємо в експериментальному вивченні соціально-психологічних характеристик груп засуджених та розробці на їх основі практичних заходів із переорієнтації негативно спрямованих груп засуджених.

1. Федоришин Г. М. Пенітенціарна психологія : курс лекцій / Галина Федоришин. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 104 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Чернівці : Книги-XXI, 2007. – 448 с.
3. Пирожков В. Ф. Кримінальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции / В. Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 1998. – Кн. 2. – 320 с.
4. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – С. Пб : Питер, 2002. – 640 с.
5. Кудрявцев Ю. В. Действие социальной нормы / Ю. В. Кудрявцев // Юридическая психология / [сост и общ. ред. Т. Н. Курбатовой]. – С. Пб. : Питер, 2001. – 480 с.

6. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учеб. пособ. / В. Д. Менделевич. – С. Пб. : Речь, 2005. – 445 с.
7. Башкатов И. П. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодежи / И. П. Башкатов – М. : Изд-во Моск. психол.-социальн. ин-та; Воронеж : МОДЭК, 2002. – 416 с.
8. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – С. Пб. : Питер, 2002. – 368 с.

Відомості про автора:

Федоришин Галина Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (034 2) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Ілійчук В. І. – кандидат психологічних наук, начальник кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного інституту ЛьвДУВС.

Олександра Гринчук

УДК 316.6

ББК 74.9

**АНАЛІЗ ЗУМОВЛЕНОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ
ДИТИНИ ТИПОМ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ В СІМ'Ї
(за результатами дослідження)**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
email: inst@pu.if.ua

У статті аналізується зумовленість особистісного розвитку дитини молодшого шкільного віку типом батьківського ставлення до неї в сім'ї. Розглядаються особливості внутрішньосімейної взаємодії та їх вплив на ставлення до дитини та її виховання.

Ключові слова: "нормальна" сім'я, дитячо-батьківські взаємини, тип батьківського ставлення до дитини, психологічний захист.

This article analyses the dependence of personal development of junior child from the fatherly attitude to it in the family. Examines the peculiarities of interfamily interaction and their influence on the attitude and upbringing of the child

Key words: normal family, child-fatherly interaction, the type of fatherly attitude of the child, psychological protection

Актуальність проблеми. Дитина знаходить себе вперше в родині, в якій народилась, у родині, яка оточує її тісною соціальною оболонкою з ранніх років життя. Саме в родинному середовищі дитина задовольняє свої соціальні потреби: вивчає й засвоює мову, формує перший соціальний досвід, навчається соціальній орієнтації, засвоює зразки рольової поведінки. Сім'я, родинне середовище повинні в ідеалі бути зразком соціального наближення, соціальної спільності, заснованої на психологічному єднанні. Це провідна роль сім'ї, яку вона виконує, не докладаючи великих зусиль.

Нормальна сім'я є не простою сентиментальною єдністю, а зближенням в активності, що підтримує свіжість і силу сімейних соціальних зв'язків. Сім'я тому є незамінним інститутом виховання, що поєднує в собі тісне соціальне співробітництво, природне почуття родинної близькості, тісні емоційно-почуттєві взаємини. Нормальна сім'я може не ставити перед собою чітких педагогічних завдань і цілей – вона виховує дитину своїм власним укладом, взаємністю соціальних зв'язків, емоційною наповненістю стосунків.

Нормальною можливо вважати сім'ю, яка забезпечує необхідний мінімум добробуту, соціальної захищеності, створює необхідні умови для соціалізації дитини до періоду досягнення нею психологічної й соціальної зрілості. Ідеальним для дитини слід вважати середовище, в якому всі безпосередні прояви дитини розцінюються як значущі й прийнятні для дорослих, коли батьки розвивають у дитини особистісну автономію й почуття захищеності.

Тому правомірно стверджувати, що для нормального особистісного розвитку дитини необхідною умовою є створення нормальних умов сімейного середовища, яке мало б вищезазначені характеристики. Сім'я повинна являти собою збалансовану, врівноважену систему взаємин на всіх рівнях: соціальному, економічному, психологічному, соціально-психологічному. Суспільство, яке дбає про своє майбутнє, повинно дбати про повноцінність родин, в яких народжуються, зростають і формуються його майбутні громадяни.

Сучасна українська родина переживає глибоку кризу, що зумовлена цілим рядом причин. Ріст індивідуальності, що веде до формування досить високих домагань і запитів особистості, часто не знаходить задоволення в межах сучасної родини. Люди створюють сім'ю формально, залишаючись сторонніми одне для одного: у сім'ї відсутні емоційна близькість, емоційна єдність – те, що є необхідною умовою нормального протікання процесу особистісного розвитку. Сім'я перетворюється у фізичне сусідство, а не психологічну спільність – відсутня внутрішня теплота й близькість, емоційний зв'язок і зацікавленість інтересами й потребами членів родини. Унаслідок цього родинне співіснування стає трагічним для всіх членів родини – формується відчуття хронічної незадоволеності як шлюбом узагалі, так і подружнім партнером зокрема. Відчуття незадоволеності сімейним життям не тільки спричинює стійкі психічні психо-соматичні розлади здоров'я дорослих членів родини, але й блокує і спотворює особистісний розвиток дитини.

Проблемна сім'я не виконує соціальних запитів дитини, не задовольняє її соціальних і психологічних потреб. Така ситуація підриває соціальні сили особистості й стає загрозливою для суспільства взагалі. Тому всі, хто прагне оздоровлення суспільства, дбають про соціальний

прогрес та наголошують на необхідності морального оздоровлення родини. Сім'я може виконати свою провідну роль в особистісному розвитку дитини тільки за умови внутрішнього оздоровлення через створення внутрішньої психологічної єдності. Турбота про дітей, любов до них вимагає не тільки подружньої злагоди, але й живої одухотвореної соціальної близькості.

Мета полягає у з'ясуванні зумовленості особистісного розвитку дитини молодшого шкільного віку типом батьківського ставлення до неї в сім'ї.

Аналіз наукової літератури. Теоретичною та методологічною основою нашого дослідження стали провідні положення зарубіжних психологів і психотерапевтів (Е.Ейдемільер, В.Юстіцкіс, В.Дружинін), символіко-експериментального напрямку сімейної психотерапії (К.Вітакер, С.Мінухін, В.Бамберрі), когнітивного напрямку (Д.Бомрінд, А.Болдуїн). Вивченням та класифікацією типів батьківського ставлення до дитини займалися такі вчені, як І.Кон, В.Дружинін, Е.Аруттюнянц, Д.Бомрінд, А.Болдуїн, Л.Осьмак, Е.Ейдемільер, М.Алексеева та ін. Аналізу аномальних типів батьківського ставлення та вивченню факторів, що зумовлюють їх появу, присвячені праці Е.Личко, А.Захарова, Е.Ейдемільера, В.Юстіцкіса, О.Соколової, В.Століна, К.Вітакера, С.Мінухіна, С.Броді, Л.Ковара. В останні роки ця тематика викликає зацікавленість і в колі вітчизняних науковців, таких як: Г.Бевз, Н.Максимова, В.Семиченко, Л.Орбан-Лембрик, Г.Федоришин, С.Литвин-Кіндратюк, Т.Титаренко та ін.

Аналіз результатів експериментального дослідження. Наше дослідження було спрямоване на з'ясування закономірностей впливу компонентів сімейного середовища на особистісний розвиток дитини. Відомо, що провідний вплив на розвиток дитини в сім'ї здійснює соціально-психологічний компонент, який являє собою систему взаємин між членами родини. Соціально-психологічний компонент опосередковує вплив інших компонентів сімейного середовища. Серед складових систем внутрішньосімейних взаємин важливе місце посідає тип батьківського ставлення до дитини.

Батьківське ставлення – це особливий феномен, який поєднує в собі емоційні переживання та почуття, пов'язані з дитиною, поведінкові стереотипи, що проявляються в спілкуванні та поводженні з нею, особливості її сприймання та розуміння [1, с.70–71].

Саме тип батьківського ставлення до дитини в сім'ї передбачає певний стиль поведінки батьків щодо дитини, який формується на основі ступеня сприйняття й прийняття дитини батьками. На формування типу батьківського ставлення до дитини в сім'ї впливає ряд факторів. Серед них найбільш впливовим є характер подружніх взаємин, індиві-

дуальні психологічні й особистісні характеристики кожного з батьків і дитини, почерговість народження дитини в сім'ї, характер стосунків батьків з іншими дітьми в сім'ї. Слід нагадати, що поняття “нормальний тип батьківського ставлення” є відносним. Переважна більшість класифікацій типів батьківського ставлення до дитини створюється за критерієм аномальності – дисфункцій і дисгармоній.

Основний напрям становлення дитячої особистості, її психологічного самопочуття визначається задоволенням у сім'ї найголовніших потреб: любові та довіри, самостійності, самоствердження та визнання. Відбувається це насамперед у взаєминах із батьками, оскільки характер батьківського ставлення та їх взаємини з дитиною є основною умовою психічного, фізичного та духовного її розвитку [1, с.70–71].

Зважаючи на суттєві методологічні складнощі у вивченні впливу таких складових компонентів типу батьківського ставлення до дитини, як умови сімейної взаємодії на момент появи дитини в сім'ї, особистісні характеристики батьків та дитини, ми обмежилися вивченням якісного змісту внутрішньо сімейної взаємодії та її впливу на ставлення до дитини та її виховання. Із цією метою нами було проведено індивідуально-психологічне консультування повних сімей з однорідного соціального прошарку. Це дозволило виявити ряд сімей з найбільш типовою симптоматикою певного типу батьківського ставлення до дитини.

За результатами індивідуально-психологічного консультування стало відомо, що більшість часу з дитиною проводить мати, не залежно від статі дитини (73,3%). Батьки пояснюють це зайнятістю чоловіків і кращою обізнаністю матері в провідних питаннях виховання. Викликає занепокоєння той факт, що хлопчики також переважно спілкуються з матір'ю й виховуються нею. Це певною мірою пояснює таку тенденцію, як фемінізація чоловіків. У зв'язку із зайнятістю батька, відсутністю його впливу на процес виховання і розвитку, хлопчик у сім'ї позбавлений реальної моделі чоловічої поведінки – зразка поведінки чоловіка не тільки в побуті, а й у взаємодії з жінкою (матір'ю). Відсутність зразка поведінки чоловіка (батька) спричинює різноманітні порушення процесу статевої ідентифікації, формування статево-рольової поведінки, формування системи рольових уявлень й очікувань щодо майбутньої сім'ї. Ще одним наслідком переважаючого материнського виховання є значна можливість формування у хлопчика ремінних рис психіки (емоційність, чутливість, м'якість, конформність).

Дослідники етнопсихологічних особливостей української нації (Б.Цимбалістий, М.Шлемкевич, О.Кульчицький, В.Янів) уважають, що материнське виховання є традиційним у межах української національної культури, що зумовлено “матріархальним” стилем родинного життя. У підсвідоме українця ще в дитячому віці входить ідея рівності дітей для

люблячої матері й, водночас – недовіра і ворожість до насильницької влади, яку в родині уособлює караючий батько [3, с.32].

Етнопсихологічні дослідження дають підставу стверджувати, що в українській родині зберігаються риси матріархальної родини. Традиційно жінка-мати веде домашнє господарство, спрямовує життєдіяльність родини, повністю займається вихованням дітей. Батько для української родини є грізним, недоступним, караючим авторитетом. Українська дитина не завжди може легко ідентифікуватись із батьком, бо він нею цікавиться лише здалека, бо вона боїться його. Тому відбувається ідентифікація головним чином із матір'ю. Норми поведінки, характер моралі, ідеал людини, настанови до життя в українця підпорядковані нормам та ієрархії цінностей, типових для жінки, для жіночої свідомості [3, с.48].

Звідси українська “кордоцентричність”, висока оцінка таких рис характеру, як доброта, лагідність, сердечність, доброзичливість, повна відсутність мужесько-здобувчої настанови на зовнішній світ. Велике значення для українця має його власна родина та її інтереси [3, с.87].

Наше дослідження певною мірою підтверджує зазначені тези. Самі діти пояснюють своє тривале перебування з матір'ю тим, що “мати краще розуміє мене”, “може дати цінну пораду”, “завжди розкаже щось цікаве”. Зрозуміло, що існує ряд об'єктивних причин, що зумовлюють більшу зайнятість батька і більш тісний контакт дитини з матір'ю. Але повністю зневажати зазначену тенденцію неможливо тому, що орієнтація на ідентифікацію з матір'ю дітей обох статей спричинює посилення й розповсюдження такого соціально-психологічного явища, як фемінізація суспільства в цілому. Цей процес закріплюється впливом фемінізованих дошкільних, позашкільних і шкільних закладів.

Перебування більшої частини часу з іншими родичами взагалі позбавляє дитину можливості засвоювати соціальні ролі й формувати власну систему сімейно-рольової поведінки. Дитина втрачає середовище довірливої міжособистісної взаємодії, яке забезпечує тільки сім'я.

За результатами дослідження встановлено, що провідними типами батьківського ставлення до дитини в піддослідних сім'ях є домінуюча та потуральна гіперпротекція. Поряд із цими типами встановлено прагнення батьків (матері і батька однаковою мірою) надавати перевагу дитячим якостям дитини (ПДЯ), що зумовлює впровадження в стосунках із дитиною потупальної гіперпротекції. Надання переваги дитячим якостям у сприйнятті власної дитини зумовлює низький рівень вимог-обов'язків з боку батьків щодо дитини (Т-), м'яку систему заборон і обмежень (З-), мінімальність санкцій по відношенню до дітей (С-). Батьки стимулюють збереження в дитини таких якостей, як наївність,

безініціативність, слухняність, не визнають факту дорослішання дитини.

Таке ставлення до дитини молодшого шкільного віку зумовлюється:

по-перше, небажанням або нездатністю батьків виходити на новий рівень стосунків з дитиною, визнавати її дорослість; по-друге – батькам психологічно вигідніше користуватися звичною для них системою виховних впливів.

Особливо небезпечним є впровадження батьками даного типу ставлення (ПДЯ) у молодшому шкільному віці – коли суттєво змінюється соціальна ситуація розвитку дитини: вона потрапляє в ширше коло ровесників, у нову систему соціальних стосунків. Успішність адаптації дитини до нового соціального середовища значною мірою залежить від ступеня сформованості в неї самостійності, ініціативності, соціальної активності, комунікативних умінь і навичок. Це можливо за умови, коли в сім'ї дитині надавалася певна міра свободи, стосунки з дорослими будувалися відповідно до вікових особливостей дитини, дорослі сприяли особистісному розвитку дитини. При впровадженні домінуючої або потуральної гіперпротекції в ситуації сприйняття дитини з позиції її дитячих якостей швидше слід очікувати розвитку психічного інфантилізму.

Показовими виявилися результати опитування щодо застосування механізмів підкріплення в опитуваних сім'ях. Переважна більшість батьків не наголошує на необхідності чіткої системи санкцій. За даними опитування 26,6% батьків застосовують покарання у відповідь на невірну поведінку дитини, 10% – застосовують покарання залежно від власного настрою, тобто ситуативно. Психологічною помилкою є застосування батьками покарання у відповідь на невиконання наказу, прохання, й особливо небезпечними є наслідки ситуативного застосування покарань. Неправильне застосування системи покарань корелює з виховною невпевненістю батьків, гіперпротекцією, відсутністю чітких вимог, санкцій і заборон.

Правомірно буде стверджувати, що в опитуваних сім'ях провідним типом батьківського ставлення до дитини є домінуюча або потуральна гіперпротекція. 80% батьків продемонстрували високий рівень протекції за принципом домінування або потурання. Тобто в цих сім'ях батьки достатньо часу приділяють вихованню дитини, але цей час витрачається переважно на дріб'язкову опіку, контроль за реалізацією певних вимог, обмеження самостійності дитини.

Переважна більшість сімей продемонструвала низький рівень задоволення потреб дитини (У-), низький рівень вимог-обов'язків (діти в сім'ї не виконують домашніх обов'язків або ці обов'язки незначні),

високий рівень вимог-заборон, що є яскравим показником упровадження домінуючої гіперпротекції, мінімальність санкцій, що є однією з важливих складових потуральної гіперпротекції.

Слід підкреслити, що в ставленні до дитини батьки проявляють зрушення в установках залежно від статі дитини, тобто ставлення до дитини зумовлене не її реальними якостями, а тими, які батьки приписують представникам певної статі (ПЧЯ, ПЖЯ). Такі зрушення спостерігаються в 33% сімей з опитаних нами. З боку батьків прослідковується проекція на дитину власних небажаних якостей (ПНЯ), що призводить до демонстративних форм поведінки дитини, реакції емансипації.

Аналіз батьківського ставлення до дитини, диференційований за статтю дитини, суттєвої специфіки не виявив. Відмінною рисою є те, що по відношенню як до дівчаток, так і до хлопчиків матері частіше впроваджують гіперпротекцію. Дослідження також виявило негативну тенденцію впровадження у виховний процес “короткозорі” моделі взаємодії. Характерною рисою “короткозорого” уявлення батьків про власну дитину й про стосунки з нею є схильність урахувати лише особливості ситуації. Батьки схильні зважати тільки на безпосередні наслідки своїх учинків по відношенню до дитини й не розмірковувати над більш віддаленими в часі наслідками. “Короткозорі” уявлення важливі при різноманітних порушеннях взаємин батьків і дитини, особливо при гіперпротекції, потуральній гіперпротекції, емоційному відторженні.

Негативним наслідком застосування “короткозорі” моделі дитячо-батьківських взаємин є “ефект самопосилення порушення”. Цей ефект виникає тоді, коли, внаслідок протистояння батьків певним негативним якостям дитини, дитина відповідає посиленням прояву цих негативних якостей. Можна спостерігати парадоксальне співвідношення: порушення особистісного розвитку зумовлює спроби коректуючого впливу батьків, але ці спроби спричиняють зворотний результат – подальше посилення відхилень. Як уже було зазначено, одним із внутрішніх факторів дестабілізації сім'ї є низький рівень культури міжособистісних відносин, несприятливий психологічний клімат усередині сім'ї, що є наслідком відсутності взаєморозуміння, низького ступеня сумісності подружжя. Якісний аналіз матеріалів експериментального дослідження та якісний аналіз матеріалів експериментального дослідження й індивідуальних психологічних консультацій надав можливість виділити основні причини сімейних конфліктів: незадоволення принципу рівноправних стосунків; незадоволення потреби в спілкуванні; психологічна несумісність партнерів; недоліки й дефекти виховання; нерівноправний розподіл обов'язків у домашньому господарстві; розходження в поглядах на проведення вільного часу; порушення етики по-

дружніх взаємин; інтимна несумісність. Перераховані причини конфліктів є традиційними.

Сучасними особливостями конфліктів, які значною мірою підсумовують і поглиблюють традиційну проблематику, є такі фактори: високий рівень психологічних перевантажень; загроза стресів і депресій, зумовлена невпевненістю в майбутньому; низький рівень матеріального забезпечення переважної більшості українських сімей; трансформація системи життєвих цінностей, зміна соціальних орієнтирів. Усі ці фактори підсилюють внутрішньосімейні протиріччя.

Надалі нашим завданням було з'ясувати, яким чином рівень конфліктності в сім'ї впливає на особистісний розвиток дитини. Прикорм є той факт, що, крім високого рівня конфліктності, у сім'ях відсутні елементарні вміння й навички вирішення спірних питань, які часто з'ясовуються в грубій, нетактовній, образливій для партнерів формі в присутності дітей. Зрозуміло, що в дитини формується стереотип саме такої поведінки в конфліктній ситуації, що абсолютно не сприяє розвитку в дитини комунікативних умінь і навичок, культури міжособистісного спілкування, формуванню позитивних установок щодо майбутньої сім'ї. Часте виникнення конфліктних ситуацій і присутність дитини під час їх розв'язання значною мірою впливає на стан дитини: дитина буває нестерпною, агресивною або нервовою, збудженою, роздратованою.

Іншою суттєвою проблемою, що була виявлена під час експериментального дослідження, є відсутність єдності в поглядах батьків на виховання, на засоби й методи виховання. Мати і батько під час консультування висловлювали суттєво відмінні погляди на виховання, на застосування покарань і заохочень (у 72% сімей). Значна кількість сімей характеризується виховною невпевненістю дорослих (ВН), що знаходить свій прояв у потуральній гіперпротекції або в заниженому рівні вимог до дитини. Діти, відчуваючи слабкості батьків, їх невизначеність і невпевненість, починають удало маніпулювати ними, досягаючи власних інтересів, а часом починають психологічно домінувати в сім'ї. Розбіжність у поглядах батьків на виховання також спрацьовує "на користь" дитини. Відчуваючи відсутність єдності батьків у ставленні до себе, дитина здатна маніпулювати обома батьками, зіштовхуючи їх у виховних конфліктах, при цьому отримуючи психологічну вигоду для себе.

Іншим аспектом проблеми єдності поглядів батьків на виховання є їх неосвіченість, необізнаність із можливими психологічно правильними системами виховання. Складовим компонентом цієї проблеми є низький рівень обізнаності батьків із психофізіологічними й особистісними характеристиками дитини. Переважна більшість батьків, які брали

участь у дослідженні, не змогли скласти психологічний портрет власної дитини: визначити тип темпераменту, особливості характеру, емоційно-вольової сфери; охарактеризувати захоплення й уподобання. Ефективне виховання дитини неможливе без знання її особистісних характеристик, особливостей пізнавальних процесів і специфіки емоційно-вольової сфери.

У результаті проведеного дослідження нами було підтверджене існування такої проблеми дитячо-батьківських взаємин, як подвійна система правил. Дуже часто в сім'ях можна зустріти подвійну систему правил: м'яку систему правил для дорослих і жорстку – для дітей. За даними різноманітних психологічних досліджень [4], діти здатні засвоювати в першу чергу м'яку систему правил. Потурання дорослих самим собі й упереджене ставлення в оцінці дій дітей спричинює формування в дитини подвійної моралі: у стосунках із батьками дитина керується однією системою цінностей, яка була впроваджена батьками щодо дитини, а в повсякденному житті, у стосунках із ровесниками – іншою системою цінностей, якою користувалися самі батьки [2, с.332]. Тут важливо, щоб батьки підтримували чіткий зв'язок своєї поведінки з підходом в оцінці поведінки власних дітей. Особистий приклад батьків повинен бути частим, зрозумілим і значущим. Бажано коментувати власну поведінку, наголошувати та обґрунтовувати власні позитивні й негативні вчинки.

Під час дослідження була підтверджена думка про те, що напружені стосунки дитини з батьками, упровадження в систему дитячо-батьківської взаємодії аномальних типів батьківського ставлення спричинюють включення дитиною психологічного захисту. Найбільш вірогідним є включення психологічного захисту під час емоційного відторгнення дитини, домінуючій гіперпротекції. Включення психологічного захисту є відповіддю на охолодження емоційних зв'язків дитини з батьками, що спричинює в подальшому виникнення незворотних психологічних зрушень: невпевненість у собі, відчуття невизначеності власного соціального статусу, тривожне очікування можливих неприємностей [2].

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що на особистісний розвиток дитини безпосередньо впливає тип батьківського ставлення до дитини, відповідно, на формування типу батьківського ставлення до дитини впливають: індивідуальні психофізіологічні й особистісні характеристики батьків, стосунки подружжя, умови сімейної взаємодії, бажаність дитини і т. п. А побудова стосунків з дитиною на основі аномальних типів батьківського ставлення спричинює включення дитиною будь-якого виду психологічного захисту, який, у свою чергу, є проявом безсилля, закликком на допомогу, скаргою на відсутність необ-

хідної уваги, нерациональне обмеження її бажань, примушувань і насильства. Тому, вважаємо за правомірне стверджувати, що на особистісний розвиток дитини молодшого шкільного віку безпосередньо впливає якість міжособистісної взаємодії в сім'ї, сприятливість соціально-психологічного клімату та тип батьківського ставлення до неї. А побудова стосунків з дитиною на основі аномальних типів батьківського ставлення спричинює включення психологічного захисту в дитини, який, у свою чергу, зумовлює незворотні психологічні зрушення.

1. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини : наук.-метод. зб. / за ред. Т. Говорун. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1996. – 168 с.
2. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – С. Пб. : Б.С.К., 1997. – 608 с.
3. Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання : навч.-метод. посіб. / за ред. Л. Орбан. – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т, 1996. – 96 с.
4. Ковалев С. В. Психология семейных отношений / С. В. Ковалев. – М. : Педагогика, 1987. – 159 с.
5. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко. – М. : Мысль, 1987. – 352 с.

Відомості про автора:

Гринчук Олександра Іванівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505

тел.: (0342) 59-60-15

факс: (03422) 3-15-74

e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Іванцев Н. І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Сидорик Ю. Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної, вікової та практичної психології філософського Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Віктор Пілецький

УДК 159.923.4:378.124

ББК 88.411.9

ОСОБЛИВОСТІ ТИПІВ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-61-36
факс: (03422) 3-15 74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті аналізуються типи темпераменту викладачів та надаються рекомендації щодо покращення стилів індивідуальної роботи зі студентами, враховуючи особливості темпераменту.

Ключові слова: індивідуальний стиль діяльності, темперамент, флегматик, сангвінік, холерик, меланхолік, особистісний стиль регуляції поведінки і діяльності, особистісний стиль регуляції поведінки і діяльності.

In the article the analysis of types of temperament of teachers is done and recommendations are given in relation to the improvement of styles of individual work with students, taking into account the features of temperament.

Key words: individual style of activity, temperament, phlegmatic person, sanguinik, temperamental person, melancholic person, personality style of adjusting of conduct and activity.

Постановка проблеми. Люди народжуються з різними індивідуальними особливостями: рисами обличчя, кольором очей і волосся, з різним зростом, пропорціями тіла т. п. Кожна людина по-своєму індивідуальна й неповторна, вона відрізняється не лише зовнішніми ознаками, а й поведінкою.

На однакові за змістом і метою подразники людина реагує по-своєму. Одна – активно, жваво, глибоко, емоційно, довго переживаючи, інша – спокійно, повільно, швидко забуває про те, що на неї впливає. Дехто надто ефективно реагує на події, на ставлення до них – спалахує

гнівом, діє агресивно, а хтось – швидко розгублюється, виявляє боязливості, не чинить жодного опору там, де потрібно [5]. Індивідуальні особливості реагування на різноманітні обставини дали підставу поділити людей на кілька груп або типів темпераменту.

Слід зазначити, що тип темпераменту, як психофізіологічний, психодинамічний параметр нервової системи сам по собі не може бути хорошим чи поганим, позитивним чи негативним, оскільки запрограмований генетично та є біологічно доцільним.

Трудова діяльність викладача висуває вимоги не лише до знань, кваліфікації, рівня розумового розвитку особистості викладача, а й до психологічних особливостей нервової системи, а отже, і темпераменту людини [1]. Тому врахування типу темпераменту є важливою умовою в роботі викладача зі студентами.

Мета статті: проаналізувати типи темпераменту й накреслити шляхи оптимізації індивідуального стилю діяльності викладача, ураховуючи особливості темпераменту.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Нагадаємо, що термін “темперамент” (від лат. temperamentum – співвідношення) запропонований ще давньогрецьким лікарем Гіппократом (460–377 рр. до н. е.) [4]. Нині в психологічній науці під темпераментом розуміють сукупність найбільш стійких індивідуально-психологічних особливостей людини, що характеризує динамічний бік їх психічної діяльності і поведінки [3].

Так, спостерігаючи за поведінкою та діяльністю людей, ми бачимо, що люди різні не лише за своєю зовнішністю, а й за своїми діями. Одні завжди ззовні спокійні, неговіркі, мляві, інші – дуже рухливі, говіркі тощо. При цьому слова в останніх супроводжуються активною жестикуляцією та відповідною мімікою. Така різниця в поведінці людей зумовлена їхнім темпераментом [1].

А.П.Чехов із властивим йому гумором і спостережливістю так описав чотири типи темпераменту:

“Холерик: жовчний... очі повертаються в орбітах як голодні вовки... Дратівливий, глибоко впевнений, що зимою “чорт-зна як холодно”, а літом “чорт-зна як спекотно”. Жартів не розуміє. Як чоловік і приятель – неможливий. Як підлеглий – майже неможливий, як начальник – нестерпний і небажаний. Жінка-холерик – чорт у спідниці...”

Сангвінік: постійний у своїй непослідовності. Усі враження діють на нього легко і швидко. Звідси виникає легковажність: або взагалі не читає, або читає запоем. Тільки те й робить, що любить. Одружується – несподівано. Завжди не мириться з тещою. Жінка-сангвінік – найкраща жінка, якщо вона не дурна.

Флегматик: зовнішність звичайнісінька, незграбна. Завжди серйозний, тому що лінки сміятися. Неодмінний член всіляких комісій, засідань, на яких нічого не розуміє й дремає безсовісно. На все згодний, ні на що не скаржиться, поступливий. На службі – щасливий. Жінка-флегматик народжується, щоб із часом стати тещою.

Меланхолік: очі сіро-голубі, готові пустити сльозу. Зі скорботою й сльозами в голосі повідомляє своїх ближніх, що валер’янові краплі йому більше не допомагають. Жінка-меланхолік – найнестерпніша, найнепокоїніша істота. Якщо дружина – доводить до отупіння, до відчаю” [1].

Фізіологічною основою темпераменту є динаміка співвідношення нервових процесів збудження й гальмування в корі головного мозку. Ураховуючи це, І.П.Павлов, об’єднавши в групи відповідні властивості, назвав їх типом нервової системи і виділив з них основні: сильний урівноважений, рухливий, сильний урівноважений інертний, сильний неруноважений (з домінуванням процесу збудження), слабкий (схема 1).

Схема 1. Класифікація темпераментів

Цей поділ відповідає здавна прийнятому в психології поділу, відповідно до якого розрізняють сангвінічний, флегматичний, холеричний, меланхолічний типи темпераменту. Але із цього не випливає, що кожна людина може віднести себе лише до одного з перерахованих

типів темпераменту в його чистому вигляді, оскільки такий темперамент зустрічається в житті досить рідко й швидше в дитячому віці.

Б.М.Теплов і В.Д.Небилицин у своїх дослідженнях показали, що варіацій темпераменту, як і основних властивостей нервової системи, багато. Якщо в характері людини виявлені й домінують риси того чи іншого темпераменту, його відносять до одного з чотирьох зазначених типів [1].

Особливості темпераменту позначаються на праці й навчанні. За даними Ф.Генова, якщо управлінський колектив, що складається на половину з холериків, на чверть із флегматиків і на чверть із меланхоліків, повинен швидко приймати рішення й діяти, то в його функціонуванні неминуче будуть виникати часті напружені ситуації. Учені відзначають, що найкраща сумісність між людьми на виробництві (у відділах, бюро, бригадах тощо) досягається при оптимальному поєднанні людей із протилежним типом темпераменту. При цьому комплектування управлінських і виробничих колективів з урахуванням особливостей темпераменту їхніх працівників повинно передбачати специфіку завдань, що стоять перед ними. Так, в організації з інтенсивними процесами виробництва рекомендується включати сангвініків і флегматиків, а там, де переважають монотонні процеси -- меланхоліків. Найбільш ефективну діяльність, пов'язану зі спілкуванням, можуть виконувати сангвініки й слабо виражені холерики, люди, орієнтовані на співробітництво, адаптивні, ті, які виявляють ініціативу в складних ситуаціях. Холериків доцільно призначати на роботи, що вимагають швидкого виконання й рухливості. У цілому, формування груп в управлінських підрозділах необхідно здійснювати на основі добору представників різних темпераментів і різних здібностей, але з перевагою в них тих, чії типологічні характеристики здебільшою мірою відповідають поставленим завданням [2].

Щоб визначити тип темпераменту людини, насамперед слід переконатися, що в неї наявні такі риси:

- Активність. Про неї судять із того, наскільки енергійно людина прагне до нового, намагається вплинути на оточення й змінити його, перебороти перешкоди.

- Емоційність. Виявляється в чуйності, прихильності до впливів, у швидкості, з якою відбувається зміна одного емоційного стану на інший.

- Особливості моторики. Виявляються у швидкості, різкості, амплітуді м'язового руху.

Знання особливостей вияву різних темпераментів необхідне при виборі професії, комплектуванні виробничих колективів, управлінні організацією, керуванні групою працівників. Більшість сучасних профе-

сій доступна за наявності позитивної мотивації всім психічно здоровим людям, якщо в них не зафіксовано якихось медичних протипоказань. Так, люди із сильним типом нервової системи можуть виконувати відповідальну, складну, напружену роботу, готові до екстрених дій, зберігають витримку, самовладання. Люди зі слабким типом нервової системи – маловитривалі. Однак це компенсується високою слуховою, зоровою чутливістю, що дає переваги під час оволодіння професіями, які потребують неабиякої м'язово-суглобної чутливості рухового аналізатора, точності окоміру [2].

Трудова діяльність, зокрема педагогічна, вимагає від людини не тільки певних знань, відповідного рівня розумового та емоційно-вольового розвитку, а й висуває вимоги до нервової системи, і, відповідно, до темпераменту. Залежно від умов та змісту діяльності такі характеристики нервової системи, як сила, врівноваженість та рухливість можуть відігравати як позитивну, так і негативну роль.

У ситуаціях, де необхідна висока працездатність, витривалість, краще виявить себе людина із сильним типом нервової системи, а де необхідно проявити співчуття – людина зі слабкою нервовою системою. Неврівноваженість холерика зашкодить там, де необхідна витримка, терплячість. Монотонність мови, повільні рухи флегматика не сприятимуть успіху в діяльності, що вимагає значної рухливості, швидкості впливу на інших. Слабкість збуджуючих і гальмівних дій, властивих меланхоліку, призводить до розвитку в нього боязливості, невпевненості. Схильність сангвініка до новизни, нудьга від монотонної, хоча й важливої, діяльності знижує ефективність виконання ним одноманітної діяльності, викликає прагнення до нового. Ось чому треба знати свої можливості, цінувати їх і вміти творчо використовувати.

В екстремальних умовах (у стані ступору, розгубленості, безпомічності, надмірної збудливості, утраті самовладання) виявляються природні особливості типу нервової системи, властивої людині, – слабкість, загальмованість, збудливість.

Певне співвідношення між основними психічними якостями людини створює особистісний стиль регуляції поведінки й діяльності – ОСД (або в деяких авторів ІСД – індивідуальний стиль діяльності). Стиль діяльності кожного сильно залежить від типу вищої нервової діяльності, яка входить у структуру його темпераменту. Ураховувати це просто необхідно.

Індивідуально-типологічні особливості людини є базовим фактором формування індивідуального стилю діяльності. Під **індивідуальним стилем** розуміють не будь-яку індивідуальну манеру поведінки, а систему способів дій, яка зумовлює найкраще виконання якихось завдань. У той же час на формування ІСД впливають знання, вміння,

навички, які педагог отримав під час навчання та виховання, й активність самого суб'єкта, його спрямованість на оптимальну організацію власної діяльності, яка спонукається позитивною мотивацією.

Узагальнені зразки індивідуальних стилів діяльності педагога для кожного типу темпераменту пропонуємо нижче.

Сангвінік. *Характерні риси:* сильний, урівноважений тип нервової системи. Жваво й дуже зацікавлено відгукується на все, що привертає увагу. Сангвінік може стримувати свої реакції й вияви почуттів; темп реакції достатньо високий; міміка багата, рухлива, виразна. Легко пристосовується до змін обставин, швидко встановлює контакти з людьми, товариський. Зазвичай веселий і життєрадісний, легко переживає невдачі. Емоційно нестійкий, легко піддається почуттям, але вони в нього несильні й неглибокі. Схильний до колективної праці. Продуктивно працює за умов динамічної й різноманітної роботи. Діяльність, що потребує швидкості реакції і разом із тим врівноваженості, підходить йому найбільше. Легко засвоює нове, якщо воно викликає в нього емоційний відгук. Якщо ж нове нецікаве, вимагає тривалої копіїткої одноманітної роботи, то засвоюється погано.

Викладачу-сангвініку подобається спілкуватися з учнями та студентами не тільки про навчальний матеріал, але й на різноманітні життєві теми. Він отримує задоволення, коли підтверджується його популярність серед учнів. У ситуаціях формальних стосунків він намагається спочатку пожвавити їх, тому іншим типам здається легковажним. Якщо він отримує зауваження або докази того, що всі його намагання марні, то втрачає почуття гумору, жвавість. Такому викладачеві не до вподоби читати лекції за конспектом, він воліє імпровізувати. Інколи на заняттях його “заносить” і він відволікається від програми, від власного ж плану й занурюється в розлогі міркування на загальні теми.

Рекомендований стиль індивідуальної діяльності:

- динамічна, різноманітна робота;
- використовувати форми і методи діяльності, що передбачають швидке реагування (диспут, брейн-ринг, мозковий штурм), активно реалізовувати схильність до публічних форм комунікації, активності (виступи, організація різноманітних заходів);
- виховувати самокритичність;
- брати участь у розробці планів, проектів;
- робота в команді;
- працювати в умовах значного навантаження;
- аби почуватися добре, варто спати 8–9,5 год.

Холерик. *Характерні риси:* сильний, неврівноважений, загалом неспокійний збуджений тип нервової системи. Представники вирізняються підвищеною збудливістю, неврівноваженістю поведінки. Рухи та

перебіг психічних процесів швидкі. Холерик захоплено береться до справи, виявляє ініціативу, але внаслідок нерационального витрачання енергії її запас швидко вичерпується, настрій різко падає. Характерна циклічна активність. У спілкуванні з людьми запальний, дратівливий, нестриманий.

Викладач-холерик часто буває нетерплячий, широко не розуміє, чому учням щось незрозуміло в його предметі. Він не може збагнути, що своєю активністю часто блокує їхню, що деякі його учні просто бояться стати об'єктом різких, нетактовних зауважень, критики.

Рекомендований стиль індивідуальної діяльності:

- раціонально витрачати енергію;
- у спілкуванні з людьми стримуватись, загальмовувати запальність, дратівливість, нестриманість;
- надлишок енергії переводити на творчу діяльність та моторну активність;
- виховувати в собі толерантність для уникнення конфліктів;
- підвищувати рівень соціальної активності;
- пожвавлювати творчу діяльність;
- використовувати активні форми й методи навчання (рольові ігри);
- надавати перевагу діяльному стилю роботи;
- варто спати 9,5–10 годин на добу.

Флегматик. *Характерні риси:* сильний, урівноважений тип нервової системи. Для флегматика властиві продуманість, настирливість; він зазвичай доводить розпочату справу до кінця, схильний до порядку, звичної обстановки, не любить змін. Переважає рівний спокійний настрій; рідко втрачає рівновагу; психічні процеси уповільнені; при неправильному вихованні розвивається кволість, лінощі, байдужість до оточення, безвольність.

Викладач-флегматик найчастіше – невтомний трудівник, людина, яка готова взяти на себе більше навантаження, ніж інші, і при цьому вважати, що це цілком нормально. Несправедливо ображений, флегматик стає злопам'ятним. Він не схильний, як сангвінік, змінювати партнерів по комунікації й забувати про непорозуміння. Спілкуючись із флегматиком, треба бути обережними, щоб не зачепити його життєві цінності.

Рекомендований стиль індивідуальної діяльності:

- уповільнений, спокійний режим активності;
- раціональна організація темпу професійної діяльності;
- облаштоване робоче місце;

• завчасна попередня підготовка до розв'язання важливих у майбутньому завдань (темп процесів запам'ятовування й розуміння – уповільнений);

• рекомендується діяльність, що потребує методичності, тривалої працездатності, невеликого емоційного напруження;

• 5 годин сну достатньо для відновлення сил і гарного самопочуття.

Меланхолік. *Характерні риси:* слабкий тип нервової системи, інтроверт; характеризується високим рівнем нейротизму, високою чутливістю й вразливістю, невпевнений у собі, легко губиться, рідко всміхається, рухи кволі, слабкі, мова повільна; тривале напруження викликає в нього уповільнення діяльності і навіть при її припиненні швидко втомлюється. Проте в затишній звичній обстановці працює спокійно й продуктивно. Зовнішні переживання виражаються слабо. Схильний до замкненості. Уникає спілкування з малознайомими, ухиляється від громадського життя. При правильному вихованні чуйний, тактовний.

Викладач-меланхолік при найменших невдачах схильний до перебільшення розміру та значущості того, що відбувається; звинувачує себе в недостатній компетентності, робить висновки про неправильно обраний фах. Займаючись педагогічною діяльністю, меланхолік занадто переймається з будь-якого приводу, що призводить до розладу нервової системи й психосоматичних хвороб. Зазвичай, це чудові викладачі, які поєднують відповідальність із хорошою якістю роботи. Однак ця якість дається їм зависокою ціною. Тому колеги повинні їх берегти, не експлуатувати, виявляти готовність прийти на допомогу, забезпечувати їх від стресових ситуацій.

Рекомендований стиль індивідуальної діяльності:

- спокійний, стабільний режим роботи;
- нетривале напруження;
- постійне місце роботи;
- громадську активність краще обмежити;
- детальна попередня підготовка до виконання навчальних завдань;
- для відновлення сил і гарного самопочуття достатньо 6–8 годин сну.

Процес пізнання педагогом своїх учнів і самопізнання власної індивідуальності нерозривно пов'язані. Відомості про динамічні характеристики власної психічної діяльності (рівень загальної активності, рівень моторної сфери, властивості емоційності) допоможуть педагогові уникати надмірних напружень, сприятимуть ефективній взаємодії з учнями в процесі навчально-виховної роботи. Індивідуальний стиль діяльності учнів формується відповідно до особливостей їхнього темпе-

раменту, а також під впливом рис удачі вчителя. Викладач повинен урахувати і явище “психологічного зараження”. Відомо, що існує пряма залежність між високим рівнем нейротизму вчителів із холеричним темпераментом і високим рівнем тривожності учнів, яких вони навчають [5].

Висновок. Доведено, що тип темпераменту залежить від спадковості, проте окремі показники темпераменту можуть змінюватись залежно від умов навчання, виховання та трудової діяльності людини. Обставини життя впливають на функціонування центральної нервової системи. Одні з них сприяють певному розвитку сили та рухливості психічних процесів, емоційній збудливості, а інші, навпаки, – повільності, стриманості тощо.

Так, спокійний, урівноважений флегматик за умови багаторазового повторювання одноманітних сильних емоційних подразників виявляє емоційний вибух і поводить себе як холерик. А холерик під впливом певних факторів навколишнього середовища може виявляти невпевненість, розгубленість, нерішучість, – як меланхолік.

Тому викладачам із різними типами темпераменту буде вельми корисно врахувати індивідуальний стиль діяльності у своїй професійній зайнятості.

1. Вітенко І. С. Основи психології / І. С. Вітенко, Т. І. Вітенко. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Вінниця : Нова книга, 2008. – 256 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 695 с.
3. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. – (Енциклопедія ерудита).
4. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007 – 640 с.
5. Рибак О. Розвиток психофізіологічної культури педагога [Електронний ресурс] / О. Рибак // Психолог. – 2008. – № 5. – лютий. – Режим доступу : <http://psiholog@1veresnya.com.ua/>.

Відомості про автора:

Пілецький Віктор Сидорович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-61-36
факс: (03422) 3-15 74

e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Гринчук О. І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Сидорик Ю. Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Любов Жердецька

УДК 159.923

ББК 88.411.9

**ВПЛИВ КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ НА
ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті подано результати дослідження когнітивно-стильових особливостей інтелектуально-особистісної сфери майбутніх психологів та їх вплив на професійне становлення. Розкрито й поглиблено знання про природу когнітивних стилів, їх змістовно-динамічні особливості та якісні відмінності, які, в поєднанні з особистісними властивостями, визначають специфіку впливу цих утворень на процес професійного становлення майбутніх психологів.

Емпірично виявлені кореляти відмінностей між когнітивно складними (КСС) та когнітивно простими (КПС) студентами з одного боку й показниками успішності у сфері професійної підготовки – з іншого, переконливо засвідчують, що саме їх слід розглядати індикаторами професійного становлення.

Ключові слова: когнітивний стиль, когнітивно складні (КСС) та когнітивно прості (КПС) студенти, понятійна диференційованість, професійна підготовка, професійні стратегії, професійна само-свідомість.

In the article the research results of intellectual and personal sphere by future psychologists, its cognitive and style peculiarities and influence on their professional forming are represented. The knowledge of the nature of cognitive styles, their content and dynamic peculiarities, qualitative differences, that define, combined with personal characteristics, the specificity of their influence on the future psychologists' professional forming process, is discovered and deepened.

The correlations of differences between Cognitiveley Complicated Students (CCS) and Cognitiveley Simple Students (CSS) on the one hand and between values of their studies results in professional training on the other hand are empirically proved and testify convincingly, that they exactly should be considered as indicators of the professional training.

Key words: *cognitive style, cognitiveley complicated students (CCS), cognitiveley simple students (CSS), conceptual differentiation, professional training, professional strategies, professional self-consciousness.*

Постановка проблеми. Відомо, що провідною діяльністю у вищій школі є навчально-професійна, яка вимагає від студента значної навчальної (і наукової) активності, засвоєння нових психологічних норм і критеріїв соціокультурного розвитку. Оскільки, відповідно до принципу діяльного опосередкування, основні психологічні новоутворення виникають саме у процесі реалізації провідного виду діяльності, то варто відзначити, що саме під час навчально-професійної діяльності відбувається особистісне зростання та професійне становлення студентів, набуття ними важливих фахових знань, умінь і навичок. Також завдяки цій діяльності завершується професійне самовизначення суб'єкта, трансформується структура самосвідомості, формується соціально-професійний аспект його "Я-концепції", виникають такі новоутворення, як професійна ідентичність, професійна рефлексія, професійне мислення, готовність до професійної діяльності [8].

Незважаючи на ту важливу роль, яку відіграє початковий період професіоналізації (тобто період навчання у ВНЗ), дослідження процесу професійного та особистісного становлення університетських психологів, на жаль, проводяться дуже рідко. Разом із тим варто відзначити й позитивні зрушення, які мають місце в цій царині. Так, останнім часом з'явилися роботи Т.В.Галкіної, О.Б.Напрасної, С.М.Симоненко, А.А.Студенікіна, Н.Д.Творогової, Е.О.Федотової, Н.В.Яковлевої, в яких зроблено спробу висвітлити процес засвоєння діяльності (у т. ч. і професійної) з позицій когнітивно-стильових відмінностей особистості.

Питання активності людини як суб'єкта регуляції своєї діяльності й поведінки знайшли різнобічне висвітлення в роботах багатьох науковців: К.О.Абульханової-Славської, Л.Ф.Бурлачука, З.С.Карпенко, О.В.Киричука, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, С.Д.Максименка, В.А.Роменця, В.О.Татенка, Т.М.Титаренко, Ю.Л.Трофимова та ін.

Незважаючи на ту велику зацікавленість, яку виявляє багато дослідників до проблем когнітивно-стильових особливостей у сучасній психології, розробка цілої низки питань знаходиться ще на стадії зародження. Сподіваємось, що наші скромні напрацювання з обраного напрямку досліджень, який пов'язаний з виявленням впливу когнітив-

них параметрів на процес професійного становлення, дозволять встановити деякі залежності і тим самим певною мірою прояснити ситуацію в цій царині. При цьому у основу дослідження було покладено таку гіпотезу:

Когнітивно-стильові характеристики майбутніх психологів мають цілу низку особливостей, а тому специфіка взаємозв'язку між ними зумовлює індивідуальні відмінності в процесі їх особистісного й професійного становлення, які суттєвим чином позначаються на утвердженні навчально-професійних та поведінкових стратегій майбутніх фахівців.

Мета повідомлення: Під час дослідження ми прагнули виявити й описати умови, за яких розвиток когнітивної складності та диференційованості свідомості майбутніх психологів, а також їх взаємозв'язок із фахово-особистісними характеристиками, мають суттєвий вплив на професійне становлення.

Теоретичний аналіз проблеми. Аналізуючи різні підходи до вивчення когнітивного стилю, ми переконались у правильності такого висновку: незважаючи на те, що наукова розробка багатьох теорій здійснювалась інколи в контексті надто суперечливих або й протилежних позицій, усе-таки внутрішня організація процесів переробки інформації має незаперечний вплив на спосіб діяльності суб'єкта та специфіку його пізнавальної сфери.

У зв'язку з останнім, хотілося б наголосити на тому, що когнітивний стиль розглядається нами як результат взаємодії пізнавальної (когнітивної) та особистісної складової. При цьому наслідком цієї взаємодії є ціла низка специфічних особистісних проявів і характеристик, зокрема таких, як швидкість і правильність прийняття рішень, уміння аналізувати й розв'язувати різноманітні практичні задачі, утвердження індивідуально-стійких способів пізнання та діяльності.

Аналіз людини як суб'єкта пізнавальної діяльності передбачає врахування більш широкого контексту її стильової поведінки. Сьогодні, на жаль, так і не вдалося позбутись термінологічної двозначності, що призводить до значної плутанини не тільки в самих дефініціях, але й у постановці дослідницьких завдань. Для нас очевидним є той факт, що чітке визначення місця і ролі когнітивних стилів у системі інших складових пізнавальної діяльності людини не тільки суттєво поглибить наукові знання про організацію пізнавальної діяльності особистості, але й зробить її набагато результативнішою.

Проведений нами теоретичний аналіз дозволив утвердитись у тому, що ефективність людської діяльності визначається не тільки дією якогось одного параметра когнітивного стилю. Тому лише своєрідний комплекс їх поєднання визначає своєрідність типових форм когнітив-

ного реагування, визначаючи пізнавальну активність суб'єкта, зокрема, коли йдеться про успішність здійснення ним навчальної діяльності в період його професійної підготовки.

Когнітивний стиль ми розглядаємо як паттерн стильових ознак, що визначається типом (якістю) зв'язків між характеристиками різноманітної детермінованості. При цьому важливу роль відіграє положення про стратегії надання переваги, оскільки саме вони вважаються центральною ланкою стильового симптомокомплексу. Адже саме стилі реагування пов'язані з когнітивними, афективними та поведінковими рівнями ієрархічної структури психіки.

Початковий період професіоналізації трактується багатьма дослідниками як ключовий, який надалі визначатиме все подальше життя людини. Опитування, проведені нами серед випускників філософського факультету (спеціальність “психологія”) Прикарпатського національного університету, повністю підтверджують цей факт і переконливо доводять, що більшість студентів надто важко переживає процес професійного й особистісного самовизначення. На жаль, дослідження процесу професійного та особистісного становлення університетських психологів практично відсутні.

Університетська освіта, незалежно від конкретної спеціальності традиційно здійснюється як синтетична та фундаментальна основа: студентам не дають “істинних” і “єдино правильних рішень” їх майбутніх професійних проблем чи задач. Однак їм пропонується на основі глибокого та всебічного вивчення матеріалу, а також проведення самостійних досліджень виробити власний погляд на проблему. Ураховуючи творчий потенціал майбутньої діяльності, неможливо надіятись на існування готових рецептів для прийняття подальших правильних рішень, а, значить, на просте їх “присвоєння”. Не менш важливим завданням (окрім передачі знань та вмінь), яке покладене перед фаховими кафедрами, є також формування особистості професіонала, сприяння його самоідентифікації з професією. Тому в роботах сучасних вітчизняних науковців, а також у багатьох дослідженнях психологів ближнього зарубіжжя набагато частіше на передній план виходить постать професіонала, його особистість та ціннісно-смилова сфера. Саме від цих характеристик залежить не лише результат діяльності, а й ті зміни, які виникають у суб'єкта діяльності внаслідок здійснюваної ним роботи (Абульханова-Славська, Головаха, Климов, Маркова). При цьому всі ці автори піддають значній критиці психотехнічний підхід, який характеризує працівника насамперед як носія професійно-важливих якостей і розглядає його з позицій операційно-технічної придатності до виконання тієї чи іншої діяльності.

Без сумніву, одним із найважливіших завдань професійного становлення в будь-якій сфері діяльності є формування професійної складової Я-концепції суб'єкта. Воно необхідно, в першу чергу, для успішного самовизначення й включає в себе як усвідомлювані (відрефлексовані) когнітивні та операційні компоненти, так і неусвідомлювані цінності та смисли, які надають емоційного забарвлення окремим професійним актам та всій професійній діяльності в цілому. Цей процес передбачає постійну роботу суб'єкта, спрямовану на формування й деталізацію внутрішнього образу професійної діяльності (Буякас, 1977; Симанюк, 1997; Климов, 1996; Леонтьєв, 1993; Маркова, 1996; Юрченко, 2004, 2006). Передумовами та стимулами до такої роботи можна вважати низку проблем, з якими майбутній фахівець стикається в процесі навчання у ВНЗ.

Відомо, що засвоюючи знання, суб'єкт сам по собі нічого не змінює в цих знаннях. Предметом змін у навчальній діяльності вперше стає сам суб'єкт, що її здійснює. Навчальна діяльність належить до таких, які повертають суб'єкта на самого себе й вимагають рефлексії, оцінки того, “ким я був” і “ким став” (Л.Ф.Обухова). Процес власної зміни виділяється для самого суб'єкта як новий предмет. Найголовніше в навчальній діяльності – це поворот людини на саму себе... Тому для нормального процесу професійного становлення студента ВНЗ важливо, щоб у нього була сформована саме така “суб'єктність” або, по-іншому, така готовність до навчальної діяльності, в основі якої лежатиме рефлексія власної самозміни [7].

Головна (ідеальна) мета професійного самовизначення – поступово сформувати в суб'єкта внутрішню готовність самостійно й усвідомлено планувати, коректувати й реалізовувати перспективи свого розвитку (професійного, життєвого й особистісного). По-іншому, професійне самовизначення полягає у формуванні в майбутнього фахівця готовності розглядати себе таким, що розвивається в певних часових, просторових та смислових рамках, постійно розширюючи при цьому свої можливості й максимально реалізуючи їх.

Для теорії і практики професійного самовизначення важливо виділити ті “простори вибору”, в яких часто опиняються індивіди, що самовизначаються, оскільки самі вони далеко не завжди можуть усвідомлювати “що” і “з чого” вони повинні вибирати. Багато людей вибирають не стільки професії, скільки певний спосіб життя і життєвий стереотип. Е.Берн виділяв життєві сценарії й життєві стратегії. При цьому життєві сценарії – це “програми поступального розвитку, сформовані в ранньому дитинстві під впливом батьків і які визначають поведінку індивіда у важливих аспектах його життя”; сценарії охоплюють

все життя людини в подробицях, а стратегії розглядаються як загальні уявлення про людське життя.

Е.Берн позначив основні типи сценаріїв: “ніколи не роблю”; “роблю завжди”; “жодного разу не робив раніше”; “не робитиму (зроблю потім)”; “роблю знов і знов”; “робитиму до тих пір, поки вже неможливо буде зробити”. При цьому Е.Берн відзначав, що “сценарії можливі тому, що більшість людей не розуміють, що роблять”, при цьому розуміти, за Е.Берном, – це “вийти з-під влади сценаріїв”. Можна додати до цього, що розуміти – означає навчитися будувати перспективи свого професійного й особистісного розвитку самому [2].

Цікаву типологію самовизначення запропонував психолог М.Р.Гінзбург, який виділяє життєве поле особистості, в рамках якого й розгортається професійне та життєве самовизначення. При цьому саме життєве поле визначається ним як “сукупність індивідуальних цінностей, смислів і просторів реальних дій – актуальних і потенційних, – які охоплюють минуле, сьогодення і майбутнє” [цит. за 3, с.21–22].

“Психологічне сьогодення, – відзначає далі М.Р.Гінзбург, – існує як дійсність: його функцією є саморозвиток. Тому вертикальному складовою психологічного сьогодення, що відноситься до ціннісно-сислової площини, є самопізнання – тобто орієнтація в ціннісно-сислового змісті індивідуальної свідомості. Горизонтальна складова психологічного сьогодення, що належить до просторово-часової площини, може бути охарактеризована як самореалізація (тобто реальні дії, спрямовані на втілення цінностей і смислів у різноманітних видах діяльності)” [там само, с.23].

Аналогічно виділяються психологічні простори для минулого й майбутнього. Зокрема, минуле, що існує як “досвід”, по вертикалі (у ціннісно-сислової площині) представлено установками й відносинами, а в горизонтальній площині (просторово-часовій) – досвідом у його традиційному розумінні. Відповідно, психологічне майбутнє в ціннісно-сислової площині представлене уявною проекцією свого “Я-майбутнього”, а в просторово-часовій площині – конкретним плануванням свого життя в часі, тобто життєвими і професійними планами [там само, с.23].

Представлені вище варіанти “просторів” самовизначення і виборів дозволять, на наш погляд, розглядати не тільки професійні вибори традиційно (наприклад, вибір тієї чи іншої професії або місця роботи), але й вибір того, якого людина хотіла б стати в ході своєї трудової діяльності, за ради чого взагалі їй варто трудитися. Нам видається, що і при розв’язанні профорієнтаційних задач та задач професійного становлення кожен суб’єкт повинен привідкривати для себе можливе

“поле”, “простір” смислів самовизначення в конкретному виді діяльності.

Як уже наголошувалося, професійне самовизначення триває впродовж всього трудового життя психолога, і, відповідно, психолог постійно уточнює для себе смисли своєї професійної діяльності, зставляючи їх зі смислами всього свого життя. Щоби хоч якось допомогти самовизначитись майбутньому психологу, необхідно виділити основні типи й рівні професійного самовизначення, які й можуть розглядатися як можливі орієнтири його професійного розвитку та саморозвитку.

Важливою проблемою для майбутнього психолога (як і для будь-якого іншого фахівця) є пошук ідеалу в професійному та особистісному самовизначенні. Ідеал завжди орієнтує суб’єкта на щось “найкраще”, причому сам він може бути й не досягнутий, однак його регулююча роль полягає в тому, що він укаже шлях, напрям, в якому людині слід розвиватися як особистості і як професіоналові, орієнтуючись, при цьому, на систему цінностей і смислів. Розмірковуючи про життєві перспективи, Є.І.Головаха пише, що саме “ціннісні орієнтації, життєві цілі і плани складають ядро життєвої перспективи, без якого вона втрачає свою основну функцію – регулятивну” [4].

Образ професійної діяльності та суб’єктивна концепція професійної підготовки (які складають основу для засвоєння та систематизації знань) є ще надто дифузними, неструктурованими й багато в чому нереалістичними. Студент-психолог (і не тільки на початкових курсах навчання) далеко не завжди має чітке уявлення про свою майбутню роботу та свої функціональні обов’язки. Тим більше він нездатен оцінити освітню концепцію навчального закладу, внесок тієї чи іншої дисципліни у своє професійне становлення.

Найголовніше при формуванні індивідуального стилю праці – не поспішати й завжди бути готовим до засвоєння діяльності за нормативно-схвалюваним зразком, який гарантуватиме успішне виконання професійних функцій у випадку невдалого експериментування під час вироблення нових способів діяльності.

Найважливішою проблемою процесу професійного становлення та професійної самореалізації є розвиток особистості самих професіоналів, який пов’язаний, перш за все, з розвитком ціннісно-сислової сфери особистості. Недаремно А.К.Маркова, виділяючи рівні професіоналізму, називає “рівень суперпрофесіоналізму” найвищим фаховим рівнем, в якому головним етапом є “етап творчого самопроєктування себе як особистості професіонала”. Саме на цьому етапі людина посправжньому досягає вершин свого професійного розвитку [1, с.52].

На ранніх етапах професійного становлення та самопроєктування здійснюється під впливом професійної ментальності. Останнє ми

розуміємо як широкий комплекс особистісних особливостей, які далеко не завжди усвідомлюються та відрефлексовуються суб'єктом. Вони відображають його відношення до світу, а також визначають відповідний спосіб поведінки в щоденних життєвих ситуаціях. Професійна ментальність – це те спільне, що характеризує професіоналів у тій чи іншій сфері діяльності: їх професійні та соціальні установки, ціннісні орієнтації, особливості сприйняття професійно значущих об'єктів та механізми й способи поведінки щодо них.

Особливо відчутні такі відмінності при взаємодії представників різноманітних професій, а також при порівнянні професійних стратегій, тактик, способів і методів розв'язання якоїсь проблеми, яка, у зв'язку з її комплексністю, повинна аналізуватись представниками різних професій, оскільки знаходиться на стику кількох наук. Ми також схильні вважати, що зміст цього поняття має цілий ряд особливостей, які безпосередньо пов'язані з професійним досвідом суб'єкта.

Так, у результаті дослідження діяльності шкільного психолога, проведеного в школі під керівництвом І.В.Дубровіної, було виявлено, що існують принципові відмінності в обранні ним професійних стратегій, які часто породжують серйозні виробничі проблеми. Вони стають значним бар'єром у спілкуванні та взаємодії з учителями-предметниками, для яких запропоновані психологом шляхи розв'язку проблеми є неприйнятними, оскільки суперечать певним педагогічним канонам, принципам, пріоритетам. На думку автора (і ми її повністю поділяємо), причина полягає в різноманітні професійних позицій обох цих суб'єктів щодо самого учня. "Шкільний психолог у своїй роботі покликаний перш за все захищати інтереси дитини, ставлення до якої повинно будуватись на принципах розуміння, прийняття, співпереживання. Професійна позиція вчителя є принципово іншою, оскільки педагог висуває щодо дитини певну систему вимог, а тому його діяльність є оцінною за своєю суттю" [9, с.41].

Зрозуміло, що тут ідеться не тільки й не стільки про безпосередньо діючі установки, а, найбільш імовірно, що тут значних змін зазнає вся сфера мотивації та ціннісних орієнтацій, яка й накладає свій відбиток на професійну ментальність індивіда. У своїй подальшій роботі ми спробуємо довести цю гіпотезу.

Другим важливим аспектом, який визначає специфіку професійної ментальності майбутніх психологів є дія механізмів психологічного захисту, які, як відомо, далеко не завжди усвідомлюються. Тут ми хотіли б, в основному, зосередитись на деяких специфічних аспектах професійної підготовки та діяльності психолога. Відомо, що донедавна професійна підготовка майбутніх психологів здебільшого була пов'язана з його теоретичним рівнем, ніж із практичним. Воно й зрозуміло, адже

сфера використання таких фахівців обмежувалась викладацькою й науковою діяльністю. Лише невеличка частина фахівців працювала на виробництві, при чому вони далеко не завжди виконували ті функції, які повинні були б виконувати. Оскільки остання проблема є різноплановою, то ми вважаємо за необхідне просто наголосити на цьому, залишивши поза увагою самі причини.

Однак, у зв'язку з тим, що останніми роками сфера використання психологів значно розширила свої рамки, власне завдяки прикладним можливостям психології, виникла необхідність дещо змінити орієнтири під час підготовки цих фахівців, надавши при цьому значно більшої ваги їх інструментально-методичному забезпеченню. Незважаючи на те, що врешті-решт так воно і сталося, через деякий час виникла проблема іншого порядку. Відомо, що сучасна школа має найбільші можливості щодо працевлаштування психологів, однак їх статус тут значно нижчий від статусу вчителів. Відповідно низькою є і заробітна платня. Тому більшість випускників узагалі не пов'язує своє професійне майбутнє зі сферою практичної психології. Однак це зовсім не означає, що вони байдуже ставляться до своїх фахових умінь. А тому багато майбутніх психологів продовжує пошук свого шляху професійного становлення, який, на їх думку, сприятиме більш цікавому та оригінальному фаховому розвитку. Один із таких напрямків убачається в якомого глибшому оволодінні новими методами і методиками. Зараз серед студентства спостерігається поголовне захоплення різними техніками і тренінгами. Здавалось би, що тут нема нічого поганого, однак, на наше глибоке переконання, у цьому прослідковується друга крайність, а саме один зі способів підсвідомої втечі від ґрунтовних психологічних знань фундаментальної теоретичної підготовки, яку вони вважають складною й нікому не потрібною. Його природа розглядається нами як дія механізму психологічного захисту (унікнення травмуючої реальності). При цьому ми помічасмо таку тенденцію: цим нижчим і посереднім є рівень професійної підготовки майбутніх психологів, тим відчутнішим у них стає прагнення щодо оволодіння якимось тренінгом чи технікою. Однак суть проблеми полягає в іншому: такі фахівці взагалі не здатні глибоко аналізувати психологічні проблеми своїх клієнтів, а тому дуже часто для їх вирішення використовують один і той самий метод, яким, як їм здається, вони бездоганно володіють. Навіть якщо це справді так, то сама ситуація нагадує поведінку лікаря, який усі болячки намагається вилікувати однією й тією ж мікстурою. Причому його професійної неповноцінності та поверхневості, оскільки саме тут найбільш повно спрацьовує механізм психологічного захисту. Фахівець із такою професійною ментальністю сам потребує допомоги психолога.

У той же час ті студенти, яких, здебільшого, називають “теоретиками”, в процесі свого професійного розвитку йдуть набагато складнішим шляхом, віддаючи пріоритети ґрунтовній теоретичній підготовці. Професійна ментальність цих психологів формується в контексті таких важливих когнітивних характеристик, як складність та інтегрованість теоретичних конструктів їх професійного досвіду, абстрактна концептуалізація та полнезалежність їх ментального образу.

Ще одна особливість дії механізмів психологічного захисту майбутнього психолога проявляється власне в тому, що боязнь та особистісна його тривога зростають відповідно до наближення до так званого періоду невизначеності, яким і є завершення вузівського навчання. За нашими даними, абсолютна більшість випускників не зовсім чітко уявляють своє професійне майбутнє, а тому або взагалі не хочуть говорити про це, або, якщо й говорять, то в їхній мотивації відсутня далека перспектива. Ми, однак, схильні пов’язувати це не стільки з відсутністю вмінь щодо проектування життєвих смислів або ж з нездатністю до прогнозування своєї професійної кар’єри, а пояснюємо це дією такого психологічного механізму захисту як прагнення до “уникнення роздумів на травмуючу тему” або ж намагання заблокувати на “вході-виході” у сферу свідомого будь-яку інформацію травмуючого змісту.

Таким чином, можна дійти деяких висновків. Зокрема, у нас не викликає жодного сумніву факт ментальних професійних особливостей майбутніх психологів. Ми також констатували те, що вони можуть бути пов’язані з комплексною дією як свідомих, так і неусвідомлюваних психологічних феноменів. З метою ілюстрації нами розглянуто цю феноменологію на рівні ціннісно-мотиваційних проявів та впливу механізмів психологічного захисту. У будь-якому випадку слід пам’ятати, що ментальні особливості майбутніх психологів значною мірою зумовлені їх когнітивно-стильовими відмінностями, які потребують подальших серйозних досліджень.

Аналіз багатьох когнітивно-стильових досліджень дав змогу переконатись нам у тому, що існують незаперечні дані, які підтверджують вплив когнітивної складності на найрізноманітніші аспекти сприйняття, у т. ч. і сприйняття різнобічних характеристик власного “Я”. Ураховуючи це, ми в процесі емпіричного дослідження прагнули вирішити такі завдання:

1) виявити вплив когнітивної складності майбутніх психологів на різні грані самосприйняття власного “професійного Я”, а також сприйняття інших людей, представників аналогічної професії;

2) розглянути взаємозв’язок між стильовими й змістовними характеристиками професійної самооцінки майбутніх психологів та оцінки ними інших фахівців;

3) виявити зв’язки між параметрами когнітивного стилю (когнітивної складності та понятійною диференційованістю) і такими особистісними характеристиками, як рівні самооцінки, тривожності й суб’єктивного контролю, а також змістом мотиваційних тенденцій та професійних цілей.

Сучасні дослідження переконливо засвідчують наявність зв’язку між когнітивним стилем і мотивацією. Тому в процесі збору емпіричних даних ми надаватимемо важливого значення аналізу кількісних та якісних характеристик домінуючих мотиваційних тенденцій майбутніх психологів.

Особливе місце серед фіксованих показників відводилось професійній самооцінці як одній із найбільш інформативних характеристик самосвідомості студентів. Її динаміка повинна вказувати на ті зміни, які відбуватимуться з досліджуваними. Важливу змістовну роль відіграватимуть показники взаємозв’язку всіх змінних із таким значущим (смыслоутворюючим) корелятом, як ідеал (референтна особа або група людей).

Одним з основних методів для нашого дослідження були репертуарні решітки Дж.Келлі. У результаті проведених нами зрізів ми зможемо отримати відповідну розмірність індивідуального семантичного простору кожного досліджуваного (на основі кількості незалежних факторів-категорій), факторну вагу кожної ознаки, що дасть змогу робити висновки про когнітивну диференційованість свідомості суб’єкта, а також суб’єктивну значущість даної ознаки, яка, власне, і характеризуватиме його особистісні смисли.

Оскільки однією із цілей цього експерименту є виявлення впливу когнітивної складності та диференційованості на сприйняття свого “професійного Я” і “Я” інших людей, то необхідно було підібрати й відповідні показники Реп-тесту. Ними стали: величина ідентифікації суб’єкта з іншими людьми і особливо з певною особою чи групою осіб-представників своєї професії. У нормі величина такої ідентифікації повинна бути дещо вищою в порівнянні з показниками якоїсь іншої близької за змістом професії. При цьому високі числові значення можуть свідчити не тільки про позитивне ставлення до них з боку суб’єкта, але й про прийняття тих вимог, які висуваються цими особами до нього.

Для визначення когнітивної складності нами використовувалися такі показники: індекс зв’язності, якісні особливості конструктів, які складають основу того чи іншого фактора, змістовна складність конструктів. Перцептивними показниками, які давали змогу робити певні узагальнення щодо змістовно-динамічних особливостей “професійного Я” та його зв’язку із когнітивними характеристиками були: середня

величина ідентифікації себе з іншими людьми, число максимальних значень ідентифікації себе з іншими людьми, позитивність і рівень самооцінки та оцінки інших людей, рівні самооцінки, особистісної тривожності та локусу суб'єктивного контролю.

Експериментальна процедура передбачала здійснення трьох важливих етапів. На першому з них необхідно було визначити стильові особливості наших досліджуваних. У зв'язку з тим, що нами досліджувалися два стильових параметри, перший етап дослідження передбачав: а) визначення рівня сформованості когнітивної складності та диференційованості досліджуваних; б) визначення рівня сформованості основних індикаторів професійного розвитку студентів (мотиваційних тенденцій, успішності).

На другому етапі дослідження ми вважали за необхідне провести діагностику індивідуально-психологічних характеристик особистості. При цьому ми використовували такі методики і процедури: Реп-тест, визначення професійного рейтингу, рангування, процедура Q-сортування, тест тривожності Спілберґера-Ханіна, тест вимірювання суб'єктивного локусу контролю РСК.

Реалізація завдань третього етапу давала змогу відповісти на основне запитання: Чи існує зв'язок між досліджуваними параметрами когнітивного стилю, індивідуально-психологічними характеристиками особистості та інтенсивністю їх впливу на успішність навчально-професійної діяльності студентів? "Інтегральною характеристикою ефективності навчального процесу у ВНЗ, на думку Ф.М.Рахматуліна, є академічна успішність студентів. Результативність навчальної діяльності – основний показник загальної і професійної підготовки майбутнього спеціаліста" [10, с.97]. Тому як ще один індикатор зв'язку між цими змінними нами було обрано середньостатистичний бал успішності.

Також студентам було запропоновано написати міні-твір на тему "Я і моє професійне становлення", оскільки твори використовуються як своєрідний метод якісного аналізу, який дозволяє на основі зіставлення кількісних результатів із найбільш важливими тезами твору підтверджувати або спростовувати надійність одержаних даних.

Проведене нами емпіричне дослідження дало підстави для таких висновків:

1.1. Відповідно до основної гіпотези дослідження можемо констатувати, що між когнітивно складними й когнітивно простими досліджуваними існує суттєва відмінність. Доведено, що більш складні за своєю особистісною структурою студенти зовсім по-іншому сприймають свою професію. Йдеться про те, що мотиваційні тенденції мають статистично значущу відмінність у двох порівнюваних групах досліджуваних,

зокрема КСС віддають перевагу внутрішній навчально-пізнавальній мотивації. У зовнішньо-позитивній мотивації суттєвих відмінностей між двома групами полярних досліджуваних не виявлено статистично значимих відмінностей, однак, здебільшого, вони все одно існують.

1.2. Те, що серед досліджуваних студентів важливе місце відводиться мотивації, яка пов'язана з "Я-концепцією", тільки підтверджує те, що психологи, в основному, зорієнтовані на себе, на свою особистість. Очевидно, в цьому і проявляє себе механізм рефлексивного пізнання. Тобто пізнати проблеми іншого можна лише за умови перенесення (екстраполяції) їх на себе, на свою особистість.

1.3. У зв'язку з тим, що складова комунікативного досвіду має дуже важливе значення для професійної реалізації психолога, є необхідність детальніше прокоментувати одержані результати. Відомо, що професійна ментальність психолога зорієнтована перш за все на людську особистість (у т. ч. і на свою власну), а тому передбачає пізнання реально діючих мотивів, вивчення та розуміння своїх особливостей, поглиблений аналіз власної поведінки [6, с.45]. Саме це коло питань є стержнем професії психолога, а тому його слід розпочинати з пізнання майбутніми психологами самого себе, із зацікавленень своїм внутрішнім світом. До того ж "... їх пізнавальні мотиви можуть бути і не прив'язані безпосередньо до навчальної діяльності" [там само]. Як бачимо з отриманих результатів, аналогічна тенденція спостерігається і в наших досліджуваних.

1.4. Певна специфіка мотиваційних тенденцій корелює з існуючою професійною невизначеністю, при чому це стосується не тільки майбутнього місця роботи, а й самого змісту можливої професійної діяльності. Практично всі мотиваційні аспекти мають широкий контекст, і лише одиничні випадки більш конкретизовані ("хочу стати кримінальним психологом", "хочу навчитись правильно виховувати дітей").

1.5. Ще один можливий напрямок аналізу одержаних даних має відношення до часової перспективи, оскільки саме зміст мотивів дозволяє дізнатись, з яким періодом часу вони пов'язані й наскільки структуровані уявлення студентів про теперішнє і майбутнє. Проведений нами аналіз дає підставу стверджувати, що часова перспектива, в основному, відноситься до актуального теперішнього й найближчого майбутнього. Екстраполюючи свої попередні досягнення на етап теперішнього здобуття професії, студенти-першокурсники мають здебільшого високі очікування щодо свого професійного успіху. Такий стан справ виглядає абсолютно переконливим, оскільки досліджувані тільки

розпочали навчання у вузі й ще по-справжньому не стикались із серйозними труднощами.

2.1. Нами також виявлено стійкий негативний зв'язок між тими характеристиками професійної підготовленості, які стосуються розуміння професіограмних характеристик, і такими якостями, що, здебільшого, пов'язані з багатьма особистісними якостями, які мають важливе значення лише на етапі професійного визначення.

2.2. Доведено, що між когнітивно складними студентами обох спеціальностей спостерігається близькість у тих характеристиках, які фіксують професійні якості й професійні вміння. У той же час зворотна кореляція (тобто зі знаком “-”) спостерігається лише в тих випадках, коли суб'єкти вважаються професійно невідготовленими.

2.3. У процесі здобуття професії основний акцент нашими досліджуваними робиться на забезпеченні наповненості навчального змісту саме тими характеристиками, які найбільш повно відповідають специфіці цих професій, хоча ніхто з них не може знати реальної суб'єктно-професійної цінності цих якостей.

3. Результати дослідження тривожності незаперечно підтвердили існуючі тенденції в середовищі КПС. Це пов'язано з тим, що категорія цих досліджуваних надзвичайно сильно переживає будь-які проблеми, пов'язані з втратою значущості тих об'єктів, що є для них важливими.

4. Доведено, що між категорією КС і КП досліджуваних існує тісний зв'язок. Цей зв'язок не є професійно зумовлений, однак він пов'язаний з багатьма професійними характеристиками. Саме від того, наскільки притаманними для конкретного суб'єкта є ті чи інші якості, можна говорити про його специфіку.

Таким чином, ми констатували лише деякі яскраво виражені тенденції, які проявляються в період навчання студентів-психологів. Для більш повної картини, яка ілюструватиме вплив когнітивних параметрів на професійне становлення майбутніх психологів, необхідно значно ширше охопити дослідженнями різновікові групи цього контингенту студентів, що ми і сподіваємось зробити вже найближчим часом.

1. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996.
2. Берн Эрик. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений / Эрик Берн. – К.: PSYLIB, 2004.
3. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен; отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – № 35.– 448 с.
4. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К., 1990.

5. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
6. Оборина Д. В. Об особенностях ментальности будущих педагогов и психологов / Д. В. Оборина // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 1994. – № 2 (№100). – С. 41–48.
7. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М., 1996.
8. Подоляк Л. Г. Психология вищої школи: навчальний посібник / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – К., 2006. – 320 с.
9. Рабочая книга школьного психолога / И. В. Дубровина, М. К. Акимова, Е. М. Борисова [и др.]; под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.
10. Рахматулина Ф. М. Мотивационная основа учебной деятельности и познавательная активность личности / Ф. М. Рахматулина // Психологическая служба в вузе: сборник статей. – К., 1981. – №119. – С. 90–104.
11. Юрченко В. І. Соціокультурні і соціально-психологічні чинники становлення особистості майбутнього вчителя / В. І. Юрченко // Психологія: зб. наук. статей НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2001. – Вип. 38. – С. 161–166.

Відомості про автора:

Жердецька Любов Леонідівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Белей М. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Сидорик Ю. Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СТРУКТУРІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ДІЯЛЬНОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та
експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглядається структура психологічної готовності до професійної діяльності педагога та здійснено спробу конкретизувати психофізіологічне забезпечення як важливу складову структури.

Ключові слова: психологічна готовність, психофізіологічне забезпечення, професійне становлення.

In the article is considered the structure of psychological readiness to professional activity of teacher and is carried out an attempt to specify the psychophysiological providing as important constituent of structure.

Key words: psychological readiness, psychophysiological providing, professional becoming.

Актуальність проблеми. Соціально-економічні та політичні зміни в нашій державі викликали суттєві зміни всієї системи освіти. Нові висоти соціального прогресу потребують педагога, здатного до швидких соціальних і психологічних перебудов, з високим рівнем академізму та професіоналізму, високою активністю та конкурентоспроможністю, здатністю сприймати педагогічні новачі та впроваджувати їх у життя. Натомість темпи переходу сучасної школи на новий якісний рівень не відповідають сучасним вимогам. Однією з причин цього є недостатня професійна компетентність значної частини вчителства. Зазначене вище підтверджує актуальність проблеми психофізіологічного забезпечення готовності студентів до педагогічної діяльності.

Ця проблема є гостро актуальною як із соціальної, науково-психологічної, так і практичної точки зору.

Мета повідомлення полягає в розгляді психофізіологічного забезпечення педагогічної діяльності, яке дозволить конкретизувати психофізіологічну готовність як систему, зрозуміти її не як сутність абстрактних якостей фахівця, а як особистісних цінностей у загальному образі професійного “Я”.

Теоретичний аналіз проблеми. Як і будь-яка професійна діяльність, педагогічна має свою специфіку, яку необхідно враховувати при її психофізіологічному забезпеченні. Працю вчителя вирізняють такі особливості, як складність, динамічність, багатоаспектність, поліфункціональність і творча спрямованість (О.Абдулліна, В.Семіченко). У структурі педагогічної діяльності зазвичай виділяють три основні аспекти: конструктивний, організаційний та комунікативний. Педагогічній діяльності притаманні високі емоційні навантаження, регулярна перевтома, постійні стресові ситуації (Т.Кружева, О.Кокун, І.Болотникова, Г.Дзвоник, Ж.Ламбуцька, Т.Савченко). Її відносять до найбільш емоційно напружених видів праці. Наслідком підвищеної стресогенності педагогічної діяльності є те, що в багатьох учителів наявна підвищена тривожність, фрустрованість, дратівливість, втома, часті головні болі, безсоння, “синдром емоційного вигорання”. Значна частина вчителів страждає хворобами стресу – соматичними та нервово-психічними розладами. У третини вчителів показник міри соціальної адаптації нижчий, ніж у хворих на невротичні розлади (Л.Скрипко, О.Кокун). Тому природно, що серед пріоритетних завдань науковці називають збереження здоров'я вчителів, захист їх від стресів, профілактику виникнення в них негативних емоційних станів, забезпечення їх професійного довголіття. Тобто необхідність нагального вирішення проблеми психофізіологічного забезпечення педагогічної діяльності є наочною, зокрема психофізіологічного забезпечення готовності студентів до педагогічної діяльності.

Тривалий час уважалось, що виховання особистості майбутнього вчителя в процесі його професійного навчання забезпечується засвоєнням системи педагогічних знань. І чим більшою була інформаційна насиченість такого навчання, тим кращою вважалася підготовка вчителя. Але практика засвідчила хибність такого підходу. Реальне шкільне життя ставить учителя в такі ситуації, коли самих тільки теоретичних знань замало, потрібні практичні вміння й навички. Крім того, молодий учитель починає усвідомлювати, що саме він, його особистість є своєрідним “інструментом” організації взаємодії з учнями. Так виникає непередбачена попереднім досвідом навчання проблема вивчення та вдосконалення власної психотехніки, мовлення, невербальної поведін-

ки, самопізнання своїх власних індивідуально-психологічних особливостей, саморегуляції власного поточного психофізіологічного стану та стану учнів, тобто професійного навчання, зорієнтованого на його особистісний розвиток.

Сьогодні оптимізація навчальної діяльності майбутніх учителів передбачає усвідомлення студентом самого себе як конкретної творчої індивідуальності, визначення своїх особистих якостей і здібностей та пошук шляхів для їх подальшого вдосконалення. Психофізіологічна готовність студентів до професійної (педагогічної) діяльності стає ще важливішою через перехід вищої школи на кредитно-модульну систему.

При переході на кредитно-модульне навчання як навчальне, так і загальне навантаження для студентів збільшилося, а отже, змінилися й вимоги до психофізіологічних систем.

Кредитно-модульна система вимагає нових підходів до роботи зі студентами. Якщо традиційний навчально-виховний процес був орієнтований насамперед на створення однакових умов для всіх студентів, то тепер виникає проблема створення сприятливих умов окремо для кожного студента. Педагогічна технологія навчального процесу має бути спрямована перш за все на те, щоб забезпечити студентові вільний вибір темпів, методів та засобів навчання, які б відповідали його індивідуальним фізичним та інтелектуальним можливостям. Утілення на практиці вищезазначеного потребує тісного продуктивного взаємозв'язку між усіма структурними компонентами психологічної готовності.

Формування психологічної готовності студентів до професійної діяльності зумовлене цілісною системою навчально-виховної роботи вищої педагогічної школи.

Поняття психологічна готовність до діяльності було введено в психологічний обіг 1976 року білоруськими дослідниками М.Дяченко і Л.Кандиловичем. Відповідно до змісту і конкретних завдань, які розв'язуються суб'єктом трудової діяльності, готовність поділяють на короткотривалу (ситуативну), що детермінується відповідними психічними станами, і відносно сталу, що визначається стабільними властивостями (особливостями) особистості [8].

Психологічна готовність – це виявлення суті властивостей і стану особистості [5, с.8]. Психологічна готовність включає в себе, з одного боку, запас професійних знань, умінь і навичок; з другого – риси особистості: переконання, педагогічні здібності, інтереси, професійну пам'ять, мислення, увагу, педагогічну спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, що забезпечать успішне виконання професійних функцій.

Ядро готовності становлять психічні процеси і властивості. Вони є фундаментом якостей особистості. Якості й психологічні властивості

особистості, що є основою установки майбутнього вчителя на усвідомлення функцій педагогічної праці, професійної позиції, оптимальних способів діяльності, зіставлення своїх здібностей з можливостями, – характеристики психологічної готовності.

Зміст психологічної готовності складають інтегральні характеристики особистості, що включають у себе інтелектуальні, емоційні й вольові властивості, професійно-моральні переконання, потреби, звички, знання, вміння й навички, педагогічні здібності.

У структурі психологічної готовності до педагогічної діяльності виділяють такі компоненти: мотиваційний, орієнтаційний, пізнавально-оперативний, емоційно-вольовий, психофізіологічний, оцінюючий [5]. Мотиваційний компонент включає в себе професійні установки, інтереси, прагнення займатись педагогічною роботою. Його основою є професійно-педагогічна спрямованість (особисте прагнення людини застосувати свої знання в обраній професійній сфері), в якій виражається позитивне ставлення до професії, нахил та інтерес до неї, бажання вдосконалювати свою підготовку.

Орієнтаційний компонент – це ціннісно-професійні орієнтації, основою яких є професійна етика, професійно-педагогічні ідеали, погляди, принципи, переконання, готовність діяти відповідно до них. Ядро орієнтаційного компонента – ціннісні орієнтації особистості, глибина професійно-педагогічного світогляду. Професійно-педагогічні переконання є важливою змістовною гранню психологічної готовності до професійної діяльності, бо вони забезпечують послідовність у професійних діях, цілеспрямованість у педагогічній роботі і в спілкуванні з вихованцями.

До числа професійно-етичних якостей належать професійна відповідальність, педагогічна вимогливість, уміння спілкуватись. Професійна відповідальність виявляється в безкорисній і глибокій відданості педагогічній роботі. Орієнтаційний аспект є важливою характеристикою психологічної готовності до професійної діяльності, а тому весь навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі треба будувати так, щоб усі форми роботи сприяли формуванню у студентів відповідальності, професійної етики, уміння доводити розумні вимоги до логічного кінця, зіставляти їх із можливостями тих, кому вони адресовані [7].

До пізнавально-операційного аспекту психологічної готовності входять професійна спрямованість уваги, уявлень, сприймання, пам'яті, педагогічне мислення, педагогічні здібності, знання, дії, операції й заходи, необхідні для успішного здійснення професійної діяльності, значне місце займає педагогічне мислення. Воно виявляється у вмінні виявити педагогічні ситуації, явища, факти, розпізнати, моделювати їх, спрогно-

зовувати можливі наслідки [6]. А для цього вчителю необхідний високий рівень теоретичних знань, творче мислення і ґрунтовний багаж загальної культури.

Емоційно-вольовий компонент психологічної готовності – почуття, вольові процеси, що забезпечують успішний перебіг і результативність діяльності педагога; емоційний тонус, емоційна сприйнятливність, цілеспрямованість, самовладання, наполегливість, ініціативність, рішучість, самостійність, самокритичність, самоконтроль [5, с.101]. Зміст психологічної готовності характеризується зв'язком інтелектуального й емоційного у сфері особистості.

Психофізіологічний аспект психологічної готовності складають упевненість у своїх силах, прагнення наполегливо й до кінця доводити розпочату справу, здатність вільно керувати своєю поведінкою та поведінкою інших, професійна працездатність, активність і саморегулювання, урівноваженість і витримка, рухомий темп роботи. Ці властивості та здібності забезпечують учителю високу працездатність у виконанні професійних функцій [10].

Оцінюючий компонент передбачає самооцінку своєї професійної підготовки й відповідність процесу розв'язання професійних завдань оптимальним педагогічним зразкам. Психологічна готовність включає в себе, як важливий компонент, потребу фахівця в професійному самовдосконаленні.

Готовність випускника вузу до професійної діяльності складається з таких блоків, як професійна орієнтація (готовність до професійного навчання), безпосередній процес опанування знаннями і вміннями в руслі відповідної професії (професійна готовність), наявність адекватних змісту діяльності якостей особистості (особистісна готовність), адаптація після завершення навчання до професії (професійна адаптація). Професійна адаптація безпосередньо залежить від якості й ефективності психологічної готовності. У зв'язку із цим особливу увагу приділяють шляхам (методам, прийомам) формування готовності студентів і критеріям її оцінювання. Як довготривалий процес, психологічна готовність формується за допомогою низки заходів: моделювання відповідної діяльності, складання професіограм, узагальнених експертних характеристик, дискусій, ігрових методів, лекційних і практичних занять тощо, а також формування готовності до роботи в складних умовах діяльності [3]. У своєму подальшому дослідженні поняття готовність до діяльності віднайшло своє поглиблення й конкретизацію в працях українського психолога В.О.Моляко (спочатку в контексті психології трудового навчання і виховання, згодом – у психології творчості) [8].

Висновки. Під час здійснення психофізіологічного забезпечення педагогічної діяльності враховуються основні психофізіологічні аспекти, які можуть впливати на результат діяльності. На основі аналізу проблем, що існують у сфері психофізіологічного забезпечення діяльності, виникає необхідність розробки та відпрацювання загального алгоритму психофізіологічного забезпечення діяльності, послідовне виконання етапів якого надало б можливість досягнути максимально можливого ефекту і який би порівняно легко міг бути адаптованим до застосування в педагогічній діяльності.

1. Болонський процес : проблеми, тенденції, перспективи / укл. В. П. Бех, Ю. Л. Маліновський; за ред. акад. В. П. Андрущенко. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 221 с.
2. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособ. / Э. Ф. Зеер. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Академия, 2007. – 240 с.
3. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / О. М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.
4. Кокун О. М. Становлення фахівців у професіях типу “людина-людина” : передумови психологічного забезпечення / О. М. Кокун // Вісник : зб. наук. ст. Київ. міжнар. ун-ту. Серія “Психологічні науки”. – К. : КиМУ, 2007. – Вип. 11. – С. 48–58.
5. Кондрашова Л. В. Моральна психологічна готовність студента до вчительської діяльності / Л. В. Кондрашова. – К. : Вища школа, 1987.
6. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Корольчук. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
7. Линенко А. Ф. Готовність майбутнього вчителя до педагогічної діяльності / А. Ф. Линенко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. – С. 125–132.
8. Моляко В. О. Психологічна готовність до творчої праці / В. О. Моляко. – К. : Знання, 1989.
9. Навчальний процес у вищій педагогічній школі / за заг. ред. акад. О. Г. Мороза. – К., 2001.
10. Психофізіологічне забезпечення готовності студентів до педагогічної діяльності : монографія / ред. О. М. Кокун; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Пед. думка, 2008. – 296 с.

Відомості про автора:

Федик Оксана Василівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та експериментальної психології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб. 501
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Семак О. О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Карабин Т. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Інна Белінська

УДК 159.922
ББК 88.837

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ОСОБИСТІСНОЇ
СФЕРИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗОРОВИМИ
ДЕПРИВАЦІЯМИ**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: ins@pu.if.ua

У статті розглядаються психологічні особливості емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку із зоровими деприваціями. Зазначається, що відповідна зорова депривація може сприяти розвитку різних видів психологічної дезадаптації залежно від рівня депривації: сенсорної, потребнісно-мотиваційної, комунікативної, що, у свою чергу, може зумовити формування і розвиток інших порушень емоційно-особистісної сфери.

Ключові слова: емоційна сфера дошкільника, особистісна сфера дошкільника, зорова депривація.

In the article the psychological features of emotionally-personal sphere of children of preschool age are examined with visual deprivations. Marked, that corresponding visual deprivation can assist to development of different types of psychological desadaptation depending on the level of deprivation : sensory, motivational communicative, that in turn, can stipulate forming and development of other violations of emotionally-personal sphere.

Key words: emotional sphere of preschool child, personal sphere of preschool child, sensory deprivation

Актуальність проблеми. Значущість дослідження проблеми розвитку емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку із порушеннями та вадами зору в сучасному суспільстві зумовлена тим, що саме в цьому віці відбувається активний розвиток і формування розумо-

вих, мовленнєвих, рухових, емоційних та поведінкових функцій дитини, які й забезпечують її подальшу соціалізацію та інтеграцію в соціум. Недорозвиток основних компонентів емоційно-особистісної сфери дошкільника, який має певні вади зору, неминуче призводить до відповідних проблем і труднощів в організації провідної діяльності і, як наслідок, його ресоціалізації.

Визнання Україною конвенції ООН про права дитини та Всесвітньої декларації про забезпечення захисту і розвитку дітей посилило увагу науковців до проблем дітей з обмеженими можливостями й викликало необхідність створення належних умов для їх повноцінного особистісного становлення та розвитку. Характерною особливістю сучасної психології аномального розвитку є не пасивне пристосування до слабких сторін психіки дітей дошкільного віку, а принцип активного впливу на розвиток емоційно-особистісної сфери з метою максимального використання потенційних можливостей кожної дитини. Це, у свою чергу, потребуватиме розробки зазначеної проблеми на міждисциплінарному рівні, введення в систему психології аномального розвитку клінічних основ порушень. Саме за такого принципу розгляд зазначеної проблематики дає змогу інтегрувати знання з різних галузей науки для визначення пріоритетних напрямків психології аномального розвитку. Реалізація такого підходу визначатиме теоретико-методологічну основу відповідної психологічної та корекційної допомоги дітям із порушеннями та вадами зору, сприятиме поглибленню подальших психобіологічних, нейрофізіологічних і психоневрологічних особливостей цих дітей.

Виходячи з вищесказаного, метою нашої статті стало дослідження психологічних особливостей емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку із зоровими деприваціями.

Стан дослідження проблеми. Проблемами дослідження здоров'я дітей дошкільного віку, зокрема із вадами зору, займалися такі вітчизняні і зарубіжні науковці, як Л.С.Вавіна, Л.С.Виготський, Т.П.Віскатова, В.К.Вілхонас, О.А.Громова, Р.Л.Грегори, Л.Я.Гофман, М.І.Земцова, А.І.Зотов, Н.Б.Лур'є, А.Г.Литвак, О.М.Леонтьєв, Н.Г.Морозова, Ю.А.Макаренко, М.І.Немцова, Л.І.Плаксина, С.А.Покутнева, С.Л.Рубінштейн, Л.С.Сековець, Б.В.Серменєв, П.В.Сімонов, О.П.Саннікова, Л.І.Солнцева, О.М.Українська, Б.Г.Шеремет та інші видатні спеціалісти. Цими фахівцями доведено, що одним із важливих складових охорони здоров'я є своєчасне виявлення різнопланових відхилень з метою організації та впровадження ефективних оздоровчих і профілактичних заходів. Науковці стверджують, що наявний дефект чи патологія зору в дошкільників може зумовити наявність відповідного комплексу емоційно-особистісних відхилень. Так, як засвідчують концептуальні основи виховання дітей із вадами зору (Л.С.Виготський, А.Г.Литвак) системні

порушення механізмів формування особистості визначаються конфліктним характером соціальної ситуації розвитку дитини, а саме відсутнім або значно обділеним емоційним досвідом, відсутністю повноцінного та активного процесу самовиховання, емоційної готовності й ін. Загальний психофізичний розвиток дитини як у нормі, так і в патології відбувається на основі інтегральної рецепції.

На основі досліджень Д.Еткінсона, А.Кенні, В.М.Мясищева визначальне значення в розвитку дитини на основі інтегральної рецепції відводиться емоційній чутливості та сприйняттю. Домінуючу й визначальну роль у формуванні й розвитку пізнавальної діяльності та емоційного сприйняття в дітей дошкільного віку із вадами зору вітчизняні й зарубіжні науковці відводять засобам корекційно-педагогічного впливу на зону постійного перебування дитини (М.І.Земцова, Ю.А.Кулагін, Г.П.Головіна, О.Г.Литвак та інші).

Наразі серед дітей із зоровою депривацією спостерігається збільшення випадків зі складними поєднаннями типу дизонтогенезу на фоні церебрально-органічного ураження, з відповідною затримкою розвитку емоційно-особистісної сфери (В.В.Лебединський, Н.Б.Лур'є, В.В.Ковальов, Л.І.Солнцева та інші). Тому важливе значення й увагу набуває дослідження вікових аспектів даних психічних відхилень з урахуванням єдиних із нормативним розвитком закономірностей (Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін, Л.Ф.Обухова та інші).

Найбільш перспективним напрямком у сучасній психології аномального розвитку є вивчення посередніх відхилень у розвитку (В.І.Лубовський, В.Г.Петрова, О.М.Усанова та інші). При цьому недостатньо дослідженою залишається проблема онтогенетичного становлення емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку, які мають певні вади зору в порівнянні з нормою і патологією.

У тифлології давно встановлений факт, що глибокі зорові порушення та дефекти зору негативно впливають на стан емоційно-вольової сфери людини, спричиняючи психологічний дискомфорт (М.І.Земцова, А.І.Каплан, В.Ф.Матвєєва, Л.О.Новикова, М.І.Півзнер, Н.І.Пільман, Солнцева та інші). Окрім того, визначені порушення й дефекти зору можуть зумовити розвиток негативних властивостей характеру та якостей особистості, зокрема таких, як негативізм, сугестивність, лінощі, комфортність та інші. У тих випадках, коли вади зору обтяжені різноманітними супутніми нейроаномаліями та неадекватними соціально-педагогічними вимогами до дитини, може виникнути комунікативна напруженість, яка, у свою чергу, може вплинути на формування міжособистісних взаємин і своєрідних поведінкових та особистісних розладів (М.І.Земцова, О.М.Стерніна, О.Г.Литвак та інші). Але за умови відповідної організації навчально-виховної роботи з дітьми-дошкільниками,

які мають відповідні вади та дефекти зору, формування негативних особистісних властивостей, мотивації спілкування й навчання стає практично незалежним від стану зорового аналізатора.

Таким чином, стає цілком зрозумілим, що у формуванні основних характеристик емоційної сфери та властивостей особистості на перший план виступають соціальні чинники, дія і вплив яких стає відносно або повністю незалежною від часу виникнення й складності офтальмологічного діагнозу. Відповідні дефекти та вади зору ініціюють своєрідний вплив на діапазон вибіркового відношення слабозрячої дитини до навколишнього середовища, звужуючи його залежно від природи та складності дефекту. Відповідно, між дітьми, які не мають ніяких проблем із зором, і дітьми, які мають певні вади та дефекти зору, відмінності можуть спостерігатися лише в динаміці встановлення різних особистісних властивостей.

Незважаючи на значущість цієї проблематики для тифлопсихології, корекційної педагогіки, психології аномального розвитку, своєрідність поведінкових реакцій дітей із вадами зору в дошкільному віці у зв'язку з особливостями їх емоційно-особистісної сфери раніше спеціально не досліджувалася. У той же час дослідження специфіки міжособистісних взаємин й емоційних особливостей спілкування та емоційно-вольового стану осіб із порушеннями зору в підлітковому та дорослому віці (В.В.Кобильченко, Є.П.Синьова та інші) засвідчують, що виявлені цими науковцями особливості досліджуваних феноменів є наслідком порушень, які виникли в більш ранньому віці.

Оскільки психологічні проблеми дорослої людини формуються в дошкільному віці й визначаються сукупністю біологічних, медичних і соціально-психологічних чинників, ми й робимо свій акцент у нашому дослідженні на з'ясуванні специфіки розвитку емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку з вадами зору, вважаючи, що саме ця сфера їх розвитку, у порівнянні з інтелектуальною, фізичною й мовленнєвою залишається поза увагою сучасних науковців та дослідників.

Основний виклад проблеми. Отже, теоретичною основою нашого дослідження є теорія психічного розвитку аномальної дитини, системного аналізу розвитку та порушення психічних функцій, структурного аналізу первинного та вторинного дефектів розвитку психіки (Л.С.Виготський, В.І.Лубовський); концепція єдності біологічних та соціальних чинників психічного розвитку (Л.С.Виготський, В.І.Лубовський, М.І.Лісіна, Є.М.Мастюкова, В.Т.Петрова та інші).

Перш ніж перейти до розгляду саме психологічних особливостей емоційно-особистісної сфери дітей-дошкільників із вадами зору, коротко зупинимося на аналізі дошкільного віку, як досить складного й дисгармонійного періоду в розвитку особистості. Складність формуван-

ня емоційно-особистісних властивостей зумовлює важливі суперечності психології дошкільників (Л.С.Виготський, Б.Г.Ананьєв, І.С.Кон та інші). Їх прояв у цей віковий період може зумовлювати формування психологічної дезадаптації. У зв'язку із цим навіть при нормативному розвитку в зазначеному віковому періоді специфіка цього процесу полягає в тому, що відбуваються досить виражені зміни в емоційно-особистісній сфері дошкільника. Виникає емоційна неврівноваженість, імпульсивність, сензитивність й ін. Серед основних причин появи психологічної дезадаптації на цьому віковому етапі провідні науковці виділяють психофізіологічні зміни, когнітивну перебудову, зміну соціального статусу. Розпочинається посилений процес формування самосвідомості дитини (Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, Л.І.Божович, І.С.Кон, О.М.Леонт'єв, В.М.Мясищев, В.С.Мерлін та інші).

Розгортається й набуває різних форм провідна діяльність цього періоду – гра (за Д.Б.Ельконіним). Саме в цей час починають закладатися загальні принципи у формуванні соціально-нормативної поведінки й морально-етичних орієнтацій (В.В.Давидов, Л.І.Божович, І.С.Кон, Д.Б.Ельконін та інші).

В умовах вікової кризи шестирічного віку суперечливість взаємодії соціального середовища та індивідуальної структури особистості зазвичай супроводжується афективно-комунікативною дезадаптацією. Тому дослідження кризи 6-річного віку, що супроводжується вираженою психічною деформацією структури особистості, має надзвичайно велике значення для дітей із вадами зору, в яких у цей період значно підсилюються вторинні психоемоційні відхилення в розвитку.

Численні дослідження з'ясували, що психічний розвиток дітей при різноманітних проявах вад зору надзвичайно ускладнений, з огляду на специфіку взаємовідношень первинних і вторинних дефектів. Своєрідність аномального психічного розвитку в дошкільному віці, на думку В.В.Лебединського, пов'язана з його системним характером, що починається з первинного дефекту, а пізніше провідну роль відіграють вторинні порушення, які впливають на всі сфери психіки.

Фундаментальні дослідження особливостей і закономірностей особистісного розвитку в умовах зорової депривації були зроблені відомими науковцями М.С.Земцовою, А.Г.Литваком, Л.І.Таксіною, Л.І.Солнцевою, які дозволили встановити міру й характер впливу аномального фактора на формування окремих структурних компонентів особистості сліпих і слабозрячих.

Упродовж багатьох століть у свідомості людей складалося враження про сліпу й слобозрячу людину, як про якусь неповноцінну особистість [4]. Сліпим і слабозрячим приписувалися різноманітні негативні властивості, такі як гіпертрофовані біологічні потреби, погані звички,

відсутність духовних інтересів, наявність негативних рис характеру та ін. Усі ці негативні тенденції в розвитку особистості розглядаються як прямі наслідки відсутності або порушення зору [8]. Поряд із подібними поглядами мали місце й прямо протилежні концепції, які стверджували про абсолютну незалежність особистості та її стійких властивостей від соматичного стану й умов життя. Представники таких поглядів вважали, що особистість формується спонтанно, а вади зору, що обмежують доступ людини до зовнішнього світу, – тільки сприяють самопізнанню й самовдосконаленню людини [4]. А.А.Крогіус, розглядаючи вплив вад зору на психічний розвиток, писав: "... вони накладають глибокий відбиток на всю особистість... але багато що в цьому плані буде залежати й від соціальних умов, від власних зусиль, від роботи над собою..." [8; 14].

Із психологічної точки зору найбільш інтенсивно наслідки зорової депривації проявляються в комунікативній та афективній сферах (Л.С.Виготський, Г.В.Григор'єва, М.І.Земцова, І.В.Новикова, Л.І.Плаксіна та інші).

Недорозвиток емоційної сфери при зорових порушеннях відмічають Л.М.Галігузова, М.І.Лісіна та інші. При цьому спостерігається деформація дитячої особистості до узагальнення (В.С.Мухіна), поверхневості почуттів (І.В.Дубровіна, Д.І.Фельдштейн), порушення афективно-особистісних відношень (І.В.Залісіна, В.С.Мухіна, А.М.Прихожан).

Саме емоційна сфера дітей із вадами зору є найменш дослідженою в тифлопсихології, тому й представляє великий дослідницький інтерес. Як засвідчує А.Г.Литвак, таке упущення в знаннях тифлопсихології основним чином пов'язане із труднощами об'єктивного вивчення емоцій і почуттів [4]. Однак, на наш погляд, іншою причиною недостатнього вивчення емоційної сфери дітей із вадами зору є недооцінювання значущості емоційних переживань у розвитку особистості незрячих людей.

Зорова депривація, яка представляє дефіцитарний тип розвитку, сприяє появі афективної дезадаптації, яка може проявлятися в психічній напруженості, пониженні настрою, підвищенні тривожності. Цей внутрішній дискомфорт, згідно з твердженнями Є.В.Селезньової і Л.І.Солнцевої, може сприяти виникненню в дітей, які мають певні вади зору, певних невротичних станів та емоційних відхилень у розвитку.

Слід також зазначити, що відповідні дефекти зору в дітей дошкільного віку можуть призвести до розвитку негативних властивостей характеру, таких як негативізм, навіюваність, конформність та інші [1; 3; 4]. Однак, як зазначають науковці, при правильній організації виховання й навчання дитини, формування позитивних властивостей її

особистості, мотивації спілкування й навчання стає практично незалежним від стану зорового аналізатора.

Таким чином, цілком очевидно, що у формуванні основних властивостей особистості на перший план виступають соціальні чинники, дія яких має досить незалежний характер навіть від часу виникнення й глибини паталогії зору. Порушення зору визначають діапазон вибіркового відношення аномальної дитини до навколишнього середовища, звужуючи його залежно від глибини паталогії. Однак інтереси до відповідних видів діяльності, які успішно здійснюються й без зорового контролю, стають такими ж глибокими, стійкими і дієвими, як і в дітей без вад зору [4]. Таким чином, змістовна сторона психіки під час розвивального навчання стає незалежною від дефектів зору.

Отже, між зрячими дітьми й тими, в яких спостерігаються певні вади зору, відмінності можуть спостерігатися тільки в динаміці розвитку й становленні різних властивостей особистості. Підкреслюючи надзвичайно важливу роль соціально-психологічного супроводу дітей із порушеннями в розвитку, Л.С.Виготський зазначав, що настане такий час, коли аномальні діти, залишаючись сліпими, "перестануть бути дефективними, тому що дефективність є соціальним поняттям, а дефект – це нарід на незрячості... Соціальне виховання переможе дефективність" [9].

Отже, зорові дефекти мають значний вплив на весь процес особистісного розвитку дошкільника. Вони, зазвичай у поєднанні з чинниками соціальної і психологічної депривації, визначають відповідні зміни в потребнісно-мотиваційній сфері, в розвитку типових форм афективно-комунікативної дезадаптації. При цьому емоційно-особистісна структура дітей дошкільного віку з вадами зору при комбінованому типі відхилень у розвитку на фоні зорових порушень характеризується формуванням стійких варіантів психологічної дезадаптації, відповідних типів патохарактерологічного розвитку (В.В.Ковальов). Звідси, основними психологічними механізмами дезадаптації виступають власне зорові розради, які утруднюють нервово-психічний розвиток дошкільника й обмежують його пізнавальні можливості.

Що стосується впливу зорової депривації на розвиток емоційної сфери дошкільника, то згідно з останніми спостереженнями тифлопсихологів відповідні вади зору, які значно звужують сферу чуттєвого пізнання дитини, все-таки не в змозі повністю вплинути на загальні якості емоцій і почуттів, їх номенклатуру й значення для життєдіяльності [3; 4]. Відповідні дефекти зору й навіть цілковита незрячість можуть вплинути лише на міру проявів окремих емоцій, їх зовнішнє вираження й на рівень розвитку окремих видів почуттів. Як стверджують знані науковці з указаної проблематики, основна причина ви-

никнення аномалій розвитку емоційної сфери дошкільника, зокрема таких, як егоїзм, негативізм, відсутність почуття обов'язку, почуття ворожості та ін., полягає в неадекватності системи виховання й відношення дитини, в якій спостерігаються відповідні вади зору [4; 6]. Звідси, як стверджують сучасні тифлопсихологи, адекватне, спеціально організоване виховання й навчання дітей із порушеннями зору здатні мінімізувати негативний вплив порушень розвитку на емоційно-особистісну сферу дошкільника [10].

Висновки. Підводячи загальні висновки, зазначимо, що проведений нами аналіз становлення особистості в дошкільному періоді в умовах зорової депривації дозволяє конкретизувати загальні підходи щодо вивчення специфіки формування емоційно-особистісної сфери дошкільників із відповідними вадами зору.

Афективні реакції слабозорих дошкільників ускладнюють соціальну адаптацію й класифікуються із позицій медичної теорії як патохарактерологічні реакції особистості (Л.О.Булахова, В.В.Лебединський, О.М.Саган та інші). Характер афективних реакцій може визначитися соціально-педагогічним середовищем та супутніми зоровими дефектами й проявлятися в різноманітних сомато-вегетативних реакціях, навчальних та поведінкових труднощах, викривляючи при цьому систему міжособистісних стосунків дитини.

Відповідні дефекти та вади зору, в міру їх складності переважно впливають на соціально-емоційний розвиток дітей-дошкільників. У випадку ускладненості слабозорості афективними розладами можуть спостерігатися важкі соціально-комунікативні та навчально-дисциплінарні проблеми. При цьому саме дошкільний вік є найбільш продуктивним як для формування афективної симптоматики, так і для її корекції.

Емоційно-особистісна структура дітей-дошкільників на фоні відповідних розладів та дефектів зору характеризується формуванням афективно-комунікативної дезадаптації. Основні комунікативні проблеми дошкільника з певними вадами зору можуть проявлятися у відсутності емпатії, високій соціально-емоційній неадекватності, невротичної деформації мотивів і потреб, високій конфліктності, егоцентризмі, що у свою чергу, може призвести до порушень соціальної критичності.

Відповідна зорова депривація й некомпенсований внутрішній особистісний конфлікт дитини-дошкільника може призвести до формування негативних рис характеру, які, у свою чергу, через певну конституційну схильність його психіки, можуть перерости в стійкий псевдокомпенсаторний невротичний стереотип поведінки.

Та чи інша зорова вада може сприяти розвитку різних видів психологічної дезадаптації залежно від рівня депривації: сенсорної, потребнісно-мотиваційної, комунікативної, що, у свою чергу, може зумо-

вити формування й розвиток інших порушень емоційно-особистісної сфери.

Тільки за умов комплексного дослідження особливостей емоційно-особистісної сфери дошкільників із зоровою депривацією можна отримати важливі відомості щодо індивідуальних особливостей функціонування цих регуляторних систем, характеру їх відхилень, і це допоможе визначити й спланувати відповідний корекційний вплив.

1. Анохин П. К. Общие принципы компенсации нарушения функций и их физиологическое обоснование / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1963.
2. Борисова Ю. М. Шаг на встречу / Ю. М. Борисова, Т. А. Колокова // Социализация ребенка. Психологические и педагогические проблемы. – С. Пб., 1999.
3. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры / Л. С. Выготский; под. ред. М. Г. Ярошевского. – М. : Ин-т практической психологии ; Воронеж : Модек, 1996.
4. Гудонис В. Теоретические предпосылки интеграции лиц с нарушенным зрением / В. Гудонис // Дефектология. – 1996. – С. 7.
5. Коваленко Б. И. Тифлопедагогика / Коваленко Б. И., Н. Б. Коваленко. – М. : Просвещение, 1962. – Вып. 1.
6. Лебедева С. С. Актуальные проблемы образования инвалидов как средства их социальной адаптации / С. С. Лебедева // Образования как средство социальной адаптации инвалидов : опыт и перспективы / сост. С. С. Лебедева. – С. Пб., 1998. – С. 5.
7. Литвак А. Г. Тифлопсихология : учебн. пособ. для студ. пед. институтов / А. Г. Литвак. – М. : Просвещение, 1985.
8. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1997.
9. Солнцева Л. И. Адаптация диагностических методик при изучении детей с нарушениями зрения / Л. И. Солнцева // Дефектология. – 1998. – С. 9.
10. Солнцева Л. И. Модели интегрированного обучения детей с нарушениями зрения / Л. И. Солнцева // Дефектология. – 1997. – С. 8.
11. Солнцева Л. И. О некоторых особенностях развития слепого ребенка дошкольного возраста / Л. И. Солнцева // Воспитания и обучение слепого дошкольника / под ред. Л. И. Солнцевой. – М., 1967. – С. 6.
12. Хрусталёв С. А. Работа с лицами со сниженной адаптацией / С. А. Хрусталёв. – М. – : ВОС, 1990.

Відомості про автора:

Белінська Інна Анатоліївна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 501
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: ins@pu.if.ua

Рецензенти:

Дмитерко-Карабин Х. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Лютак О. З. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Мирослава Кулеша-Любінець

УДК 159.922:37.018.32
ББК 88.3

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ПЕДАГОГІВ
В УМОВАХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглядається проблема професійного спілкування педагогів закладів інтернатного типу. Зокрема, виявлено недостатній рівень сформованості психологічної готовності до педагогічного спілкування, його комунікативної та емоційної складових, що зумовлено специфікою професійної діяльності педагогів.

Ключові слова: професійне спілкування педагогів, соціальні сироти, заклади інтернатного типу, складові спілкування.

The article is devoted to the analysis of professional communication of teachers of boarding-school. In particular, investigational out the low level of psychological readiness by pedagogical communication, him communicative and emotional componenst, that conditioned by a specific them professional activity.

Key words: professional communication of teachers, social orphans. boarding-school, componens communication.

Постановка проблеми. Важливим чинником розвитку життєстійкості особистості та її успішної самоактуалізації є формування навичок ефективного спілкування в процесі соціалізації. Первинним і центральним соціальним інститутом, що закладає основу формування індивіда як особистості, вважається сім'я. Дитина та підліток, виховані в повній гармонійній сім'ї, де присутні кілька поколінь родичів, мають шанс мимоволі засвоїти неписані правила життя в соціумі, стати впевненими в думках та вчинках і максимально використати власний твор-

чий потенціал. Однак сьогодні в Україні однією з найгостріших проблем стає поширення явища соціального сирітства, а відтак збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

За даними державної статистики, загальна кількість дітей цієї категорії становить майже 103 тис. осіб, із них близько 32 тис. осіб є вихованцями різного роду державних інституцій. Майже третина дітей влаштовані в інтернатні заклади опіки через бідність сімей, третина – в результаті соціальних негараздів у сім'ї, більшість вихованців є соціальними сиротами, у 10% випадків – діти із благополучних родин [4, с.18].

Слід зазначити, що сьогодні в Україні інтенсивно проводиться робота в напрямку збереження дітей і підлітків у біологічних сім'ях, національного усиновлення, влаштування сиріт під опіку, у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, розширення мережі соціальних центрів матері та дитини (з 2003 року в Україні діє 17 таких центрів) [3; 4].

Починаючи з 2005 року, в нашій державі ведеться робота з реформування існуючої інтернатної системи державної опіки дітей-сиріт. Важливим психологічним завданням переструктурування існуючих шкіл-інтернатів, на нашу думку, є розширення кола спілкування з людьми за межами інтернату (діти вчаться в загальноосвітніх навчальних закладах), зменшення чисельності вихованців, що частково дозволяє розширити особистісний простір дітей і підлітків. Проте невіршеною залишається проблема організації емоційно-близьких міжособистісних стосунків дорослих і дітей в умовах закладів інтернатного типу, що, згідно з дослідженнями І.В.Дубровіної, Й.Лангмейер, З.Матейчек, В.С.Мухіної, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих, В.А.Юницького та ін., сприяло б зниженню деструктивного впливу батьківської депривації вихованців.

Указані особливості життя й організації навчально-виховного процесу дітей, позбавлених батьківського піклування, важливість формування оптимальних міжособистісних взаємин для розвитку особистості та недостатнє вивчення професійного спілкування педагогів із дітьми цієї категорії зумовили актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сутності спілкування загалом та професійного педагогічного спілкування зокрема висвітлена в працях А.Г.Ананьева, О.О.Бодальова, Н.Р.Вітюк, В.М.Галузяка, С.Д.Максименка, В.О.Кан-Каліка, Я.Л.Коломинського, О.О.Леонтьєва, Б.Ф.Ломова, В.М.Панферова, А.О.Реана, Т.М.Титаренко та ін. Аналіз наукових підходів до визначення комунікативного процесу в педагогічній сфері дозволяє розглядати категорію спілкування в нерозривному взаємозв'язку з професійно-педагогічною діяльністю, що виступає в цій діяльності і засобом, і метою. Змістом педагогічного

спілкування, як системи соціально-психологічної взаємодії педагога та вихованців, виступає обмін інформацією та особистісно значущими ідеями, міжособистісне пізнання, цілісна самопрезентація особистості педагога, здійснення виховних впливів на всіх рівнях – від пояснення нового навчального матеріалу до духовного, діалогічного контакту його суб'єктів [5; 12].

Ряд дослідників (М.Й.Боришевський, І.Д.Бех, А.Б.Добровіч, О.В.Киричук, В.П.Москалець, Л.Е.Орбан-Лембрик, Н.В.Чепелева та ін.) стверджує, що побудова педагогічного процесу на принципах діалогу є найбільш адекватною суб'єкт-суб'єктному характеру людської взаємодії й сприяє організації продуктивних, особистісно-розвивальних контактів вчителя та учня залежно від їх психологічних позицій.

Згідно з положенням про опосередкування діяльності, під час педагогічного спілкування відбувається не тільки передача суспільного та професійного досвіду педагога, а й обмін особистісними смислами (за Л.С.Виготським – змістами) його учасників, що на рівні індивідуальної свідомості включає систему цінностей, потреб, мотивів, інтересів, переконань, ставлень. Загальний смисл (єдине інформаційне поле) виробляється за умови прийняття й осмислення інформації партнерами спілкування [11]. При цьому у внутрішньому світі вихованця відбувається своєрідне відображення об'єктивних ціннісних позицій значущих осіб. Відповідні зміни відбуваються й у педагога, але особистісно значущими вони стають лише в контексті завдань вихованця й розвитку особистості дитини [1, с.23]. Важливо зазначити, що організація оптимальних міжособистісних взаємин педагога та вихованця полягає не в зміні психологічної позиції дитини, а у відновленні рівноваги в стосунках з дорослими. Від уміння узгоджувати власну педагогічну позицію із психологічною позицією дитини залежить ефективність організації професійного спілкування педагога, особливо в закладах інтернатного типу [10].

Науково-теоретичні засади міжособистісної взаємодії дітей і дорослих в умовах сімейної депривації стали предметом досліджень Н.М.Авдєєвої, І.В.Артемчук, Г.М.Бевз, Л.П.Виговської, С.В.Виноградової, В.П.Зарецького, М.І.Лісіної, В.С.Мухіної, А.М.Прихожан, К.І.Стрюк, Н.М.Толстих, М.О.Чупрової, Г.Є.Улунової, Н.О.Хаймовської та ін. Так, за висновками В.С.Мухіної, вихованці інтернатних закладів не засвоюють навичок продуктивної взаємодії з оточуючими; їх спілкування з педагогами характеризується одноманітністю, поверховістю, є емоційно збідненим та соціально опосередкованим [9]. На думку Г.Є.Улунової, учні шкіл-інтернатів є суб'єктами ускладненого спілкування (дефіцитного, дефектного, деструктивного), що характеризується високим рівнем самотності, особистісної тривожності, конфлікт-

ності, егоїзмом при спілкуванні з особами, які не є вихованцями державних закладів опіки [14].

Рання інституалізація дітей (виховання їх в інтернатних закладах різного типу), згідно з науковими дослідженнями Л.І.Божович, І.О.Залисіної, Й.Лангмейер, З.Матейчик, Н.В.Репіної, А.Г.Рузької та ін., призводить до порушень у розвитку пізнавальної активності, мовлення, навичок самоконтролю; сприяє формуванню ненадійної прихильності до дорослих, комплексу особистісної безпорадності. Ряд дослідників (В.А.Вінс, Я.О.Гшовський, Ю.Б.Євдокимова, О.Б.Кізь, О.М.Кікінежді та ін.) вважає, що відсутність досвіду повноцінної сімейної взаємодії та регламентований спосіб життя спричиняє у вихованців шкіл-інтернатів підліткового та юнацького віку схильність до самозвинувачення, пасивно-очікувальної позиції в більшості сфер життєдіяльності, перешкоджає формуванню суб'єктивного ядра особистості, диференційованості уявлень значущих життєвих перспектив, самореалізації в підготовці до сімейного життя.

Незадоволена потреба в емоційно близьких контактах зі значущими особами унеможлиблює формування прихильності та позитивного досвіду взаємин з оточуючими, довіри до дорослих, почуття психологічної безпеки, своєї потрібності та цінності для інших [2; 8]. У сім'ї, згідно з дослідженнями Н.В.Репіної, дитина вірить, що ставлення батьків до неї в більшості випадків залишиться позитивним та відносно стабільним за будь-яких несприятливих обставин її життя. Для вихованців інтернатних закладів радше одноліток, а не дорослий (учитель і вихователь) виступає в ролі носія психологічної підтримки. З огляду на це, діти та підлітки, позбавлені батьківського піклування, відчувають себе самотніми, нещасливими, беззахисними, невпевненими в підтримці з боку педагогів навіть тоді, коли цього вимагає справедливість [6, с.192–193].

Недостатня розробленість проблеми професійної організації спілкування педагогів з дітьми, які позбавлені батьківського піклування, зумовили вибір мети роботи, що полягає у виявленні специфічних психологічних особливостей професійного спілкування педагогів в умовах державних закладів опіки.

Виклад основного матеріалу. На основі концепції Г.М.Андревої, Ю.М.Ємельянова, Б.Ф.Ломова та ін., визначено комунікативний, емоційний та поведінковий компоненти професійного спілкування педагогів закладів інтернатного типу. У зв'язку із цим емпіричне дослідження включало виявлення рівня комунікабельності, емпатійності, провідних комунікативних якостей, переважаючого типу міжособистісних взаємин з вихованцями, емоційного стану мовлення педагогів, їх психологічної готовності до педагогічної діяльності.

Експериментальну вибірку склали вчителі початкових класів чотирьох шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей. Середній вік досліджуваних становив 39 років; середній педагогічний стаж – 16 років.

Для досягнення поставленої мети в роботі використано комплекс психодіагностичних методик: тестова карта комунікативної діяльності (О.О.Леонт'єв), експертне оцінювання стилю спілкування педагога (І.М.Юсупов), методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В.В.Бойко), карта контролю стану мовлення, методика діагностики рівня психологічної грамотності педагогів (А.В.Фурман), методика діагностики міжособистісних стосунків (Т.Лірі, Г.Лефорж, Р.Сазек).

Дослідження *комунікативного компонента* професійного спілкування педагогів закладів інтернатного типу виявило, що 6,3% вчителів власну комунікативну діяльність вважають надто напруженою (вони досягли майстерності й вільно володіють аудиторією), високий рівень комунікабельності відмічають 56,2% педагогів (на їх заняттях панує дружня атмосфера й активне співробітництво), 37,5% вчителів задовільно оцінюють власний рівень комунікабельності (вони легко входять у контакт з учнями, але не всіх охоплюють своєю увагою). Більшість експертів (93,7%), на нашу думку, звернули увагу на зовнішній (формальний) бік професійного спілкування педагогів, переоцінивши рівень комунікабельності своїх колег.

Аналіз самооцінки прояву комунікативних якостей педагогів показав, що в запропонованому переліку “доброзичливість” посідає найвище рангове місце (середнє значення – 6,09 балів із семи), “заохочення ініціативи” та “активність” – останнє. Такі комунікативні якості, як “зацікавленість” та “гнучкість” також, згідно із самооцінкою педагогів, не є яскраво вираженими. Однак експерти високо оцінили наявність у своїх колег активності, ініціативності, зацікавленості та гнучкості в процесі професійного спілкування. Вважаємо, що така суперечність свідчить про вибір соціально-бажаних якостей, а не реально виражених у процесі педагогічного спілкування вчителів.

Важливою складовою в процесі спілкування є емоційне налаштування суб'єктів міжособистісної взаємодії. Аналіз дослідження *емоційного компонента* професійного спілкування педагогів закладів інтернатного типу виявив, що у 87,4% вчителів низький рівень сформованості емпатії, у 81,3% педагогів наявна висока мовленнєва тривожність, 56,2% опитаних проявляє неадекватне емоційне реагування, у 37,5% педагогів є емоційна відгородженість у взаєминах з оточуючими, 50% вчителів притаманне розширення сфери економії емоцій, у 62,5% випадків спостерігається редукція професійних обов'язків.

Слід зазначити, що мовленнєва тривожність наявна в тих педагогів шкіл-інтернатів, хто має низький рівень комунікабельності ($r = -0,557$ при $p \leq 0,05$), емпатії ($r = -0,603$ при $p \leq 0,05$) і проявляє авторитаризм, агресивність, недовіру та залежність у міжособистісних взаєминах з оточуючими ($r = 0,499 \div 0,705$ при $p \leq 0,05$).

Одержані дані свідчать про значну психологічну напругу у сфері міжособистісних взаємин педагогів та вихованців державних закладів опіки, формування економії емоцій і синдрому емоційного вигорання, і, як наслідок, зниження емоційно насичених контактів із вихованцями, що значною мірою зумовлено специфікою їх професійної діяльності. Детальний аналіз прояву синдрому емоційного вигорання в педагогів шкіл-інтернатів поданий у нашій попередній науковій розвідці [7].

Змістом *поведінкового компонента* професійного спілкування педагогів вважаємо наявність специфічних умінь та навичок ефективно налаштувати контакт з іншою людиною, використовуючи різноманітні засоби спілкування. На думку Н.В.Чепелевої, формування вміння розуміти інтереси й запити дитини, враховувати їх при виборі засобів впливу на учня, вироблення здатності психологічно грамотно будувати процес спілкування зі школярами є умовою високої психологічної культури педагога [15].

Дослідження поведінкового компонента спілкування полягало у визначенні психологічної готовності вчителя до педагогічної діяльності через аналіз поведінки педагогів у психолого-педагогічних ситуаціях. За результатами опитування, 68,7% педагогів притаманний низький рівень теоретико-практичної готовності до професійного спілкування з вихованцями, 31,3% – середній рівень готовності.

З метою детального вивчення психологічної грамотності вчителів шкіл-інтернатів нами використана анкета С.В.Терещука [13]. Встановлено, що в педагогів переважає середній рівень теоретичних знань про особливості невербального спілкування, про стилі спілкування, міжособистісні конфлікти та шляхи їх подолання, про вплив індивідуальних властивостей особистості на результативність комунікативної діяльності, педагоги шкіл-інтернатів оцінили посередньо й низький рівень знань про групові форми взаємин і мотивацію спілкування. До середнього рівня сформованості *практичних умінь і навичок* педагогічного спілкування вчителі віднесли здатність контролювати свої емоції під час комунікації, співпереживати, співчувати учасникам спілкування, вміння подумки поставити себе на місце співрозмовника та попереджувати конфліктні ситуації. Низько оцінили педагоги здатність використовувати гумор під час спілкування з учнями, підтримувати спілкування, передбачати реакції учасників спілкування на власні дії.

Виявлені кореляційні зв'язки на рівні $p \leq 0,05$ свідчать про наявність високої психологічної грамотності в тих педагогів, які активно прагнуть до взаємодії й будують професійне спілкування з вихованцями на основі співчуття, співпереживання, прийняття позиції дитини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження професійного спілкування педагогів шкіл-інтернатів дозволяє зробити такі висновки:

– виявлені провідні комунікативні якості педагогів не збігаються з оцінкою експертів, що свідчить про вибір соціально-бажаних, а не реально виражених якостей у процесі педагогічного спілкування вчителів;

– у педагогічному спілкуванні більшості вчителів шкіл-інтернатів спостерігається низький рівень здатності до співчуття та співпереживання, висока мовленнєва тривожність, емоційна відгородженість, переживання психотравмуючих обставин, що зумовлено специфікою їх професійної діяльності;

– у педагогів закладів інтернатного типу переважає низький рівень сформованості психологічних знань, умінь і навичок успішної реалізації спілкування в професійній діяльності.

Вивчення стану професійного спілкування педагогів державних закладів опіки свідчить про необхідність внести науково обґрунтовані зміни в зміст та методи підготовки вчителів, вихователів, соціальних педагогів, психологів.

1. Бех І. Д. Технологія інтимно-особистісного спілкування / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 1. – С. 17–29.
2. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Ин-т практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1995. – 352 с.
3. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка : навч.-метод. посіб. : в 2 кн. / за заг. ред. М. Й. Боришевського, Г. М. Бевз. – К. : Міленіум, 2005. – 286 с.
4. Запобігання інституціалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей : метод. посіб. [Електронний ресурс] / [авт.-упоряд. : Т. Ф. Алексєєнко, О. В.Безпалько, Н. О. Бервено та ін.; за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петровича]. – К. : Століття, 2008. – 224 с. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/Training_Zapobigannia_instytuczializacii_08.pdf.

5. Кан-Калик В. А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В. А. Кан-Калик, Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 9–16.
6. Кондратьев М. Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений / М. Ю. Кондратьев. – С. Пб. : Питер, 2005. – 304 с.
7. Кулеша-Любінець М. М. Психологічні особливості прояву синдрому емоційного вигорання у педагогічному спілкуванні вчителів початкових класів шкіл-інтернатів / М. М. Кулеша-Любінець // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2008. – Т. XV. – Ч. 1. – С. 400–408.
8. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага : Авиценум, 1984. – 335 с.
9. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : учеб. для вузов по пед. спец / В. С. Мухина. – 7-е изд., стереотип. – М. : Академия, 2002. – 456 с.
10. М'ясоїд П. А. Психолого-педагогічний консиліум у закладах для дітей, позбавлених батьківської опіки / П. А. М'ясоїд // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 80–87.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціально-психологічна характеристика структурно-функціональних компонентів спілкування [Електронний ресурс] / Л. Е. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 14. – Ч. 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpfsp/2009_14_1/index.html.
12. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – С. Пб. : Питер, 2000. – 416 с.
13. Терещук С. В. Психологічні детермінанти комунікативного потенціалу вчителя : дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – “Педагогічна та вікова психологія” / С. В. Терещук. – К., 2001. – 252 с.
14. Улунова Г. Є. Психологічна корекція ускладненого спілкування в учнів шкіл-інтернатів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – “Педагогічна та вікова психологія” / Г. Є. Улунова. – К., 2006. – 20 с.
15. Чепелева Н. В. Психологічна культура майбутнього вчителя / Н. В. Чепелева. – К. : Знання, 1989. – 32 с.

Відомості про автора:

Кулеша-Любінець Мирослава МIRONІВНА,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 501
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Макарова Л. І. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Семак О. О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПОШУК МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЕТНОГЕНЕЗУ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної
та експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті реалізовано аналітичний підхід до вивчення феномену етногенезу в сучасному науковому просторі. Означено та здійснено інтерпретацію основних факторів етногенезу.

Ключові слова: етнос, плем'я, народність, нація, етногенетичні особливості, етнізм, культура, етнічна ідентичність.

In the article analytical approach to the studying of the phenomenon of the ethnogenesis in the modern scientific space is realized. The interpretation of the main factors of ethnogenesis is marked and noted.

Key words: ethnos, tribe, nationality, nation, ethnogenesis peculiarities, ethnonim, culture, ethnic identity.

Постановка проблеми. Життя людини завжди звершується в певній площині просторово-часових координат існування людства. З одного боку, воно є окремим унікальним феноменом, що характеризується аутентичною автономією, з іншого – виступає невіддільною частиною, складовою соціального середовища. Однак очевидним і незаперечним є факт необхідності існування соціального середовища, як умови і форми звершення людини як людини і як особистості. Момент звершення ознаменований не просто формальним включенням людини в певну соціальну спільноту, але, перш за все, усвідомленням своєї приналежності до неї, чіткістю диференціювання визначальних ознак цієї спільноти, її сутнісно-функціональної значимості та готовністю й спроможністю людини відтворювати, реалізовувати, довершувати

останні у своєму індивідуальному житті. Життя кожної людини, зокрема як представника конкретної спільноти, є водночас її формою збереження й творення, а духовний, культурний розвиток людини стає запорукою майбутнього етносу як одного з визначальних різновидів соціальної організації людства.

Поняття “етногенез” має доволі широкий спектр наукового застосування, що, відповідно, зумовлює його різне змістовне наповнення такими галузями пізнання, як філософія, соціологія, історія, політологія, етнографія, педагогіка, психологія та ін. У понятті “етногенез”, яким оперують ці галузі, відображаються акумульована конкретність тлумачення ними двох “понятійних конструктів” – “етнос” та “генезис”. І якщо в розумінні останнього прослідковується консенсус, то в трактуванні поняття “етнос” – очевидний плюралізм. Зауважимо, що ще древні греки використовували поняття “етнос”, коли хотіли означити інші народи, які не були греками. Аналогом даного поняття тривалий час у побутовій мові було поняття “народ”. Що ж стосується наукового простору, то термін етнос був уведений та означений уперше в 1923 році російським ученим-емігрантом С.М.Широкогоровим [13].

Реалізуючи аналітичний підхід до феномену етногенезу, насамперед розглянемо дефініцію поняття “етнос”, зокрема в найбільш суміжних (у методологічному розумінні) психології науках. Зокрема, з філософської точки зору, етнос є “локалізованою великою спільнотою людей, консолідованою як форма активної їх адаптації до регіональних умов природного середовища посередництвом виробленого унікального способу діяльності – культури. Зміст поняття етнос твориться сукупністю ознак в їх інтегративності” [14]. У науковому просторі історії етнос розглядається як “історично утворена стійка група людей, яка базується на особливостях ландшафту (території) і генотипі (біологічно-спадковій основі)” [6]. За визначенням соціологічного довідника, етнос – це “особливий вид спільноти людей, яка утворилася історично й є особливою формою їхнього колективного існування. Ця спільнота формується й розвивається об'єктивним історичним шляхом, вона не залежить від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатвікового існування за рахунок самовідтворення [1, с.45–46].

В етносоціології сьогодні чітко виокремлено два основних теоретичних напрямки дослідження етносу – *примордіалізм* та *конструктивізм*. Ключовим положенням примордіалізму є розуміння етносу як об'єктивної даності, реально існуючої спільноти, виникнення якої зумовлене об'єктивними умовами історичного розвитку людства. *Етнічна ідентичність* трактується примордіалістами такою, що відповідає основним потребам людини. У межах цього напрямку виникає еволюційно-історичний підхід до трактування етнічної ідентичності

(Е.Д.Сміт, Ю.В.Бромлей), для якого є характерним твердження дослідників щодо історичної зумовленості та природної необхідності виникнення етносів. Зокрема, Ю.В.Бромлей у своїй праці “Нариси теорії етносу” вказує на основні соціальні характеристики етносу, які й визначають його сутність, а саме: мова і культура, спільне місце проживання, усвідомлення членами групи своєї групової спорідненості та відмінності від інших.

Для конструктивізму вирішальне значення при визначенні етносу й етнічної ідентичності є уявлення (міфи, ідеї) в окремої спільноти людей про свої ознаки, такі, наприклад, як спільне походження, спільна історія, спільні традиції тощо. Стрижневим, інтегруючим центром цієї концепції є не культура етносу взагалі, не зв'язок з теорією й об'єктивними історичними процесами, а колективна свідомість, уявлення, тобто суб'єктивний бік явища [2, с.7–8].

Попередньо проведений аналіз різногалузевого трактування сутності категорії етносу створює підстави для виокремлення трьох груп детермінуючих факторів виникнення етносу як історично-соціально-політично-культурно-психологічного феномену. Першу групу становлять *об'єктивні фактори*, визначальними серед яких є “простір” і “час”. На важливість впливу останніх указують Л.Н.Гумільов, Д.П.Мойніхін, Н.Глейзер, Е.Гелнер, В.І.Фрейдзен, Б.Андерсон та ін. Очевидно, що тривале в часі проживання конкретної групи людей на спільній території породжує необхідність у розвитку певних соціальних зв'язків (побутово-економічного, соціально-культурного та ін. характеру), створенні нормативно-регламентованої системи взаємодії, що задовольняє природну потребу людини в Іншій.

“Етнос – явище... географічне, оскільки він завжди пов'язаний з ландшафтом, який його годує. А оскільки ландшафти Землі різні, то різні й етноси” [15, с.18]. “Всі живі системи опираються знищенню і пристосовуються до зовнішніх умов, наскільки це можливо. А оскільки складність структури підвищує опір етносу зовнішнім ударам, то не дивно, що там, де етнос при народженні не був достатньо “мозаїчним”, він сам починає виділяти субетнічні утворення, які іноді маскуються під стани. Призначення цих субетнічних утворень – підтримувати етнічну єдність через внутрішнє неантагоністичне протистояння” [15, с.19].

В етнології стало загально визнаним розуміння того, що аналіз тієї або іншої культури, тієї або іншої етнічної групи неможливий поза контекстом її історії. Не народ створює історію, а історія створює народ, вважав дослідник російського буття Г.П.Федотов, оскільки “у процесі історичної еволюції отримується культурна єдність, в яку входять релігія, мова, система етичних понять” [7, с.251–253]. Особливу важливість принципу історичного підходу й аналізу в дослідженнях націо-

нально-етнічних особливостей та націоналізму, як мірило серйозності й науковості теорії, відзначає професор М.О.Мнацаканян. На його думку, саме історія багато в чому може пояснити феномен, “коли національна психологія й самосвідомість на масовому рівні дають різні індивідуальні психологічні типи, поведінкові зразки, реакції тощо при спільному визнанні й преклонінні перед національними святинами, цінностями, традиціями” [11, с.108].

Р.Р.Асилгужин та Ф.С.Файзулін до об'єктивних факторів виникнення етносу відносять також мову – “як форму особливого сприймання світу”; етнонім (екзо- та етно-) – “назва народу, що несе важливе смислове навантаження”; культуру – “спосіб життя, матеріальні та духовні аспекти життєдіяльності, що визначають поведінку людей у цілому”; антропологічні характеристики – “етногенетичні особливості”. Водночас учені зауважують, що кожен з означених факторів (як і вся їх сукупність) не повною мірою детермінують почуття єдності, почуття приналежності до означеного етносу [2, с.140].

Другу групу факторів становлять *суб'єктивні фактори*. Суб'єктивність останніх впливає із самої природи людини, тих характеристик свідомості (понятійні знання, відношення, самосвідомість та ін.) та несвідомості, які й визначають структурно-функціональний зміст етнічної ідентичності як соціально-психологічного феномену. До прихильників розгляду суб'єктивних факторів, як детермінант виникнення етносу, належать С.М.Широкогоров, Е.Гелнер, В.А.Тишков, Б.Г.Капустін, А.Г.Здравомислов та ін. В їх трактуванні “етнос і нація – не об'єктивна даність, а продукт суб'єктивної самоідентифікації, об'єднання мікрокультурних символів, знань і т. д.” [2, с.13]. Зокрема, американський біохімік і генетик Пьер Ван Ден Берга вбачає в етнічній ідентичності наслідок генетичної схильності людини до “розумного вибору”, що й забезпечує можливість життєздійснення людини і як представника *homo sapiens*, і як особистості.

Реальному існуванню етносу, на думку Б.Андерсона, передусє уявне формування образу етносу, певна “ілюзія, уявна спільнота” (А.Г.Здравомислов). Саме такою уявною формою існування етносу та здатністю людини самовизначитися стосовно конкретної “уявної спільноти” й пояснюється стійкість почуття етнічної ідентичності, на думку Е.Дж.Хобсбаума. Етнос як уявна спільнота, як вважає останній, є надійною опорою для людини, яка потребує відчуття приналежності до конкретної спільноти. В етносі людина народжується й залишається в ній і їй нічого не потрібно робити, щоб належати до неї, вона є уявна даність у свідомості людини.

У межах цієї групи суб'єктивних факторів доцільно відзначити окремо існуючу позицію Дж.Мадзині, Л.М.Дробижевої, які вважають

саме “ідею” визначальним механізмом формування етнічної ідентичності та етносу в цілому. Зміст цієї “ідеї” полягає в прагненні кожної людини до самовизначення, самоідентифікації та автономії в площині державотворення. “До тих пір, поки етнічна група тільки прагне до створення державності, вона, на думку американського соціолога К.Дейча, може бути кваліфікована тільки як «народність». Тільки сформувавши власну державу, народність перетворюється в націю. Звідси, нація – це народ, що володіє державністю” [16, с.19]. Прихильники конструктивістського напрямку, про який ішлося вище, вважають, що в основі виникнення та існування етнічності лежить не просто “ідея”, а окремих “інтелектуальний конструкт”, який, власне, твориться ученими, ідеологами, письменниками, політиками як засіб для досягнення групових цілей, засіб задоволення “функціонально-організмичних потреб людини” (А.Коен). Функціональну спроможність такого “конструкта ідей”, на думку вчених, визначає сама природа людини, її ідеалістична спрямованість.

Людина має потребу вірити в певну ідею, втілювати її в життя, надаючи останньому в такий спосіб певного смислу. У цьому контексті доречно вказати також на релігію як певну систему ідей, яка визначає особливості сприймання навколишньої дійсності та може служити ознакою виокремлення етносу [2, с.140]. Як вважають Р.Р.Асилгужин та Ф.С.Файзулін, саме релігійний фактор відіграватиме в майбутньому вирішальну роль не тільки в етнічній, але й цивілізаційній ідентичності в цілому. Учені також серед суб’єктивних факторів детермінації етносів розглядають національний характер як “базовий елемент психології, в якому акумульовано всі елементи духовної і психологічної діяльності, що відображають ідеї спільноти, ідеали й цінності національного розвитку, сприймання й розуміння навколишнього середовища”; етнічну свідомість, самосвідомість, ідентифікацію – “усвідомлення етносом себе як особливого об’єднання людей, відмінного від інших”; етнічні стереотипи – “особливі поведінкові прояви” [2, с.140].

Однак існує ще один, доволі вагомий фактор виникнення етносу, – *особистісний*. У певному розумінні, він змістовно тотожний об’єктивному та суб’єктивному факторам. Його суть полягає в сутнісно-функціональній особистісній вартості конкретної людини в площині соціально-економічного, політичного та культурного життя цілої спільноти людей.

На цей фактор указує Е.Сміт, В.І.Фрейдзон, С.Б.Кримський. Зокрема, останній уводить поняття “монадна особистість” для означення особи, спроможної до духовного та культурного збереження, відродження, розвитку національних спільнот. Така особистість “здатна

репрезентувати свою націю, свою культуру, свою епоху і тим самим маніфестувати індивідуальну іпостась універсального досвіду” [8].

Схожу позицію можна побачити і в представників французького персоналізму (Ж.-М.Доменак, Е.Муньо, Дені де Ружмон та ін.). У встановленні особистісних форм буття вони відводили вирішальну роль певній святій меншості, еліті, що взяла на себе відповідальність за перевиховання людства. Дені де Ружмон уважав, що перетворення світу відбувається тільки за допомогою відповідальних людей, “не маси роблять історію, а цінності, які впливають на маси й виходять від непохитної меншості” [17, с.152].

При цьому, для об’єктивного розуміння проблеми етногенезу, варто звернути увагу ще на одну точку зору щодо виникнення етносу. “Я.Пастернак започаткував теорію безперервності, що нині має тенденцію до відродження, щоправда у модифікованому вигляді. Визнаючи окремі етапи етнічної історії, вона все-таки заперечує етногенез як початковий момент зародження етносу: його, по суті, немає, бо етнос існує стільки, скільки існує людина сучасного типу. Тривалість цієї історії визначається різними дослідниками від 30–40 тисяч років (за версією Ю.О.Шрамка) до 6–7 мільйонів (за версією Ю.О.Копержинського)” [15, с.13].

Е.Сміт проводить чітке змістовне розмежування понять “етнічні категорії” та “етнічні спільноти”. Суть першого полягає в “існуванні певної сукупності людей, що їх дехто з чужинців вважає за окремі культурні та історичні групи” [12], суть другої – в існуванні “певного типу культурної спільноти, що надає великої ваги міфів про походження та історичній пам’яті і вирізняється однією, а то й кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями” [12]. Відповідно, Е.Сміт виокремлює шість атрибутів етнічної спільноти:

- 1) групова власна назва;
- 2) міф про спільних предків;
- 3) спільна історична пам’ять;
- 4) один або більше диференційних елементів спільної культури;
- 5) зв’язок із конкретним “рідним краєм”;
- 6) чуття солідарності в значній частини населення [12].

Окремої уваги заслуговує теорія етногенезу Л.М.Гумільова, який, увівши поняття “антропосфера”, розглядає етнос “як замкнену систему дискретного типу, корпускулярну систему”. Визначальною умовою формування етносу вчений вважає структурну складність, що забезпечує стійкість етносу. Остання полягає в утворенні ієрархічно-представленої системи, структурними елементами якої виступають таксономічні одиниці – консорції (групи людей, об’єднані однією історичною

долею) і конвенції (групи людей з однохарактерним побутом і сімейними зв'язками).

Принципом існування таксономічних одиниць є компліментарність, яка на рівні етносу постає як почуття патріотизму. При цьому вчений розглядає етнос як “соціально оформлену” біофізичну реальність, яка функціонує завдяки впливам біогеохімічної енергії на поведінку етнічних колективів. Особливе значення у виникненні етносу відіграють так звані пасіонарні поштовхи – енергетичні імпульси, яким властива короткочасність та конкретна територіальність. Відповідно, у певної кількості осіб, які живуть на “ураженій” пасіонарним поштовхом території, виникають нові специфічні поведінкові реакції, які набувають сталого характеру, стаючи притаманними тільки даній спільноті психічними та психологічними ознаками. Водночас, ці “нововиниклі” ознаки, інтегруючись в “усталену” етнокультуру представників конкретної спільноти, творять новий неповторний етнос. Процес етногенезу має власні кількісні (часові) та якісні (конкретні етапи) характеристики. Зокрема, на початковому етапі етногенезу (який включає дві фази – піднесення та акматична фаза) проявляється означення місця та ролі конкретної людини, яка є інтегрованою в певний колектив, та визначення оригінальних індивідуальних особливостей [15].

Таким чином, приходимо до розуміння, що етногенез – це не лише початковий період етнічної історії, але процес, що передбачає момент виникнення (народження), підйому, занепаду (а ж до зникнення) етносу. Погоджуючись з думкою Л.М.Гумільова про те, що життя етносу, подібне до життя людини, і, як і людина, етнос смертний, ми переконалися в тому, що духовне та культурне життя кожного конкретного представника етносу є гарантом його існування в майбутньому. Що ж стосується наукових досліджень етносу та етногенезу, то очевидно є необхідність консолідації різногалузевих наукових поглядів з метою означення об’єктивних критеріїв збереження та розвитку етносу, з відповідним урахуванням автентичних сакральних особливостей останнього.

1. Етнічний довідник : поняття та терміни / [Аза Л., Афонін Е., Васильєва Л. та ін.] // Джерело – С. 45–46. – Режим доступу : <http://www.socd.univ.kiev.ua/publicat/soc/yevtukh/index.htm/>.
2. Асылгужин Р. Р. Этничность и этническая идентичность / Р. Р. Асылгужин, Ф. С. Файзулин. – Уфа : Гилем, 2005. – 140 с.
3. Вдовина И. С. В поисках “личностных” форм бытия (персоналистские учения о человеке) / И. С. Вдовина // Буржуазная философская антропология XX века. – М., Наука, – 1986. – С. 90–104.

4. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилев. – М., 1995.
5. Гусарова Н. Ф. – Режим доступа : URL <http://de.ifmo.ru/books/0062/51.html> (10 сентября 2009).
6. Исторический словарь [WWW документ]. – Режим доступа : URL http://mirslouvrei.com/content_his/JETNOS-11288.html (18 сентября 2009).
7. Кравченко С. А. Социология : парадигмы и темы / С. А. Кравченко, М. О. Мнацаканян, Н. Е. Покровский. – М., 1997. – С. 251–253.
8. Крымский С. Д. Принципы духовности XXI столетия / С. Д. Крымский // Дві Русі / за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – 496 с.
9. Крысько В. Г. Этническая психология : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / В. Г. Крысько. – М. : Академия, 2002. – 320 с.
10. Львовичина А. М. Етнопсихология : навч. посіб. / А. М. Львовичина. – К. : МАУП, 2002. – 144 с.
11. Мнацаканян М. О. Интегрализм и национальная общность. Новая этносоциологическая теория / М. О. Мнацаканян. – М. : Анкил, 2001. – С. 108.
12. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К. : Основа, 1994.
13. Филиппов В. Р. Фантом этничности (моё пост-конструктивистское непонимание этнической идентичности) / В. Р. Филиппов // Дневник Алтайской школы политических исследований. № 21: Современная Россия и мир : альтернативы развития (национальная, региональная идентичность и международные отношения). – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 2005. – С. 167–171.
14. Философский словарь [WWW документ]. – Режим доступа : URL http://mirslouvrei.com/content_fil/JETNOS-5703.html (18 сентября 2009).
15. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. – К. : Таксон, 1997. – 237 с.
16. Deutsch K. Nation-Building and National Development : Some Issues for Political / Research, Deutsch K., Folts W. (eds), Nation-Building. – New York : Atherton Press, 1963. – P. 1–16.
17. Mounier et sa generation. – P., 1956. – P. 152.

Відомості про автора:

Тимків Юрій Євгенович,
аспірант кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 501
тел.: (0342) 59-60-66

факс: (0342) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Климишин О. І. – кандидат психологічних наук, докторант кафедри педагогічної і вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Запухляк О. З. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

Ольга Климишин

УДК 159.923.32
ББК 88.57

**ХРИСТІЯНСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНІСНО-
ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СПЕКТРАЛЬНОСТІ МОЛИТВИ**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра педагогічної та вікової психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-61-36
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті представлено авторську інтерпретацію сутнісно-функціонального змісту феномену молитви як способу реалізації християнсько-психологічного принципу діалогічності.

Ключові слова: молитва, молитвотворення, молитва як потреба, молитва як переживання, молитва як дія, молитва як установка.

The article has author's interpretation of the essential-functional contents of the phenomenon of the prayer as the method of the realization of the christian-psychological principal of the dialogue.

Key words: prayer, creating of the prayer, prayer as the necessity, prayer as the experience, prayer as the action, prayer as the setting.

Актуальність проблеми. Одним із засобів розвитку духовності особистості, який чи не найповніше реалізує діалогічний принцип духовного розвитку, є молитва. Саме молитва забезпечує спроможність людини наблизитись до Сутнісного Я та актуалізувати його координуючу здатність означувати орієнтири духовного розвитку, пізнати власну сутнісну вартість, відчутти необхідність саморозвитку та самовдосконалення. Спроба наукового осмислення молитви наразі належить небагатьом дослідникам, і це можна пояснити обмеженістю самої науки в її висхідних методологічних положеннях вивчення людини. Окрім того, в науковому осмисленні проблеми молитви існує своєрідна “грань” її психологічної інтерпретації, перейти яку означало б поза-

вити молитву її об'єктивної суті та обмежити її виключно психологічним змістом. Особливої уваги заслуговують дослідження Ф.Ю.Васильюка, А.Карреля, З.С.Карпенко, Е.Л.Ковальової, В.П.Москальця, Ю.Макселона, О.І.Предко, В.Б.Сльозіна, Д.М.Угриновича та ін. Що ж стосується богословського вивчення християнської молитви, то свідчення про практику і теорію молитви збереглися вже з найбільш ранніх часів християнства.

Ми розглядаємо молитву як відповідний духовній природі людини (іпостасі духу) спосіб реалізації діалогічної можливості наблизитись до Сутнісного Я та актуалізувати його апіорну координуючо-формуючу здатність впливу на Особистісне Я. Суть діалогічної можливості для особистості визначають три аспекти – самопізнання, само-розвиток, самотрансцендентування.

Молитва має очевидну суб'єкту орієнтацію, адже людина виступає такою, яка проявляє свого роду молитовну активність по відношенню до того, до кого звертається. Вона, зокрема, не проголошує просто певні слова для себе, вона звертає їх до певної Особи, яку сприймає як слухача її звернень. Саме людина наділяє цього слухача якістю суб'єкта, бо очікує від нього зворотної активності – допомоги, опіки, присутності в її житті. “Молитва є “покликом особи до особи”; її можна розглядати як вершину стосунку “Я – Ти”, котрий, за Мартіном Бубером, постає найхарактернішою якістю її екзистенції – її діалогічною якістю” [3, с.174–175]. На думку З.С.Карпенко, “винятковий статус молитви у формах і способах зносин пересічної людини з Абсолютом зумовлює налагодження двостороннього зв'язку обох чинників буття – Творця і Його творіння, котрі взаємно підтверджують, взаємно передбачають і взаємно детермінують один одного. У зв'язку із цим молитва – специфічна форма духовної комунікації, метою якої є осягнення Божого задуму щодо світу і себе (свого покликання), з боку людини, і дарування свободи й запит про її плоди з боку Господа” [6, с.307–308].

“Молитва являє собою зусилля людини ввійти у спілкування з невидимим Творцем усього, що існує, з найвищою мудрістю, Силою і Красою, Отцем і Спасителем кожного з нас. Справжня молитва зовсім не полягає в простому проголошенні формул. Вона являє собою містичний стан, в якому свідомість поглинається Богом. Це стан не розумового характеру, а тому він залишається недосяжним і незрозумілим для філософів і для вчених. Так само як почуття краси і як почуття любові, він не потребує ніякого книжного знання. Прості люди здатні відчувати Бога так само природно, як тепло сонця чи аромат квітів. Бог є відкритий для тих, хто вмів любити, та закритий від тих, хто живе тільки розумом” [7, с.3].

Феноменологічна складність молитви визначається її сутнісно-функціональною багатогранністю, яку становлять, на нашу думку, такі грані: молитва як потреба, молитва як переживання, молитва як установка, молитва як дія. Проаналізуємо кожен з них зокрема.

Молитва як потреба

Йоану Золотоусту належать слова: “Хто скаже, що молитви суть нерви душі, той скаже щиро правду. Бо як за цілісних нервів тіло перебуває в порядку, живе, стоїть і ходить, так за їх порушення цілковито розладнується. Так і душі: за дії молитов вони благо влаштовані, тверді й легко прямують дорогою благочестя. Якщо ж ти позбавиш себе молитви, то вчиниш в душі те саме, що діється з тілом за порушення нервів, – вона завмре. Або ще одне порівняння: це буде те саме, що й рибу вийняти з води, бо як для риби вода є життя, так молитва для твоєї душі” [11, с.70].

У богословському розумінні молитва розглядається, як “основна потреба в житті людини, як у порядку природному, так і надприродному”. Людська істота вже за самою своєю природою домагається віднесення до чогось вищого за себе. Розум людини і воля, як й інші властивості душі, підказують їй спрямовуватись до свого Сотворителя. Саме таке спрямування людської душі на свого Сотворителя і Господа становить природну підставу для молитви. Отже, по-іншому висловлюючись, Господь Бог створив людину, яка за природою своєю є “єством потребуєчим молитви і схильним до молитви” [12, с.62].

Природну необхідність реалізації молитви в житті людини сьогодні аргументують також і медики. Хоча в їх дослідженнях функціональний зміст молитви обмежується її гармонізуючим впливом саме на соматичну та психічну сфери людини, все ж результати цих досліджень вельми важливі. Так, доктор біологічних наук, президент Санкт-Петербурзької асоціації психопунктури, завідувачий лабораторією психофізіології Психоневрологічного інституту імені В.М.Бехтерева професор В.Б.Сльозін і кандидат медичних наук І.Я.Рибіна на всесвітній конференції в Арізонському університеті США виступили з доповіддю, в якій означили молитву як особливий четвертий стан свідомості людини. Підставами для такого висновку став порівняльний аналіз результатів енцефалограми людини в стані бадьорості, в стані повільного сну, в стані швидкого сну та в стані молитви. Останній, як засвідчили дослідження, характеризується повним відключенням електричної активності кори головного мозку при повній свідомості людини. Відповідно, молитовний стан, на думку вчених, є властивим і необхідним людському організму, як і три раніше відомі науці. Що важливо, під час справжньої молитви відбувається руйнування патологічних зв'язків в організмі, що

зумовлюють різного роду психічні й соматичні захворювання та відповідно формується стан балансу і гармонії.

Духовна іпостась у структурній організації людини, на нашу думку, власне й пояснює існування молитви як природної потреби, властивої її природі. В усьому християнському переданні актуальності набуло, зокрема, визначення молитви “як піднесення духа до Бога” (В.Великий). “Ми вчимося молитися в певних хвилинах, коли слухаємо Слово Господнє і беремо участь у Його Пасхальному таїнстві, але повсякчас, у щоденних подіях Його Дух дається нам для того, щоб призвести до молитви” [8, с.604]. Відповідно, цю потребу має кожна без винятку людина, але те, за яких умов вона набуватиме актуального значення для самої людини, носить очевидний суб’єктивний підтекст, який визначає також і змістовно-функціональну сутність її молитви. Як зауважив М.В.Савчин: “мотив трансцендентності Бога в людині сам по собі є не тільки законним, але й необхідною основою нормальної людської свідомості... Бог відкривається людині всередині, в останній глибині її «Я». Спілкування з Ним є конструктивним виходом із відокремленості її «Я», а не ставленням до інших, до людського «Ти». Щоб зустрітися з ним, не треба виходити із самого себе назовні, із інтимного дому моєї душі. Слова «поза», «всередині» втрачають свій звичайний сенс” [10, с.100].

Перешкодою для актуалізації та домінантності потреби молитви в житті сучасної людини є, на думку Д.Гарвея, сам стиль її життя. “Те, що визначає нашу епоху, то це – охота на розваги та острах перед самотністю, мовчанням. (У минулих епохах ритм праці, кількість часу на подорожі, що проходили пішо або кінно, змушували людей призначати час виключно для себе). Ми починаємо нервувати при одній думці про те, що будемо змушені зустрітись лицем в лице з власною внутрішньою порожнечою, а перспектива того, що ми повинні якийсь час нічим не займатись, викликає в нас паніку...” [12, с.26].

Одинокість, самотність і справді може окремих людей обтяжувати, адже вони залишаються сам на сам зі своїм “Я”. За таких умов може виникнути ситуація критичного самоаналізу, переосмислення того, що “мушу” і “хочу” тут і тепер, “чого прагну” і “чого потребую” та ін. Таке переосмислення не завжди приємне, а інколи й доволі болюче, а тому людина може обрати легший для себе шлях і далі зануритися, втекти в щоденні клопоти, розчинитися в буденності життя. Якщо ж людина проявила сміливість до самопізнання, самоосмислення, то вона неодмінно “отримає” статус суб’єкта внутрішнього діалогу. Чи набуде цей діалог форми та змісту молитви значною мірою залежить від її світоглядної позиції.

На думку В.Франкла, “Бог – це партнер у наших найінтимніших розмовах. Тобто, коли ви розмовляєте із собою гранично широко і цілком усамітнено, – той, до кого ви звертаєтесь, може бути названий Богом. Як ви бачите, таке визначення обминає вибір між атеїстичними і теїстичними світоглядами. Різниця між ними постає лише згодом, коли безрелігійна людина наполягає, що її розмови – це, зрештою, монологи, розмови із собою; натомість релігійна людина трактує їх як реальні діалоги з кимось іншим, ніж вона сама. Хоч як би там було, я гадаю, що найбільше важить тут «гранична ширість» і чесність. І я впевнений: якщо Бог реально існує, то він не стане сперечатися з безрелігійними людьми, бо вони плутають його зі своїм власним «Я» і, отже, неправильно звертаються до нього” [3, с.175].

Як відзначав І.А.Ільїн, “справжнє звернення до Бога вимагає від людини душевного зосередження й внутрішнього об’єднання: не розкиданості за зовнішніми враженнями, а зібраності, об’єднання сил, певного душевного заглиблення, навіть тоді, коли релігійне споглядання звернене до зовнішніх речей – до природи або витворів мистецтва. Людина повинна звільнитися від зовнішнього, що придушує її, світового розмаїття (вражень, впливів, речей і людей) і внутрішньо зосередитися на тому, від чого вона очікує релігійного сприйняття. А це є відхід душі в одинокість її релігійного досвіду” [5, с.161].

Молитва як переживання

Молитва є завжди особово-індивідуальною. “Молитва не може існувати без того, хто її проголошує; лише тоді вона «оживає», коли слова, що її виражають, виявляють водночас і душу людини, яка їх проголошує” [2, с.59]. Очевидно, змістовна та функціональна “конфігурація” молитви визначатиметься особливостями внутрішніх переживань людини, її особистим досвідом віри. “Замінити цей особистісний досвід немає чим, бо нема загального релігійного досвіду... Спільна молитва є сукупністю індивідуальних звернень множинності духів – в єдиному (відносно) просторі, в єдиному (відносно) часі, у спільному храмі, у спільному обряді, при однакових медитуючих словах молитви, при схожих рухах тіла (хресне знамення, поклін, колінопріклін) і при відмінних – особистих, своєрідних, одиноких – душевно-духовних напруженнях і розрядках. Кому доводилось розсіано стояти в церкві, спостерігати за тими, хто молиться, і бачити чию-небудь щирю зосереджену молитву, той не міг не зрозуміти, що ця людина відійшла в свою одиноку глибину й перебуває з Богом наодинці. На цей стан переживань не впливає навколишня ситуація в храмі. Усе це разом узятє: співприсутність багатьох; свідомість чужих молитовних станів; сприймання чужих молитовних порухів тіла; свідомість того, що «на тебе дивляться», і бажання поводитися відповідно; почуття релігійно-відпо-

відного, молитовного правила і звичаю; бажання почувати себе перед іншими на релігійно-гідному рівні й багато іншого, що викликає спільне церковне перебування, – усе це разом узятє, не порушує ні суб'єктивності, ні своєрідності, ні самотності молитви” [5, с.161–162].

“Молитва і віра не становлять окремих реальностей, лише взаємозалежних чи існуючих об'єктів. Молитва завжди перебуває в найтіснішому зв'язку із реальністю віри... Віра має вирішальний вплив на інтенсивність і зміст молитви” [4, с.145, 150]. Як сказав Йоан Ліствичник, “віра окрилює молитву, бо без неї та не може піднятися до неба” [11, с.144]. У певному розумінні вони є взаємозумовленими. Стан віри як динамічного явища в конкретний момент визначає спроможність людини максимально наблизитись до її “Сутнісного Я”, з іншого боку, стан максимального наближення та актуалізації “Сутнісного Я” в умовах молитви є ще одною сходинкою в розвитку віри.

Розглядаючи молитву як переживання, ми не зводимо молитву до суті переживань, адже переживання мають власну “феноменологічну константу” (Ф.Ю.Василюк). Її якраз творять “обставини, що є невідкладними свідомості й волі, а зміст виявляється “феноменологічною змінною”, предметом роботи переживань, який намагається їх змінити, перетворити, здобути. «Об'єктивним фактом» феноменологічно є те, що ввійшло в моє життя, діє на мене, і що я не можу відмінити чи змінити. Переживання не змінює світ, воно плете своє мереживо довкола фактів світу, прагнучи вплести його в тканину життя, вросити у свідомість, асимілювати, тобто перетворити чуже, що несе в собі факт, в особистісний досвід. Утрату, до прикладу, як подію, яка відбулась, не можна ні відмінити, ні змінити, її можна тільки пережити. У цьому розумінні «обставини» і є феноменологічною константою переживань” [1, с.11].

Очевидно, що в умовах молитви відбувається певна систематизація переживань. Повторимось: людина тоді не має сумніву в існуванні Того, до кого вона звертається. Оскільки Бог не є для неї знаний у своїй природі, то вона проектує на нього всі власні уявлення про ті властивості, якими повинен володіти слухач узагалі. Відповідно, перше, чого вона очікує, – бути почутою та, відповідно, стати зрозумілою для Нього. А тому на початку молитви вона ніби вводить слухача у своєрідний “потік переживань”. У процесі молитви відбувається систематизація й обґрунтування цих переживань, наприкінці ж молитви людина приходить до формування їх якісно нового змісту. Ці переживання є змістовно глибиннішими, адже вони стають співмірними з онтологічною вартістю людського життя. “Молитовне відкриття переживань пов'язане не з поспішним виявом внутрішнього – назовні, а зовсім в іншій магистральній орієнтації душевного руху – від поверхності до глибини. Як

це не парадоксально з точки зору звичних просторових метафор, але тільки при русі в цьому вимірі й можливе справжнє відкриття свого переживання, лише звідти, з глибини, і лише туди – в глибину, і можливе справжнє, сердечне молитовне звернення” [1, с.66].

Ось приклад із молитовної практики віруючої людини, яка тривалий час знаходилась у скрутній життєвій ситуації, будучи позбавленою допомоги близьких осіб. Якоюсь у молитві вона відчайдушно вирішила озвучити свої переживання відчуття самотності в життєвих проблемах, покинутості, ігнорування оточенням, браку з їх боку приязні та любові. Це той “тягар переживань”, з яким (можна так сказати) людина ввійшла в молитву. Абсолютно контрастними за своєю емоційною забарвленістю, за її свідченням стали переживання наприкінці молитви. Людина відчула, що її Слухач, як Джерело Любові, очікував саме такого її звернення, очікував усвідомлення її самотності в Ньому. Вона вийшла з молитви зі свідомістю того, що ніколи не буде самотньою, що вона “все може в укріплюючому її Ісусі Христі”. Людина відкрила для себе нові (уже не “приземлено-особистісні”, а онтологічні) переживання, а весь негатив переживань набув позитивного смислу.

“Монологічний самоаналіз може героїчно прагнути до абсолютної правдивості й не відхилитися від неї ані на крок, розглядаючи внутрішні спонуки при світлі цінності (повинності, закону та ін.). Однак, саме цим принципом цінності правда самоаналізу й обмежена. У молитві відкривається інший світ, в якому внутрішнє бачиться глибше і ясніше, – світло любові, милосердя і благодаті. Під цим світлом у душі розслаблюються «м'язи», які утримують закритими «створки» і складки, і вона сама відкривається більше та глибше, ніж під впливом будь-якого напруження морального самоаналізу” [1, с.103].

Саме людина з властивими їй внутрішніми переживаннями визначає, скажімо так, тематично-функціональний зміст молитви. І хоча молитви, “наче духовні випари землі, такі ж різноманітні, як відмінні одна від іншої особистості тих, хто молиться, але всі вони – варіації на дві теми: «горе» і любов. Абсолютно законно взивати до Бога про допомогу, щоб отримати те, чого ми потребуємо. Однак було б безглуздо молити Бога про виконання будь-якого капризу або про те, що ми можемо здобути власними зусиллями завдяки можливостям, дарованим нам Провидінням. Надокучлива, вперта, «агресивна» молитва увінчається успіхом. Сліпий, який сидів при дорозі, взивав з усіх сил про зцілення й Ісус, який проходив поруч, сказав: «Віра твоя спасла тебе». Однак, у своєму вищому вираженні молитва перестає бути прохальною й перетворюється в споглядання Господа Бога: людина виражає Творцю світу свою любов, свою вдячність за Його дари, свою готовність виконувати Його волю, якою б вона не була... Старий селянин самотньо

сидів на задній лавці в зовсім спорожнілій церкві. «Чого ти чекаєш?» – запитав його церковний сторож. Той відповів: «Я на Нього дивлюсь, а Він – на мене». Будь-який спосіб молитви є добрим, якщо він приводить людину до можливості торкнутися Бога» [7, с.4].

Молитва як дія

Як зазначив С.Франк, “ми одночасно і маємо, і шукаємо Бога; ми можемо шукати Його лише тому, що маємо, але ми можемо мати Його лише оскільки ми Його шукаємо, до Нього пориваємось... Наше релігійне життя є безперестанне діяння, боріння, активність. Ми повинні безперестанно боротися з неміччю свого тіла, з нашою гріховною засліпленістю... Спілкування з Богом за свою суттю відбувається в незримій для світу глибині... Але християнський ідеал не є втечею від світу, як від чистого зла, а активне оволодіння світом для Його зіцлення і спасіння...” [9, с.131].

Як віра без діл мертва, так і молитва як спосіб вираження віри не може бути бездіяльною за своєю суттю. Вживаючи термін “дія”, ми намагасьмося поєднати чисто наукове розуміння молитви з її богословською інтерпретацією, зберігаючи за молитвою сакраментальну вартість. “Зрозуміло, що традиційний і безкінечно помножуваний набір діяльностей, заснований на суб’єкт-об’єктному протиставленні людини і предмета докладання її зусиль, не враховує факту онтологічної вкоріненості особистості як духовного суб’єкта, а відтак – співвідносної з Богом істоти в першооснови буття як такого. Людська екзистенція не мислима інакше як спів-буття з Богом, хоча й не обов’язково маніфестує себе в релігійному культурі, церковних ритуалах тощо. Ірраціональне інфантильне сподівання на особисте безсмертя, туга через недосяжність ідеалу, зосереджене завмирання перед прийняттям доленосного рішення, радість від несподіваної допомоги (удачі) у скрутній ситуації та цілий спектр так званих вершинних переживань, описаних у феноменологічній трансперсональній психології, свідчать про наявність особливого, духовного виміру предметних діяльностей, а також про культурну, історичну обґрунтованість духовних практик як конгеніальних цьому виміру способів наближення до Бога і намагання долучитися до Його Промислу щодо себе та світу загалом” [6].

Якщо поглянути на молитву як на діяльність в її психологічному трактуванні, то вона й справді є формою активності, яка має власну особистісно-визначену мотиваційну основу, індивідуальне “оформлення в діях”, конкретний результат. Вона є діяльністю перетворюючою і творчою, адже в процесі її реалізації відбувається передусім перетворення внутрішнього світу, реконструкція “Особистісного Я”, “співзвучна змісту” її “Сутнісного Я”. Однак це перетворення не обмежене внутрішнім світом людини, яка молиться, адже вона не є ізольованою в соціальному

(зрештою, і в природному) відношенні. Її духовне надбання стає очевидним в її щоденному житті, в її спроможності перетворювати все довкола – стосунки з іншими, власну професійну діяльність, ставлення до навколишнього природного середовища і т. ін. у вічне добро та любов.

Аналізуючи життєдіяльність подвижників віри, Ф.Ю.Василук зауважив, що “при всій тривалості щоденних молитов, психологічна та духовна суть справи не в тому, що подвижник молитву перетворює в єдину свою діяльність, а в тому, що будь-яку свою діяльність він перетворює в молитву. З’ясування відношень між категоріями діяльності і молитва – самостійне загальнопсихологічне завдання. Але й без спеціального аналізу повністю зрозуміло, як предметна діяльність може реалізовувати в смисловому відношенні молитву, бути носієм і виконавцем богоспілкування (найбільш очевидні приклади – іконопис як «богослов’я в фарбах», взагалі релігійне мистецтво, і будь-яка діяльність, що виконується «заради Господа» не риторично, а фактично)” [1, с.42].

З богословської точки зору, суть цього діяння визначає готовність людини брати участь в реалізації Божественного Плану Спасіння, творячи посередництвом молитви союз із Богом. Він від початку створив її як таку, що має можливість і необхідність стати співучасником Його життя. “Християнська молитва – це зв’язок, який ґрунтується на союзі між Богом та людиною у Христі. Вона – дія Бога і людини; Вона випливає від Святого Духа і від нас, повністю спрямована до Отця, в єднанні з людською волею Сина Божого, що став людиною... Навіть якщо людина забуває Творця або ховається далеко від Його обличчя, звертається до ідолів або звинувачує Бога в тому, що Він її покинув, Бог, Живий і Правдивий, невтомно закликає кожну людину до таємничої зустрічі в молитві. У молитві цей крок любові вірного Бога завжди є першим, а крок людини – завжди відповідь. Тому що Бог, відкриваючи себе людині, одночасно відкриває людині саму себе, молитва стає взаємним покликом, драмою Союзу. Через слова і дії до цієї драми залучається серце, і вона розкривається впродовж усієї історії спасіння” [8, с.582–583]. У співдії з Богом через глибинну практику внутрішнього безперервного молитвенного діяння людина стає причетною до преображення навколишнього світу, вона “здатна поміняти лице землі” (о. Г.Планчак).

Молитва як установка

Життєздійснення людини в земних просторово-часових координатах інколи є вельми складним, проблемним, драматичним, а то й трагічним. Суть останнього, зокрема, можуть становити такі життєві ситуації, в яких людина переживає своєрідний “параліч” спроможності змі-

нити хід подій, травмуючу (а то й убивчу) ситуацію, як ось невиліковна хвороба, смерть близької людини та ін. Саме такі події для багатьох осіб, як засвідчують результати опитування, стали ініціюючими чинниками звернення до молитви як способу віднови внутрішніх сил для подальшого життя. Як влучно зауважує З.С.Карпенко, “потрапляння в такого роду обставини стимулює і прискорює особистісне зростання, і тоді ініційоване суб’єктом молитвотворення постає у вигляді надзвичайної енергоінформаційної напруги як емерджентний акт, який вириває людину з рутини її повсякденних обов’язків і звичних поведінкових штампів, культурально зумовлених наративів – тлумачень життя і власної біографії, інтерпретаційних «пасток» профанного дискурсу тощо, випробовуючи її на мужність «глянути правді в очі» перед лицем того. Хто є її уособленням. Опинившись наодинці з трансцендентною істиною, кінцевим (есхатологічним) сенсом, нужденна і спрагла порятунку людина не може опертися на неодноразово перевірений розрахунок, спасенний самообман, будь-яку хитромудру стратегію. Вона опиняється перед вибором: усмиривши гординю, з покорюю і довірою віддати себе волі Верховного Судді і Милосердного Отця чи наполягати на своєму нарцисизмі, оголосивши Бога банкрутом, зрадником, мерцем, фікцією” [6, с.308–309].

Оскільки молитва є природною потребою людини, то готовність до її реалізації має, на нашу думку, інтенційний характер. У складних життєвих ситуаціях ця готовність проявляється аналогічно інстинкту самозбереження. Лише якщо він має виключно організмичну орієнтацію, то готовність і спроможність молитвотворення – онтологічну.

Можна, очевидно, говорити про існування двох різновидів досвіду, на основі яких формується ця готовність, творячи цілісний стан особистості – *чисто онтологічний досвід* та *онтологічно-особистісний*. Онтологічний досвід має метафізичний характер, а готовність людини звертатись до свого Творця, творити з ним союз (і не тільки в складних життєвих ситуаціях, а взагалі) впливає із цього досвіду як передусім необхідна умова її життєздійснення як людини, і, зокрема, як особистості. У богословському розумінні все є створене в Господі, і образ та подоба Бога, представлена в її духовній іпостасі, є формою збереження цієї єдності Творця і людини як Його творіння. Онтологічно-особистісний досвід є похідним, вторинним, однак саме він засвідчує вільний вибір людини, її готовність вступити з Творцем у діалог. У критичні моменти свого життя цей вибір набуває очевидного характеру, і коли людина стикається з “неможливістю як даністю життя”, вона знаходить “можливість неможливого” (Ф.Ю.Василюк) саме в молитві. Ще Івану Золотоустому належать слова: “Ніщо не зрівняється з молитвою, вона робить неможливе можливим, тяжке легким” [13, с.189]. Кажучи мовою

психології, “мова йде не про суб’єктивне ігнорування реальності, коли об’єктивно неможливе ілюзійно сприймається як можливе, і не про богословське твердження Божественної всемогутності, але про феноменолічну форму, в якій неможливе, не перестаючи бути таким, зсередини поборюється надією і вірою, нехай на мить просвічується ними таким чином, що погляд встигає кризь, здавалося б, останню незмінну і неможлиму реальність побачити очікуване як можливе, хоча б лише чудом” [1, с.7].

Особистісне відчуття результативності молитви, у свою чергу, переводить її на початках практикування в ранг “своєрідного антибіотика”, до застосування якого людина вдаватиметься за кожної, травмуючої її душу, схожої ситуації, а надалі до необхідного та визначального способу творення власного життя в цілому. Молитва стає своєрідним, виробленим у процесі онтологічно-особистісного досвіду, “трафаретом”, який визначає змістовні контури життєвих ситуацій, їх ціннісно-смыслову спрямованість. Відбувається формування змістовно нової життєвої позиції: сприймання вартості щоденного життя в його вертикальній спрямованості, встановлення постійно наявної у свідомості особистої форми зв’язку із Творцем.

Підсумовуючи проведений аналіз, звернемося до особистого досвіду віри, досвіду молитвотворення відомого французького вченого-лікаря А.Карреля. Утративши замолоду віру, він здобув її знову саме в умовах власної практичної діяльності, стаючи свідком дивовижного зцілення людей від важких хвороб під час молитов. Учений не зводить її цілющу властивість лише до психотерапевтичної дії, а вбачає в ній спосіб гармонізації, розвитку всієї цілісної тілесно-душевно-духовної природи людини. Ось, зокрема, його роздуми: “... почуття священного набуває виняткового значення в порівнянні з іншими різновидами духовної діяльності, адже воно ставить нас у “зіткнення з таємничою незмірністю” духовного світу. Саме через це молитву людина спрямовує до Бога, і Бог проникає в неї. Молитва виявляється необхідною для повноти нашого розвитку. Ніяк не можна вважати її надбанням знедолених людей і нерозумних боягузів. «Соромно молитись», заявляв Ніцше. Насправді ж, молитися не більш соромно, ніж споживати чи дихати: людина потребує Бога не менше, ніж води чи кисню. Почуття священного, в поєднанні з інтуїцією, з моральним почуттям, із почуттям краси та зі світлом розуму, дає особистості можливість повного розвитку. Немає сумніву, що для успішного ходу життя необхідний цілісний розвиток усіх сторін нашої життєдіяльності: фізіологічної, розумової, сердечної і духовної. Дух одночасно – і розум, і почуття. Отже, нам слід любити і красу науки, і красу Божу. З таким же благоговінням як до Декарта, потрібно прислухатися і до Паскаля” [7, с.11].

1. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования) / Ф. Е. Василюк. – М. : Смысл, 2005. – 191 с.
2. Вера, молитва, любовь : сборник. – М. : Русский Духовный Центр, 1994. – Вып. 1. – 160 с.
3. Гуманістична психологія : Т. 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. / упоряд. й наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К. : Пульсари, 2001. – 252 с.
4. Дайчер Т. Роздуми про віру / Тадеуш Дайчер; перек. з пол. Л. Хмельковського. – Львів ; К. : Монастир Монахів Студійського Уставу, видавничий відділ “Свічало”, Домініканське видавництво Коледжу Католицької Теології св. Томи Аквінського “Кайрос”, 1997. – 174 с.
5. Ильин И. А. О субъективности религиозного опыта / И. А. Ильин // Психология религиозности и мистицизма : хрестоматія / сост. К. В. Сельченюк. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2001. – С. 147–191.
6. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
7. Каррель А. О молитве / А. Каррель // Религия, философия и наука. – М., 1967. – 31 с.
8. Катехизм католицької церкви. – Л. : Місіонер, 2002. – 772 с.
9. Климишин І. А. Збагнути світ і себе в ньому / І. А. Климишин, О. І. Климишин. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – 204 с.
10. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 203 с.
11. Святі отці про молитву і духовну тверезість / пер. з рос. М. Лемик. – Львів : Свічало, 2007. – 348 с.
12. Сопричастя. Міжнародний богословський часопис. Про молитву. – 1997. – № 2. – 127 с.
13. Шпідлік Т. Духовність християнського сходу / Т. Шпідлік. – Львів : Вид-во ЛБА, 1999. – 495 с.

Відомості про автора:

Климишин Ольга Іванівна,
кандидат психологічних наук,
докторант кафедри педагогічної та вікової психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,
тел.: (0342) 59-61-36
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Мицько В. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Лось В. – ліцензіат догматичної теології, викладач Івано-Франківської теологічної академії УГКЦ.

УДК 614.254+371.78+613.96
ББК 610.1+15+618 Д

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ДЕОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ ЛІКАРЯ В РАМКАХ КЛІНІКИ, ДРУЖНОЇ ДО МОЛОДІ

Івано-Франківський національний медичний університет
Міністерства охорони здоров'я України,
кафедра педіатрії з курсом дитячих інфекційних хвороб.
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Галицька, 2
тел.: (03422) 2-42-95
факс: (03422) 2-42-95

Пріоритетним напрямком для держави на сучасному етапі є збереження та зміцнення здоров'я підліткового населення. У відповідь на специфічні потреби підлітків та молоді в Україні реалізується програма створення клінік, дружніх до молоді (КДМ), які працюють на засадах доступності, добровільності та доброзичливості. У статті подано окремі деонтологічні та соціально-психологічні аспекти роботи лікаря в умовах клініки, дружньої до молоді. Піднімається питання реформування вищої медичної освіти як на до-, так і на післядипломному етапі.

Ключові слова: деонтологія, підлітки, комунікативна взаємодія, клініка, дружба до молоді.

Among priority care of the state nowadays there is saving and strengthening of youth's health. In reply to the specific necessities of teenagers and young people the program of creation of clinics friendly to the young people which work on principles of availability, voluntarily, and goodwill, will be realized in Ukraine. In this article given socially-psychological and deontological aspects of doctor's work in clinic friendly to young men. The question of reformation of higher medical education is affected both during education and on postgraduate stage.

Key words: deontology, teenagers, communicative co-operation, clinic friendly to the young people.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі особливої актуальності для держави набуває збереження й зміцнення здоров'я підліткового населення, адже труднощі їхнього зростання та соціалізації збілись зі складною соціально-економічною ситуацією в країні та світі.

На рівень захворюваності в дітей цієї вікової групи суттєво впливає низка соціально-економічних та психологічних чинників. Зростає поширеність шкідливих звичок (куріння, алкоголізм та наркоманія), спостерігається ранній початок статевого життя, і, як наслідок, – незаплановані вагітності, численні випадки інфекцій, які передаються статевим шляхом, велика кількість абортів у підлітковому віці, що в подальшому загрожує безпліддям та запальними хворобами репродуктивної системи [6].

У підсумковому документі спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН (2002 р.) “Світ, сприятливий до дітей” зазначено, що лідери, глави держав беруть на себе зобов'язання “сприяти фізичному, психологічному, духовному, соціальному, емоційному, пізнавальному і культурному розвитку дітей як пріоритетному напрямку національних і глобальних дій”.

Отже, у відповідь на специфічні потреби та запити цієї верстви суспільства потребує реорганізації вся система медико-соціальної допомоги дітям та підліткам.

Сьогодні це вже успішно реалізується шляхом створення під егідою ЮНІСЕФ мережі клінік, дружніх до молоді (КДМ), які працюють на засадах трьох “Д”: доступність, доброзичливість та добровільність, причому перша клініка з'явилася в США ще 1972 року [6]. В Україні першу КДМ було створено в Києві 1999 року. Зараз на території КДМ нараховується 53 КДМ, які успішно діють і вже почали виявляти свою ефективність на практиці.

Відомо також, що запорукою ефективної професійної діяльності медичного працівника є його моральність [4; 6]. Наразі ключовим залишається питання морально-етичних і деонтологічних аспектів підготовки фахівця, що надає дружні послуги підліткам та молоді.

Мета повідомлення – вивчення окремих деонтологічних та соціально-психологічних аспектів спілкування лікаря з клієнтом у контексті КДМ.

Теоретичний аналіз проблеми. Існуюча в суспільстві ситуація наполегливо переконує нас у необхідності приділяти дедалі більше уваги деонтологічним та психологічним аспектам роботи клініциста, особливо на превентивному етапі.

З 2000 року ратифікацією Закону “Про охорону дитинства” Україна розпочала переведення дітей підліткового віку (до 18 років) в обслуговування педіатричної служби, проте це суттєво не змінило

ситуації з охороною здоров'я цієї вікової категорії. Педіатри досі до кінця не обізнані із психофізіологічною специфікою підліткового віку, а це, безумовно, негативно впливає на ефективність лікувально-діагностичного процесу. Ситуацію ускладнюють недостатнє висвітлення особливостей підліткового віку в навчальних програмах медичних вузів, а також брак фахівців із підліткової медицини. Однак, на наш погляд, не всі окреслені вище проблеми можуть бути вирішеними винятково в медичних колах: необхідна підтримка держави та громадських організацій.

З іншого боку, без моральних засад сьогодні практично неможлива ефективна консультативна та діагностично-лікувальна робота в рамках КДМ. Етичний кодекс лікаря свого часу знайшов своє відображення в засадах деонтології. Це вчення про сукупність етичних норм, правил та положень, які становлять обов'язкову складову фахової компетентності лікаря й допомагають створити максимально сприятливі умови для ефективного лікування й реабілітації хворих [3]. Слід відмітити, що нещодавно Україна чи не останньою в Європі прийняла новий етичний кодекс лікаря. На нашу думку, це суттєвий крок назустріч сучасним стандартам якості надання медичних послуг.

Лікарю КДМ слід пам'ятати, що, якщо в ранньому підлітковому віці намічається тенденція до відокремлення від родини, то в старшому – навпаки: відбувається вже реінтеграція юнацтва з головними сімейними цінностями.

На ранніх етапах дозрівання підліток нерідко демонструє імпульсивність та надмірну вразливість, підпадає під не завжди позитивний вплив ровесників. Однак уже в старшому підлітковому віці окреслюються шляхи до власного прийняття рішень, оцінюється правильність вибору, визначається подальше професійне становлення, тобто закладаються підвалини особистісної цілісності та зрілості індивіда.

Найбільш поширені проблеми, з якими підліток може прийти до лікаря або психолога, це проблеми міжособистісних взаємин у родині та в навчальному закладі, статоворольові взаємостосунки (любов і дружба), насильство, підліткова вагітність, інфекції, що передаються статевим шляхом, девіантна поведінка, дисморфоманія та різні види залежності.

Зазначимо, що в роботі з підлітками, які вперше звертаються в КДМ, лікар повинен уміло застосовувати власні комунікативні здібності з урахуванням вікових, індивідуально-психологічних особливостей клієнта, роду його занять та рівня загальної культури [2]. Наприклад, важливим етичним питанням для дівчинки підліткового віку може бути право вибору гінеколога через страх і сором'язливість, доцільність набуття раннього сексуального досвіду, страх поглядати або ж не-

сприйняття власної зовнішності. Метою ефективною діяльністю медичного працівника в КДМ має бути встановлення з клієнтом довірливих стосунків на основі взаєморозуміння та співпраці, щоб підліток надалі висловив бажання звернутися в клініку зі своїми проблемами ще раз.

Лікар має усвідомлювати, що в основі більшості соматичних захворювань перебуває глибинно закладений симптомокомплекс моральних проблем, помилок та психоемоційних перевантажень, які лише зазнали соматизації та спонукали звернутися за медичною допомогою. Часто клієнт приходять не за ліками, а в пошуку співрозмовника, старшого друга, якому було б так само легко вилити душу, як й одноліткам [1]. Тому насамперед необхідно встановити психологічний контакт із клієнтом, а це вимагає вивчення його індивідуально-психологічних особливостей, зокрема особливостей емоційно-вольової сфери. Також важливо, щоб ключовим у процесі лікування або консультування залишався все ж таки сам клієнт, а не його хвороба чи проблема [3].

На особливу увагу лікаря в цьому контексті заслуговують такі цільові групи КДМ: молодь з обмеженими можливостями, діти-сироти, ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД, ті, що пережили сексуальне насильство, малолітні повії, діти вулиці, сироти, узалеженні (токсикомани, алкоголіки, споживачі ін'єкційних наркотиків), групи ризику, звільнені з місць позбавлення волі.

Перешкодою на шляху ефективною комунікативною взаємодією лікаря з клієнтом може стати, з одного боку, упереджене ставлення останнього до людини в білому халаті, зневіра в тому, що йому взагалі можна допомогти, а з другого – страх, сором зізнатися у наявності хвороби та невпевненість у власному майбутньому, що особливо стосується дітей вулиці та малолітніх працівниць секс-індустрії.

Нерідко, залишаючись віч-на-віч з бідною, підліток, з його надмірною сенситивністю та імпульсивністю, зривається й шукає спосіб вирішення проблеми за допомогою певних психотропних чи наркотичних засобів або ж у компаніях із поганим впливом, опускається на суспільне дно, платить сексуальними послугами за елементарні засоби до існування – їжу, одяг та ін.

Слід відмітити, що інтелектуальний та психоемоційний розвиток більшості з них залишаються нижчими за норму. І тут уже від лікаря залежить, яку тактику та вид консультування обрати, як проявити свої комунікативні здібності так, щоб підліток не замкнувся в собі, поділився наболілим і висловив бажання прийти ще раз.

Відомо, що неодмінною складовою успішної комунікативної взаємодії лікаря з клієнтом є розвиток певних професійних якостей фахівця [1; 2; 5].

Проведені вітчизняними вченими дослідження показали, що до основних рис компетентного медичного працівника належать: пунктуальність, охайність, уважність, обізнаність, емпатійність, доброзичливість, уміння переконати у своїй правоті, тактовність, а також ширість та комунікативні якості самого лікаря, в тому числі налагодження контакту з різним контингентом клієнтів. До розповсюджених порушень медиками етико-деонтологічних та психологічних принципів, на думку дослідників, належать: неухайність, зарозумілість, негативне або байдуже ставлення до клієнта, відсутність елементарних знань із медичної психології, недбале виконання службових обов'язків, грубість, неохайність тощо.

Відповідно до характеристики професійних якостей лікаря, В.О.Ташликов розрізняє чотири психологічні типи: “співпереживаючий”, “емоційно-нейтральний”, “директивний” та “недирективний” [1; 2].

Серед людських цінностей, які мають пріоритет у медицині, одне з важливих місць займає емпатійність.

Емпатія (від грецьк. *empathia* – співпереживання, співчуття) – осягнення емоційного стану іншої людини, властивість проникати в психічний стан індивіда. Виявляючи емпатію, лікар не змінює власну лінію поведінки, а лише бере до уваги тактику поведінки клієнта. Працівник КДМ має виявляти лише емоційну, когнітивну та предикативну емпатії. Щодо першої, то мається на увазі залучення механізмів проєкції, наслідування моторних та афективних реакцій суб'єкта комунікативної взаємодії. Прояви когнітивної емпатії включають у себе інтелектуальний бік спілкування, а предикативна емпатія дозволяє передбачати афективні реакції та віддалені результати їх вияву. При цьому важливе також й емпатійне слухання, як певне “зчитування” почуттів, а не словесної інформації, особливо в роботі з декретованими контингентами підлітків. Ефективним таке слухання може бути лише тоді, коли комунікатор (лікар-консультант) викликає в співрозмовника позитивні емоції [5].

На наш погляд, лікар, який працює в КДМ, не має бути сентиментальним. Він повинен виховати в собі лише здатність відгукуватися на чужу біду, але не переживати її разом із клієнтом, маючи його за союзника в боротьбі із хворобою та спілкуючись із ним на рівних.

У результаті повинна викристалізуватись певна модель стосунків “лікар – клієнт”, ключовими складовими якої будуть: загальна медична культура лікаря, симпатія й такт, зацікавленість обох сторін в успішності консультативно-лікувального процесу, довіра з боку клієнта, висока кваліфікація лікаря тощо.

Натомість “емоційно-нейтральний” лікар лише бере участь у лікувальному процесі, залишаючись байдужим до внутрішніх переживань клієнта. Директивний тип лікаря – особи, що поводить з своїм клієнтом, як учитель з учнем. Такий медик схильний проєктувати на клієнта всі свої негативні емоції, образи, нереалізовані та невинувдані амбіції або ж просто схильний повчати його. Лікар “недирективного типу” схильний дослухатися до свого клієнта й у виборі тактики діагностики, і під час здійснення лікувального процесу. Отже, на наш погляд, лише перший психотип лікаря певною мірою відповідає вимогам КДМ.

Загалом науковцями виокремлено трикомпонентну модель підготовки лікаря. Це певна теоретична база знань, комплекс практичних навичок та вмій, деонтологічний потенціал, що включає в себе емоційно-психологічні, світоглядні та поведінкові властивості. Моральна складова, на нашу думку, не можлива без наявності духовно багатого внутрішнього світу лікаря, його загальної ерудиції, оскільки працівник КДМ керується у своїх стосунках із клієнтом насамперед милосердям та безкорисливістю.

Наш викладацький досвід указує на те, що пошук шляхів оптимізації ефективної співпраці лікаря з клієнтом, у тому числі в рамках КДМ, наразі не можливий без відповідної до- та післядипломної підготовки.

Сьогодні доповнення до робочих програм вищих навчальних медичних закладів III-IV рівня акредитації щодо ключових питань КДМ здебільшого стосуються післядипломного навчання педіатрів та сімейних лікарів.

Однак, з нашої точки зору, основні засади підліткової медицини, в тому числі деонтологічний та психологічний аспекти, пов'язані з нею, мають бути внесені в навчальний план, насамперед для тих студентів, які навчаються за фахом “Педіатрія”. Навчальний процес при цьому можна урізноманітнити шляхом проведення циклу тренінгів, позааудиторних занять, інтерактивного спілкування, круглих столів чи диспутів, залучення до лекцій працівників соціальних служб і власне КДМ. Також потребує перегляду тематика наукових гуртків на базі кафедр педіатрії.

Висновки. Отже, створення КДМ є вимогою часу, ефективним доповненням лікувально-профілактичних закладів, які надають допомогу дітям та підліткам. Проте, без урахування деонтологічних засад і психологічних особливостей дітей підліткового віку комунікативна взаємодія лікаря з клієнтом виявиться неефективною. При цьому лікар-фахівець із КДМ має виховувати в собі емпатійність та вміло застосовувати різнопланові комунікативні тактики в спілкуванні з клієнтами

різного контингенту. Підготовка фахівця для КДМ має бути комплексною й починатися ще зі студентської лави.

1. Борисюк А. П. Психологічний аспект діяльності лікаря / А. П. Борисюк // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – Вип. 9. – Ч. II. – С. 11–16.
2. Борисюк А. П. Психологічні аспекти комунікативної взаємодії лікаря-психолога і пацієнта / А. П. Борисюк // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія– Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Вип. 7. – Ч. I. – С. 267–275.
3. Довженко М. Н. О необходимости сострадания врача / М. Н. Довженко // Новости медицины и фармации. – № 13–14 (287–288). – 2009. – С. 20.
4. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология : практическое руководство / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2001. – 592 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Спілкування як соціально-психологічний феномен / Л. Е. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 3–16.
6. Оцінка клінік, дружніх до молоді : аналітичний звіт / І. Л. Демченко, Н. П. Пивоварова, М. М. Костючок, Н. А. Белоносова. – К. : К.І.С., 2008. – 104 с.

Відомості про автора:

Лембрик Ірина Степанівна,
кандидат медичних наук,
доцент кафедри педіатрії з курсом дитячих інфекційних хвороб
Івано-Франківського національного медичного університету.
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Галицька, 2
тел.: (03422) 2-42-95
факс: (03422) 2-42-95

Рецензенти:

Волосянко А. Б. – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри педіатрії з курсом дитячих інфекційних хвороб Івано-Франківського національного медичного університету;
Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Олена Блинова

УДК 159.9 : 316.6

ББК 88.5

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (003422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.in.ua

У статті аналізується поняття “міграційної готовності”. Установка людини на зміну регіону проживання розглядається як спосіб подолання кризи ідентичності, що відображає депривацію потреби особистості в самореалізації у своїй країні. Міграційна готовність розуміється як складне інтегральне утворення в єдності когнітивних, емоційних, мотиваційних та поведінкових компонентів.

Ключові слова: міграція, міграційна готовність, ідентичність, криза ідентичності.

The notion of “migrational readiness” is analyzed in the article. The aim of a person to change the region of living is viewed as a means of overcoming the identity crisis, reflecting deprivation of a person’s need of self-realization in his own country. Migrational readiness is understood as a complicated integral formation combining cognitive, emotional, motivational and behavioral components.

Key words: migration, migrational readiness, identity, identity crisis.

Соціальні, економічні й політичні зміни останніх років призводять до збільшення міграційної активності мільйонів людей. Поява вимушених і добровільних мігрантів визначила розвиток окремого напрямку соціальної психології – психології міграції. Коло наукових робіт, що пов’язані з вивченням міграційних, адаптаційних процесів, постійно розширюється. Проте, поки ще недостатньо робіт, які б містили розгорнутий психологічний аналіз міграційної активності особистості; у

всякому разі, предметом широкого психологічного дослідження феноменологія міграції ще не стала.

Найбільша увага приділяється міграційній активності в соціології в межах проблематики соціальної мобільності (В.Б.Свтух, Ж.А.Зайончковська, Т.І.Заславська, О.А.Малиновська, В.І.Переведенцев, О.В.Позняк, Л.Л.Рибаковський та ін.). Соціологи розрізняють міграційну мобільність і міграцію населення. Міграційна мобільність (рухливість) – це готовність до переміщення, а міграція – це реалізація цієї готовності. Психологічний стан готовності людини до переселення, до переміщення (її установки, наміри) також називають потенційною міграцією [4; 6; 12; 13; 15].

Соціологи вивчають також механізми міграції, до яких відносять умови, що примушують людину емігрувати. Серед цих умов можна виокремити дві групи: *виштовхування* та *притягання*. Виштовхування пов'язане з незадовільними або важкими умовами існування людини в її рідній країні. Притягання – це сукупність приваблюючих рис або умов в інших місцях, наприклад, де можна отримати більш високий соціальний статус, більш високу зарплату або існує політична й економічна стабільність. Вивчаючи природу, характеристики соціальної мобільності, її канали та типологію, дослідники неминуче виходять на міждисциплінарні проблеми: зміна способу життя, нестабільність статусної поведінки, напруга при прийнятті нових соціальних ролей, адаптація людини в нових соціальних умовах, стратегії виживання та ін. Однак психологічний зміст цих проблем залишається нез'ясованим.

Аналізуючи висвітлення в психологічній науковій літературі проблеми зміни способу життя, ми припустили, що системоутворюючим визначальним чинником, який полягає в основі прийняття особистістю рішення щодо зміни місця проживання або працевлаштування, є криза ідентичності, як відображення неможливості самореалізуватися у своїй країні.

Мета: проаналізувати значення кризи ідентичності у формуванні міграційної готовності особистості.

Ідентичність, починаючи з Е.Еріксона, аналізується як складний інтегративний феномен на трьох рівнях існування та наукового описання людини: 1) індивідному – людина як деяка відносна незмінність того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, якій властиве певне минуле і спрямованість у майбутнє; 2) особистісному (персональному) – ідентичність як власна неповторність людини, унікальність життєвого досвіду, що надають можливість для певної тотожності самій собі; 3) соціальному – ідентичність відображає внутрішню узгодженість із соціальними, груповими стандартами, нормами, цінностями, допомагає соціальній категоризації, тобто здійснює розподіл світу на подіб-

них і неподібних до себе – цей аспект і є, власне, соціальною ідентичністю. У працях Е.Еріксона докладно проаналізовано поняття “криза ідентичності”, учений звернув увагу на проблеми дорослих людей, що відчують відсутність суб'єктивного почуття тотожності й безперервності [18].

Розподіл видів ідентичності на такі, що пов'язані з біологічною сутністю людини, з особистісним становленням та з соціальним оточенням особистості, належить також І.С.Конгу, який зазначав, що “людська психіка повинна постійно переробляти і координувати велику кількість інформації. Чим більш відмінним є внутрішнє і зовнішнє, тим різноманітніша інформація, тим гостріше буде її індивідуальне самовідчуття і тим складніший і диференційованіший образ Я”. Учений виокремив психофізіологічну ідентичність – як єдність організму та фізіологічних і психічних процесів; особистісну ідентичність – як єдність цілей, мотивів, життєвих цінностей і життєдіяльності особистості; соціальну ідентичність – як систему характеристик, завдяки якій особа стає соціальним індивідом, членом спільноти, групи і передбачає розподіл індивідів за соціальним статусом і засвоєними нормами [9].

Виходячи з того, що ідентичність є результатом внутрішньої самореалізації та зовнішнього контексту, можна вважати загальнови-знаним розгляд ідентичності на особистісному рівні як відображення самототожності й унікальності особистості та на соціальному рівні – як прояв узгодженості із соціальними нормами й цінностями, тобто ідентичність виявляється як ототожнення із людьми, із соціальною спільнотою, соціальною роллю, соціальною групою, зі своїми потребами й цінностями. Тому традиційним є виокремлення особистісної та соціальної ідентичності, а серед видів соціальної ідентичності, як правило, розглядають рольову (професійну, сімейну, гендерну тощо) та ідентичність, яка стосується належності людини до групи членства або до соціальної категорії (наприклад, етнічна ідентичність).

Процес ідентифікації (тобто набуття ідентичності) особистості може відбуватися повно й гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно, дискомфортно й до того ж у латентному режимі. На думку Л.І.Анциферової, процес ідентифікації ускладнюється, якщо особистість перебуває в трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях, які провокують виникнення кризи ідентичності [1]. Ф.Ю.Василюк підкреслює, що криза ідентичності проявляється в негативній автономії, відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, невизначеності, почутті безпорадності, дезінтеграції [2].

Під кризою ідентичності розуміється періодично повторне проявом життя гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання немож-

ливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання “блокують” можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, яка склалася, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю. Дефініцію “криза ідентичності” розуміють як нелінійний нерівномірний розвиток переживання цілісності буття, втілення своєї “самості”, реалізованості власної “Я”-концепції [16].

Як правило, у визначенні поняття “криза” виділяються такі моменти [7]:

- неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю;
- конфлікт між сформованою конфігурацією елементів ідентичності й відповідним способом “вписування” себе в оточуючий світ;
- невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища;
- руйнування умов можливості цілісного сприйняття суб’єктом себе як аутоїдентичної особистості;
- утрата біографії.

Криза ідентичності співвідноситься й аналізується багатьма дослідниками в єдності з внутрішньоособистісним конфліктом, який вважається індикатором наявності кризового стану. Розглядаючи проблематику внутрішньоособистісної конфліктності, ми знову звертаємось до класичних праць психоаналітичного та гуманістичного напрямку А.Адлера, К.Левіна, А.Маслоу, К.Роджерса, В.Франкла, З.Фрейда, Е.Фромма, К.Юнга.

Відомим є аналіз З.Фрейда наявності конфлікту між свідомим та несвідомим, між біологічно зумовленими потягами та соціально-культурними заборонами, що є сутністю внутрішньо суперечливої природи людського “Его”.

А.Адлер уважав, що в результаті впливу несприятливих соціальних чинників, особливо в ранні роки життя, формується “комплекс неповноцінності”, який людина намагається подолати. Важливим для аналізу є “соціальне почуття”, що має в теорії А.Адлера соціобіологічну природу та є критерієм повноцінності психічного життя індивідуума. Недостатній рівень розвитку соціального почуття є кризовим і конфліктогенним за своєю суттю [3].

Е.Фромм аналізував внутрішньоособистісний конфлікт як “екзистенційну дихотомію”, згідно з якою у психіці людини закладений конфлікт двох начал: життя і смерті. У працях Е.Фромма представлені різноманітні форми деструктивної поведінки людини, які вважаються спробою подолання внутрішньої суперечності між прагненням людини до свободи та почуттям власного безсилля у зв’язку з утратою захисту суспільства [3].

У теорії потреб А.Маслоу найвищою є потреба в самоактуалізації, тобто в реалізації потенцій, здібностей і талантів людини. Розрив між прагненням до самоактуалізації й реальним результатом лежить в основі внутрішньоособистісного конфлікту. На його думку, потреби високого рівня менш важливі для виживання, тому від них можна на певний час відмовитись. З точки зору А.Маслоу, конфлікт виникає лише тоді, коли фруструються базальні потреби людини, тобто в основі кризи ідентичності лежить блокада (депривація, фрустрація) базових потреб – потреб у безпеці, сталості та стабільності, розвитку та визнанні, цінності та самоповазі, почутті власної гідності, контроль над соціальним становищем.

З погляду К.Роджерса, внутрішньоособистісним конфліктом є наявність дисонансу між реальною “Я”-концепцією особистості, яка формується у взаємодії з навколишнім світом, та ідеальним “Я” [14]. У теоретичній концепції особистості К.Роджерса основними концептуальними складовими є: Я, або самість (Self), організм і феноменальне поле, яке приривнюється до життєвого досвіду. До теоретичної конструкції Роджерса не входить поняття конфлікту, а емпіричний факт існування конфліктів і тривожності інтерпретується як неконгруентність самості й досвіду. У ситуаціях, “коли існує неузгодженість, але індивід не усвідомлює цього, у нього потенційно може існувати та проявлятися тривожність і дезорганізація. Якщо значущий новий досвід демонструє суперечність так ясно, що вона має бути свідомо сприйнятою, то індивід буде під загрозою і його самість дезорганізується цією суперечністю неасимільованого досвіду” [14].

На значущість сенсу життя для людини звертав увагу В.Франкл, він підкреслював, що саме відсутність сенсу життя викликає в людини екзистенційний вакуум. Через розлад “духовного ядра” особистості, в якому мають бути локалізовані головні цінності людського існування, виникають духовні проблеми людини. Внутрішньоособистісні конфлікти проявляються в так званих “ноогених неврозах” – у розладі внутрішньої структури особистості [17].

К.Левін у розробленій ним “теорії поля”, спираючись на поняття “валентності”, визначив внутрішньоособистісний конфлікт як ситуацію, в якій на індивіда одночасно діють протилежно спрямовані сили однакової величини. Залежно від величини, спрямованості та позитивності-негативності діючих сил розглядаються різні види конфлікту: коли дві сили є позитивними, коли дві сили є негативними, коли дві сили є протилежно спрямованими й однаковими за величиною [5].

Серед радянських учених, що внесли вагомий вклад у цю проблему, слід назвати О.М.Леонтьєва, О.П.Лурію, В.С.Мерліна, В.М.М’ясищєва, С.Л.Рубінштейна та ін. О.М.Леонтьєв у своїй концепції довів, що

людина, навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету в житті, не живе тільки одним мотивом – поведінка людини завжди полімотивована. Внутрішньоособистиний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості [11].

Узагальнюючи, слід зауважити, що, по-перше, внутрішньоособистиний конфлікт можна вважати індикатором наявності в індивіда кризи ідентичності як неузгодженості між бажаним та реальним; по-друге, серед негативних наслідків внутрішньоособистинського конфлікту виділяють такі: психологічна дезорганізація особистості, зниження активності та ефективності діяльності; підвищений рівень тривожності; залежність людини від інших людей та обставин; загальна депресія; стресові стани; фрустрація основних потреб; почуття неповноцінності й нікчемності; розлад життєвих цінностей; утрата сенсу життя.

Більшість авторів торкалася питання щодо функцій ідентичності особистості. Наприклад, К.В.Коростеліна доходить висновку, що реальна соціальна ідентичність має виконувати п'ять основних функцій для членів групи: 1) забезпечення самоповаги, 2) соціальний статус, 3) персональна безпека, 4) гарантування соціального захисту, 5) можливість для особистісного зростання [10; с.78]. Можна помітити, що зміст цих функцій майже повністю відображає рівні ієрархії потреб у теорії А.Маслоу: від базових потреб людини до потреби в безпеці, належності до групи, соціальному статусі й повазі і, нарешті, забезпечення можливостей до особистісного зростання. Це підштовхує до думки, що в період кризи всі колишні ідентичності припиняють виконувати свої функції й виникає нагальна потреба в трансформації ідентифікаційної структури людини для забезпечення більш адекватного пристосування до змінених соціальних умов.

Прагнення людини до самореалізації приводить до активного пошуку виходу із кризи, завдяки чому, як один із варіантів її подолання, виникає націленість на зміну місця працевлаштування або міграційна готовність. Слід зазначити, що самореалізація тут розуміється широко – як самоздійснення людини взагалі, актуалізація всіх її основних потреб. Ми вважаємо досить удалим застосування як пояснювальної моделі відомої ієрархії потреб А.Маслоу, яка побудована за таким принципом – потреби більш високого рівня стають актуальними після задоволення потреб нижчих рівнів. Із цього можна зробити невтішний висновок: значна частина українців, зокрема тих, хто планує працевлаштування за кордоном або реально вже працює, не в змозі у своїй країні цілком задовольнити потреби 1-го рівня – базові, природні, нехтуючи навіть потребою в безпеці. За нашими даними (опитування студентів випускних курсів вузів різних регіонів України), близько 90% студентів

уважають цілком реальною небезпеку, що пов'язана з торгівлею людьми, з порушенням прав трудових мігрантів, особливо це стосується тих, хто потрапляє на роботу нелегально та відноситься до нерегульованого сектора міграції. Але реальні статистичні дані свідчать про те, що тільки від 2 до 4% українців знаходять собі роботу за кордоном на легальних підставах через агенції, що мають офіційне право на таку діяльність. Усі інші заробітчани потрапляють за кордон і працюють, не оформлюючи робочу візу, і тому, перебуваючи в нелегальному статусі, складають групу ризику. Проте значна кількість українців, цілком усвідомлюючи такий стан справ, намагається знайти роботу саме за кордоном, сподіваючись на більш високі, ніж в Україні, заробітки.

При цьому людина частіше влаштовується на роботу не за фахом, іноді значно знижуючи свій соціальний та професійний статус, тобто варто говорити про наявну кризу професійної ідентичності. Також у ситуації працевлаштування за кордоном відбувається розрив сімейних зв'язків, тому людина не може повноцінно виконувати соціальну роль батька або матері, чоловіка або дружини, що поступово призводить до руйнування родини. Цілком імовірно, що неможливість матеріально забезпечити родину, створити повноцінні, гідні умови життя для своїх дітей удома, у своїй країні викликає почуття на кшталт “я поганий батько (або мати)”, що свідчить про прояви кризи рольової (сімейної) ідентичності. Нарешті, слід відмітити існуюче в сучасному українському суспільстві протиріччя між підйомом національної самосвідомості, прагненням відбудувати свою незалежну країну та водночас, масштабною еміграцією українців за кордон, що свідчить, на жаль, про неможливість для багатьох людей побачити гідне майбутнє для себе та своїх дітей. Мабуть, процеси етнокультурної ідентифікації українців ще далеко не завершені.

Таким чином, на наш погляд, основними сферами самореалізації дорослої людини є професійна, сімейна, етнічна (соціокультурна). Ми припускаємо, що криза ідентичності може торкатися різних видів ідентичності, але не обов'язково в один момент задіяними будуть усі види ідентичності, одночасно один або інший вид підпадає під вплив кризи найбільше. Прагнення до узгодження реального становища та ідеального уявлення про бажане майбутнє, тобто намагання знайти вихід із кризи ідентичності, призводить до формування міграційної готовності.

Міграційна готовність – це психологічне новоутворення, що відноситься до проявів самоорганізації людини, яке в змістовному плані являє собою установку на добровільну зміну місця проживання [8]. Міграційна готовність виникає в людини на основі протиріччя між її образом світу (який містить у собі оцінки місця проживання й бажаного майбутнього), з одного боку, і образом (способом) життя, з другого боку,

які не відповідають один одному. Прагнення, яке складає сутність міграційної готовності, може бути усвідомленим – це думки, мрії про зміну місця проживання, бажання, наміри, конкретні дії, що сприяють реалізації намірів. Воно може бути слабкоусвідомленим і тоді проявляє себе як цілісний стан загальної незадоволеності місцем проживання, що викликається несприятливими параметрами життя в цьому регіоні або, навпаки, привабливими характеристиками іншого регіону.

Міграційна готовність – це *явище кризового характеру*, що виникає в умовах, які депривують потребу особистості в самореалізації, причому характер перешкод може бути різним. Розуміння самореалізації є широким (самореалізація = форма життя людини). Депривація потреби в самореалізації є джерелом міграційної активності особистості (у даному випадку). Виникнення міграційної готовності розглядається як прояв самоорганізації психологічної системи в тих умовах, коли є те, що не влаштовує людину й вона прагне до нового. Людина у своєму світі не знаходить необхідних засобів для самореалізації або виявляє невідповідність цього світу собі.

Міграційна готовність визначає спрямованість специфічної міграційної активності й забезпечує одночасно і стабільність, і рухливість психологічної системи людини в ситуації незадоволеності сьогоденням і виникнення прагнення змінити його. Тобто міграційна готовність є “зовнішнім проявом”, об’єктивацією того факту, що людина стає на шлях подолання кризи ідентичності, здійснення своєї потреби в самореалізації.

Міграційна готовність має системну детермінацію [8]:

– запускаюча детермінація, яка полягає в несприятливих умовах життя людини (виникнення міграційної готовності зумовлено особливими змістовними утвореннями, що знецінюють колишні та породжують настроєність на нові види діяльності);

– власне причинна детермінація виникнення міграційної готовності особистості виявляється в спонуканнях, які зумовлюються розбіжністю між потребою людини в самореалізації й усвідомленням обмеженості можливостей її задоволення там, де вона живе. Таким чином, зовнішні несприятливі умови життя, що перешкоджають самореалізації, тільки запускають процес формування міграційної готовності, але справжньою причиною її виникнення є внутрішній конфлікт (внутрішньоособистісний) як усвідомлення суперечностей між власними потребами і можливостями.

– обумовлююча детермінація (позаситуативні умови, об’єктивні й суб’єктивні, які необхідні для виникнення міграційної поведінки) – визначається диспозиційними моментами (особистісними установками,

схильністю до певних загальних способів реагування на життєві труднощі, смислами та цінностями особистості).

Під час аналізу міграційної готовності необхідно розглядати в єдиній системі загальні соціально-економічні та інші умови існування людини, що входять в “об’єктивну” частину її багатомірного світу (спосіб життя) і ціннісно-сміслові характеристики “суб’єктивної” складової багатомірного світу (образу світу), що спонукають людину прагнути до змін.

Криза ідентичності, яка проявляється через депривовану потребу в самореалізації, спонукає людину шукати шляхи й засоби для її подолання. Якщо можливості самореалізації обмежені соціально-економічною відсталістю, іншими несприятливими можливостями регіону, можна очікувати, що людина буде відчувати бажання залишити це місце, щоб потрапити до іншого, яке надає більше можливостей для самоздійснення. Включаються механізми пошукової активності, механізми мотивоутворення й цілеутворення, які визначають нове русло активності. Слід зазначити, що при цьому знецінюються умови й можливості самореалізації у своїй країні (що проявляється в низьких оцінках регіону проживання) і формування нового емоційно-установочного комплексу, що зумовлює спонукання до міграційної активності. Важливим є вплив референтної групи, засобів масової інформації, чуток, розповідей знайомих тощо на прийняття особистістю рішення щодо міграції, що призводить до низької оцінки праці в Україні. Це стосується оцінок можливостей знайти роботу взагалі, можливостей знайти роботу за фахом, знайти таку роботу, де влаштовувала б зарплата, або таку, яка надавала б змогу розкрити свої здібності, самореалізуватись і т. ін. За даними проведеного нами анкетування, значна частина студентів (зауважимо, що це категорія осіб, яка ще реально не стикалася з проблемою пошуку роботи і може лише уявити таку майбутню ситуацію) – 65,2% досить низько оцінюють імовірність знайти в Україні роботу “для душі”. Формування такої установки може призвести до виникнення міграційної готовності.

Міграційна готовність є складним інтегральним утворенням, в якому можна виокремити три основних структурних блоки:

1. Когнітивні та емоційні компоненти загальної настроєності щодо зміни регіону проживання: усвідомлення конфлікту між вираженою або сильною потребою в самореалізації й недостатніми можливостями для цього в даному регіоні, незадоволеність умовами життя, негативний образ місця проживання та, навпаки, привабливий образ того місця, в яке людина прагне потрапити, уявлення про кращі можливості для самореалізації там.

2. Мотиваційний компонент: від виникнення перших думок про бажання і можливість міграції до чітко визначеного наміру поїхати.

3. Поведінковий компонент (планування практичної реалізації міграційної активності): людина точно знає конкретне місце, куди вона їде, знає засоби реалізації намірів (фінансове забезпечення переїзду й проживання на новому місці, джерела соціальної допомоги й т. ін.), має достатньо енергії та ентузіазму.

Показниками наявності загальної особистісної настроєності на міграцію можуть бути: певний ступінь інтенсивності потреби особистості в самореалізації, точніше, наявність суперечностей між рівнем потреби в самореалізації й можливостями задоволення потреби; певні параметри смисло-життєвих складових образу світу особистості; особливі характеристики загальної задоволеності (незадоволеності) життям; специфічне емоційно-ціннісне ставлення до регіону проживання; наявність в образі бажаного майбутнього параметрів, що пов'язані з іншим привабливим регіоном проживання.

Висновки. Намір людини змінити місце проживання або працевлаштування зумовлюється усвідомленням протиріччя між прагненням до самореалізації (задоволення базових потреб всіх рівнів) та реальними можливостями у своїй країні, що переживається особистістю як криза ідентичності. Криза ідентичності (особистісної, професійної, сімейної, етнокультурної) лежить в основі формування міграційної готовності, що розуміється як складне, інтегральне утворення в єдності когнітивних, емоційних, мотиваційних і поведінкових компонентів.

1. Анцыферова Л. И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал, 1991. – Т. 12. – № 1. – С. 23–31.
2. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 90–101.
3. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – С. Пб. : Питер, 2001. – 464 с. : ил. – Серия “Мастера психологии”.
4. Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2000. – 236 с.
5. Зейгарник Б. В. Теория личности Курта Левина / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во Московского университета, 1981. – 118 с.
6. Зовнішні трудові міграції населення України / [за ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка]. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.
7. Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник Харківського державного педагогічного універси-

тету ім. Г. С. Сковороди. – Харків : 2004. – Вип. 16. – С. 31–36. – Серія “Філософія”.

8. Ишмухаметов Р. Р. Депривация потребности в самореализации как фактор миграционной готовности личности : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Ишмухаметов Руслан Рафифович. – Чита, 2004. – 178 с.
9. Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / Игорь Семенович Кон // Психология личности в трудах отечественных психологов. – С. Пб. : Питер, 2000. – С. 269–279.
10. Коростелина К. В. Структура и динамика системы социальной идентичности: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.05 / Коростелина Карина Валентиновна. – Симферополь, 2003. – 458 с.
11. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с.; – Т. 2. – 320 с.
12. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.
13. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 230 с.
14. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс. ; пер. с англ. Е. И. Исениной ; [общ. ред и предисл. Е. И. Исениной]. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
15. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения. Вып. 5 : Стадии миграционного процесса : [приложение к журналу “Миграция в России”] / Л. Л. Рыбаковский. – М., 2001. – 160 с.
16. Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності / І. Середницька // Наука і освіта. – № 6–7. – 2004. – С. 261–264.
17. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / В. Франкл ; пер. с англ. и нем. ; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева ; пер. и вступ. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с. : ил. – (Библиотека зарубежной психологии).
18. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Г. Эрикссон ; пер. с англ. А. В. Толстых ; [общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

Відомості про автора:

Блинова Олена Євгенівна,
кандидат психологічних наук,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,

доцент кафедри практичної психології
Херсонського державного університету.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
e-mail: blinova@ksu.kherson.ua

Рецензенти:

Шебанова С. Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету;
Шумакова Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету.

Алла Борисюк

УДК 159.9:61-051
ББК 652

**КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОБГРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ МЕДИЧНОГО ПСИХОЛОГА**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
email: inst@pu.if.ua

У статті запропоновано модель професійної ідентичності майбутнього медичного психолога. За основу розробки моделі взято системний підхід. Здійснено аналіз підходів науковців до виокремлення складових професійної ідентичності.

***Ключові слова:** моделювання, модель професійної ідентичності, компоненти професійної ідентичності, системний підхід*

The article offers a pattern of the professional identity of the future medical psychologist. The system approach was taken for the grounds of the given pattern. The author made the analysis of the scientific approaches in the defining of the professional identity constituents.

***Key words:** modeling, pattern of the professional identity, professional identity constituents, system approach.*

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасної медичної освіти є формування професійної компетентності майбутнього фахівця. Основи розвитку та формування професіонала закладаються під час навчання у вишому навчальному закладі, оскільки саме в цей період відбувається інтенсивний цілеспрямований розвиток майбутнього фахівця, становлення його професійної свідомості, професійної ідентичності. Розглядаючи категорію “становлення”, ми виходимо з необхідності існування моделі професійної ідентичності фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробці методології складання моделей спеціалістів, методики й техніки їх реалізації присвячені праці О.Ф.Бондаренка, Р.В.Габдресва, І.А.Жданова,

О.Б.Кобзаря, Л.Е.Орбан, В.П.Параніча, Н.І.Пов'якель, А.А.Ткаченко, В.В.Рибалки, Н.В.Чепелевої, В.А.Шторфа та інших.

І.А.Жданов, А.А.Ткаченко виділяють два типи професійних моделей: професійні моделі, орієнтовані на відображення окремої особистості й сфери її трудової діяльності (вирішують професійні проблеми особистості); професійно-соціальні моделі, орієнтовані на вирішення професійних проблем колективів. Серед професійних моделей першого типу виділяють: 1) моделі професій; 2) моделі спеціалістів; 3) функціональні моделі професійної підготовки [4].

Розробку моделі спеціаліста В.П.Параніч розглядає як один із важливих напрямів теоретичних і прикладних психолого-педагогічних досліджень навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. Модель, на його думку, повинна бути засобом, що вказує шляхи розвитку тієї діяльності, в якій працюватиме спеціаліст. Вона дає змогу, перш за все, визначити наповнення навчально-виховного процесу, ті знання і вміння, які повинен отримати випускник. Модель фахівця розуміється як певний образ, еталон, ідеал спеціаліста, який повинен бути реалізований у процесі підготовки, щоб випускник відповідав сучасним вимогам професійної діяльності [10].

За низкою ознак розрізняють макромоделі з великою кількістю параметрів, що описують складні сукупності явищ, і мікромоделі. За особливостями об'єкта: структурні моделі, пов'язані з описом компонентів певного об'єкта, і функціональні, що розкривають причинно-наслідкові зв'язки явищ; моделі тенденцій, які описують спрямованість відповідних процесів. Моделі класифікують також відповідно до завдань моделювання (інформаційні, прогностичні), за ступенем точності (наближені, точні, достовірні, вірогідні), за обсягом відображених у моделі властивостей оригіналу (повні, неповні) тощо [1].

Формулювання цілей та виклад основного матеріалу. Мета нашого дослідження полягала у створенні та обґрунтуванні моделі професійної ідентичності майбутнього фахівця медичного психолога.

У створенні та обґрунтуванні структурної моделі професійної ідентичності майбутнього медичного психолога ми брали за основу системний підхід.

Існує декілька різновидів системного підходу: комплексний, структурний, цілісний. Комплексний підхід передбачає наявність сукупності компонентів об'єкта або застосовуваних методів дослідження. При цьому не беруть до уваги ні взаємозв'язки між компонентами, ні повнота їх складу, ні зв'язки компонентів із цілим. Структурний компонент передбачає дослідження складу (підсистем) і структур об'єкта. При такому підході немає співвідношення підсистем (частин) і системи (цілого). Декомпозиція систем на підсистеми відбувається по-

різному. При цілісному підході досліджуються зв'язки не лише між частинами об'єкта, але й між частинами та цілим [7].

Методологічні основи застосування системного підходу в психології розроблені в працях Б.Ф.Ломова та ін. Системний підхід дозволяє визначити прогалини в знаннях про певний об'єкт, виявити їх неповноту, визначити завдання наукових досліджень, в окремих випадках (шляхом інтерполяції й екстраполяції) передбачити властивості відсутніх частин опису. Прикладні завдання, що розв'язуються за допомогою системного підходу – це завдання психодіагностики, підвищення ефективності процесу навчання, вдосконалення психологічної освіти. Системні методи дозволяють представити навчальну інформацію в адекватному для сприймання й запам'ятовування вигляді.

Загальні завдання системних досліджень – аналіз і синтез систем. У процесі аналізу система виділяється із середовища, визначаються її структура, функції, інтегральні характеристики (властивості), системоутворюючі фактори, взаємозв'язки із середовищем. У процесі синтезу будується модель реальної системи. Системні описи можуть відображати статичну й динаміку систем, процеси, стани, розвиток. Такі описи – це множина знакових, символічних і образних компонентів, згрупованих і упорядкованих відповідно до структури об'єктів. Ця упорядкованість знаходить своє відображення в термінах стадійності, періодичності, фазності тощо [8].

Професійна ідентичність є компонентом соціально-психологічної структури особистості, яку вважаємо за необхідне розглянути більш детально, оскільки складові цих двох систем тісно взаємопов'язані між собою та містять низку спільних ознак.

Л.Е.Орбан-Лембрик [9] на основі аналізу наукових досліджень стверджує, що базу соціально-психологічної структури особистості складає сукупність внутрішніх особливостей, властивостей і станів особистості. В основу соціально-психологічного розуміння особистості покладено її комунікативний потенціал, тобто те комунікативне ядро, той комунікативний світ особистості, який спричинює соціально-психологічне відображення реального соціуму, обмін інформацією, вміннями, цінностями, нормами. При цьому перехід зв'язків між соціальними відносинами індивіда та його внутрішніми спонуканими опосередковується активністю особистості.

Серед внутрішніх властивостей і поведінкових проявів особистості Л.Е.Орбан-Лембрик виокремлює “Я-характеристики”, ментальність, ціннісно-смыслову, потребово-мотиваційну й когнітивну сфери, емоційно-психічні стани, локус контролю, соціально-психологічний досвід, соціальні установки, статусно-рольові характеристики, соціально-психологічну компетентність, соціальну позицію. “Я-характеристики”

охоплюють “Я-концепцію”, “Я-образ”, самооцінку. Йдеться про відносно стійку, більш чи менш усвідомлену систему уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він вибудовує взаємодію з іншими людьми й ставиться до себе. Ментальність – це спосіб прийняття й розуміння етносом свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин. Вона відображає внутрішній стан людини, її світобачення. Ціннісно-смилова сфера представлена ціннісними орієнтаціями, які формуються в процесі засвоєння соціального досвіду, проявляються в цілях, ідеалах, інтересах і слугують важливим чинником соціальної регуляції взаємин. У комунікативній взаємодії ціннісні орієнтації тісно пов’язані з пізнавальними й вольовими особливостями комунікативного процесу, де утворюють змістовий аспект спрямованості особистості й виражають її готовність, внутрішню основу ставлення до дійсності, при цьому під соціальними установками розуміється суб’єктивна орієнтація індивідів як членів групи на ті чи інші цінності. Названі орієнтації диктують людині певні соціально прийнятні способи поведінки. У соціальній психології установка використовується під час вивчення ставлення особистості як члена групи (організації, установи тощо) до тих чи інших об’єктів, механізмів саморегуляції; стійкості й погодженості соціальної поведінки індивіда в прийнятті того чи іншого рішення, у прогнозуванні можливих форм власної поведінки та дій членів групи за певних обставин тощо. Пізнання й перетворення людиною соціуму, що її оточує, характеризує когнітивну сферу особистості, яка несе велике навантаження в сенсі побудови картини світу. Що стосується емоційно-вольових станів, то вони представлені уподобаннями й емоціями, волею й почуттями. На відміну від емоцій і почуттів, вольові акти пов’язані з докладанням зусиль, прийняттям рішень та їх реалізацією. Серед психологічних функцій волі виділяють вибір мотивів і цілей; регуляцію спонукування до дій за недостатньої чи надлишкової мотивації; організацію психічних процесів у систему, адекватну певній людській діяльності; мобілізацію психічних і фізичних можливостей у ситуації подолання перешкод на шляху до поставлених цілей. Потребово-мотиваційна сфера являє собою складне інтегральне психологічне утворення. Активно взаємодіючи з іншими, людина прагне досягти взаєморозуміння, з’ясувати як власні причини поведінки, так і партнерів по спілкуванню. У всіх цих процесах наявний мотив, тобто те, що належить суб’єктові поведінки. Мотив є його стійкою особистісною властивістю, що вбирає в себе потреби, наміри щось зробити, а також спонуку до цього. Потреби виступають джерелом активності людини. Завдяки їм здійснюється регулювання поведінки в соціумі, визначається спрямованість мислення, емоцій, почуттів і волі людини. Задоволення потреб людиною є процесом присвоєння нею певної форми діяльності, зумовленої суспільним розвитком і соціаль-

ними відносинами. У цілому, мотивація є сукупністю причин психологічного характеру, які пояснюють поведінку і вчинки людини, їх початок, спрямованість й активність. Локус контролю є тією властивістю особистості, що формується в процесі соціалізації. Це схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) та власним здібностям і зусиллям (інтернальний локус контролю). Численні дослідження довели, що схильність до екстернальності виявляється в невпевненості, бажанні відкласти реалізацію наміченого на невизначений термін і, водночас, у здатності ризикувати. Інтернали, навпаки, більш толерантні, послідовні, впевнені в собі, наполегливі в досягненні запланованого. Наявність соціально-психологічного досвіду передбачає нагромадження комунікативних знань на основі й у процесі безпосередньої практичної взаємодії людей у соціальних групах. Людина в цьому процесі не пасивний спостерігач соціально-психологічної реальності, а активний суб’єкт соціально-психологічного відображення. Соціально-психологічний досвід ґрунтується на предметно-чуттєвій діяльності, комунікативній праці, реальному перетворенні соціально-психологічних явищ. Соціально-психологічний досвід – це єдність комунікативних знань, умінь і навичок. Він одночасно виступає і як процес психологічного впливу індивіда на соціально-психологічні явища, і як результат цього впливу у вигляді комунікативних знань та вмінь. Соціальні установки відображають соціальну ідентичність й адекватність зв’язків і контактів між різними соціальними типами людей, представниками різних соціальних груп; це соціальні орієнтації на контакти з приводу діяльності соціальних суб’єктів та їхнього неоднакового становища в суспільстві, неоднакової ролі в суспільному житті. У середині соціальних відносин формуються конкретні, персоніфіковані міжособистісні стосунки. Соціально-психологічна компетентність особистості передбачає досконалі знання в царині спілкування (ділового, неформального тощо), здатність індивіда ефективно взаємодіяти з людьми, які його оточують. Можна вести мову про соціально-психологічну компетентність у сфері управління, освіти, медицини, науки, підприємницької діяльності тощо. Таке розуміння названої компетентності пов’язується із кваліфікацією спеціаліста, його професіоналізацією. Статусно-рольові характеристики особистості визначають її поведінку, індивідуальність, проявляються у вчинках, в активності людини. Водночас вони свідчать про залежність особистості від конкретних соціальних структур, суспільної ситуації. Загалом, як зазначає Л.Е.Орбан-Лембрик, аналізуючи й синтезуючи компоненти соціально-психологічної структури особистості, варто враховувати рівні узагальнення-конкретизації, на яких вибудовується ця структура. Перший рівень передбачає розгляд компонентів як систем-

них, базових, соціально-психологічних характеристик особистості. На другому рівні здійснюється аналіз і синтез цих компонентів. Третій рівень конкретизації утворюють соціально-психологічні прояви особистості, взаємозв'язки компонентів, що представлені в таблиці 1. Можна передбачити й наступні рівні конкретизації, на яких відбувається аналіз і класифікація конкретних соціально-психологічних проявів особистості на етапі її соціалізації, у сфері спілкування й міжособистісних стосунків, у царині групових процесів та в певних видах діяльності.

Таблиця 1

Соціально-психологічні прояви особистості
(третій рівень конкретизації)

Структурні компоненти	"Я-характеристики"	Ментальність	Ціннісно-смысловая сфера	Когнітивна сфера	Афективна сфера	Потребово-мотиваційна сфера	Локус контролю
Соціально-психологічний досвід	"Я-концепція", психічний настрій, "Я-образ", самовідношення	Життєві цілі, плани; соціально-психологічні знання, навички; комунікативна практика	Ідеали, переконання, інтереси	Картини соціального світу, соціальні знання	Емоційний досвід соціальної поведінки	Потреба в соціальних контактах спілкуванні	Певна соціально-психологічна система реалізації своїх намірів
Соціально-установки	Соціальні орієнтації, соціальні почуття, ідентичність, соціальна адекватність	Сукупність певних соціальних норм і дій	Цілеспрямованість, відносин, ціннісні орієнтації, ціннісне ставлення	Мисленісво-дієві процеси, соціальний інтелект	Емоційно-емпатійні можливості, емоційна оцінка	Мотивація соціальних відносин, мотиваційна готовність	Активність особистості в пошуках пот-рібної інформації та діяльності
Соціально-психологічна компетентність	Комунікативні здібності, якості; самооцінка, повага,	Соціально-психологічна програма поведінки, вибір лінії	Спрямо-ваність спілкування, комунікативна готов-	Система соціально-психологічних знань	Емоційно-чуттєві компоненти спілкування	Рівень потреби зв'язках спілкуванні,	Внутрішній і зовнішній локус контролю

	само-сприйняття	поведінки	ність до взаємодії			комунік-бельність	
Статусно-рольові характеристики	Спрямо-ваність особистості, соціальна адаптація	Певний спосіб поведінки; зразок виконання ролі; модель власної поведінки	Узагальнені соціальні якості, цінності	Перцептивно-рефлексивні процеси	Воля й прагнення в досягненні цілі спілкування	Мотивація поведінки, внутрішнє ставлення до соціального середовища	Оцінка й спону-кання
Соціально-на позиція	Соціально-психологічний тип, соціально-психологічні стереотипи поведінки	Певна позиція в обміні знаннями, уміннями, навичками, нормами	Суб'єктивно-оцінне ставлення до дійсності при обміні цінностями	Інтелектуальні, творчі дії	Рефлексія, пред-метно-рефлексивна позиція	Мотивація взає-модії	Прояв інтер-нальності-екстер-нальності

Л.Б.Шнейдер [11] виділяє такі компоненти професійної ідентичності: смисли і хронотопи, що виступають просторово-часовими характеристиками діяльності, основою самовизначення, самоорганізації; прототипи, що є основою персоналізації; цінності, що виступають основою образу Я. Змістовий аспект структури профіидентичності, відповідно до поглядів автора, виявляється в тотожності, визначеності й цілісності особистості, реалізується в професійних ситуаціях, ставленнях та образі Я.

О.В.Денисова [3] на основі аналізу низки досліджень виділила компоненти професійної ідентичності: змістовий, що включає якісні характеристики системи професійної діяльності, системи професійного спілкування, системи особистості професіонала, системи професійної моральності; структурно-функціональний компонент, до якого входить сукупність особистісних характеристик в єдності взаємозв'язку й взаємозумовленості когнітивних, афективних і поведінкових складових; динамічний, що відображає зміни змістового й структурного компонентів.

Н.Л.Іванова [6] розглядає професійну ідентичність як комплекс таких компонентів:

1) особистісного (усвідомлення себе як фахівця, здатного виконувати певні професійні функції);

2) когнітивного (наявність адекватного уявлення про професійний простір);

3) соціального (уявлення про себе як члена професійної спільноти).

Д.Н.Завалишина наголошує на тому, що ніяка професійна діяльність й особистісні новоутворення в ній неможливі без когнітивної активності суб'єкта, спрямованої як на пізнання професійного світу, так і на самопізнання [5]. Окрім усвідомлення себе як професіонала відбувається усвідомлення себе всередині професійного середовища, як складової професійного простору. Цей простір уміщує, як зазначає Н.Л.Іванова, не лише соціальне оточення – колеги, підлеглих, керівників професіонала, не лише носіїв певних професійних норм. До нього входить й об'єкт діяльності, тобто та реальність, на яку особистість спрямовує власну активність. Професійний простір визначається як система об'єктів, з якими має справу професіонал, спільнота людей, з якими він взаємодіє, коло подій, які стосуються реалізації його професійних функцій, а також міра його задіяності в цих подіях [6].

Когнітивну складову професійної ідентичності в контексті професійного становлення майбутнього викладача фізичної культури розглядала В.В.Кольтинова [6], зауважуючи, що особистісний розвиток має три лінії: становлення Я-концепції, тобто системи уявлень про себе як професіонала; становлення концепції діяльності, що означає пошук й апробацію методів і засобів діяльності, вироблення авторських підходів або цілісної методики; становлення концепції виховання, тобто системи уявлень про особистісні особливості майбутніх фахівців та оволодіння засобами пізнання й корекції внутрішнього світу. Автор наголошує на тому, що значущою складовою блоку психолого-педагогічної підготовки є дисципліни, основний зміст яких присвячено об'єктові діяльності майбутнього фахівця, який може виступати одночасно й суб'єктом, тобто повноправним творцем продукту діяльності.

Щодо предмета нашого дослідження, то професійна ідентичність медичного психолога також містить вищепераховані складові.

На нашу думку, одним із критеріїв сформованості професійної ідентичності є якомога більша площа перетину (S) таких областей, як уявлення про типового представника певної професії (A) та уявлення про себе як професіонала (B) (рис. 1).

Щодо уявлень про типового представника певної професії, то вони можуть бути як конфліктними, так і безконфліктними, містити низку різноманітних характеристик.

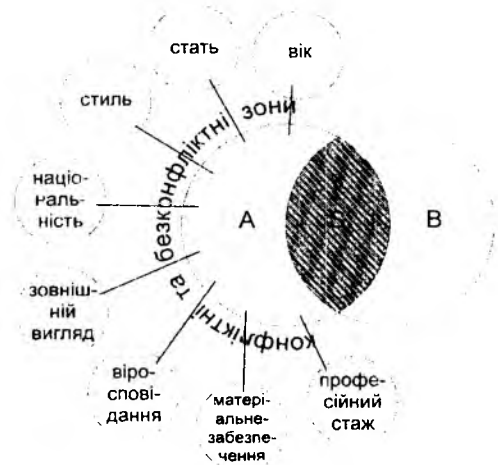

Рис. 1. Взаємозв'язок уявлень про типового представника певної професії та про себе як професіонала

Згідно з генетичним і системним підходами професійна ідентичність майбутнього медичного психолога розглядається як цілісний феномен, що містить специфічні особливості взаємопов'язаних структурних компонентів, функціонування й динаміки.

На основі методологічної бази дослідження – міждисциплінарного, генетичного підходу, виділених науковцями структурних компонентів професійної ідентичності, а також системного розв'язання цієї проблеми в науці, ми розробили модель професійної ідентичності майбутнього медичного психолога (рис. 2). Необхідність розробки вказаної моделі пов'язана з необхідністю виявлення й діагностики причин, що породжують виникнення труднощів соціальної адаптації молодих фахівців, вимагають корекції на етапі формування спеціаліста в навчальному закладі, а також із недостатнім висвітленням цієї проблеми в науковій літературі.

Як зазначалося в попередніх параграфах, професійна ідентичність виступає складовою професійної самосвідомості особистості, компонентом складної системи ідентичності особистості загалом, поєднує характеристики соціальної й особистісної ідентичності.

У загальній структурі моделі професійної ідентичності майбутнього медичного психолога (див. рис. 2) нами виокремлено такі компоненти: особистісний, когнітивний, ціннісно-мотиваційний, соціальний, операційно-дієвий та афективно-оцінковий досвід. Варто зауважити, що особливості складових даних компонентів можуть бути усвідомленими, а також можуть не завжди усвідомлюватися особистістю.

Низький рівень усвідомлення може сповільнювати формування цілісного уявлення фахівця про своє місце в професійному середовищі. Неусвідомлювані складові можуть діагностуватися в процесі роботи досліджуваних над колажем, про що більш детально описано в четвертому розділі.

Особистісний компонент включає в себе Я-концепцію, рефлексивність, діалогічність, емпатійність, самоконтроль, саморегуляцію. Більшість складових презентує професійно значущі якості фахівця – медичного психолога.

Професійно значущі якості медичного психолога на якісно новому рівні поєднують у собі професійно значущі якості лікаря й психолога. Під професійно значущими якостями ми розуміємо низку важливих якостей спеціаліста, які сприяють успішному виконанню професійної діяльності, ефективному розв'язанню професійних завдань, особистісно-професійному зростанню й удосконаленню [2]. Регулятивні складові особистісного компонента представляють локус контролю фахівця.

Варто зазначити, що відсутність у нашій державі профвідбору до вступу у переважну більшість вищих навчальних закладів зумовлює те, що на перший курс приходять студенти з певним набором особистісних характеристик, заданих на рівні навчання, виховання, спадковості, впливу середовища тощо. У процесі навчання у вищому навчальному закладі більшість професійно значущих якостей підлягає розвитку, формуванню та корекції.

Когнітивний компонент професійної ідентичності об'єднує професійно спрямований стиль мислення та здатність до навчання, учіння. Професійно спрямований стиль мислення відображає специфіку професійної діяльності, сприяє досягненню в ній успіху. Здатність до навчання та учіння є обов'язковою умовою для навчання у вищому навчальному закладі й подальшого виконання професійних завдань.

Ціннісно-мотиваційний компонент представлений мотивацією вибору та оволодіння професією, мотивацією трудової діяльності, спрямованістю, професійними цінностями. Позитивна внутрішня мотивація відіграє важливу роль у процесі оволодіння майбутньою професією. Рівень та якість засвоєння знань, умінь і практичних навичок студентами залежать значною мірою від того, наскільки навчання, як процес здобуття фаху та особистого самовдосконалення, є значущим, підкріпленим внутрішніми позитивними мотивами. Професійні цінності об'єднують індивідуальні, соціальні та абсолютні цінності особистості, а також зумовлюють ціннісно-орієнтаційну єдність професійної спільноти.

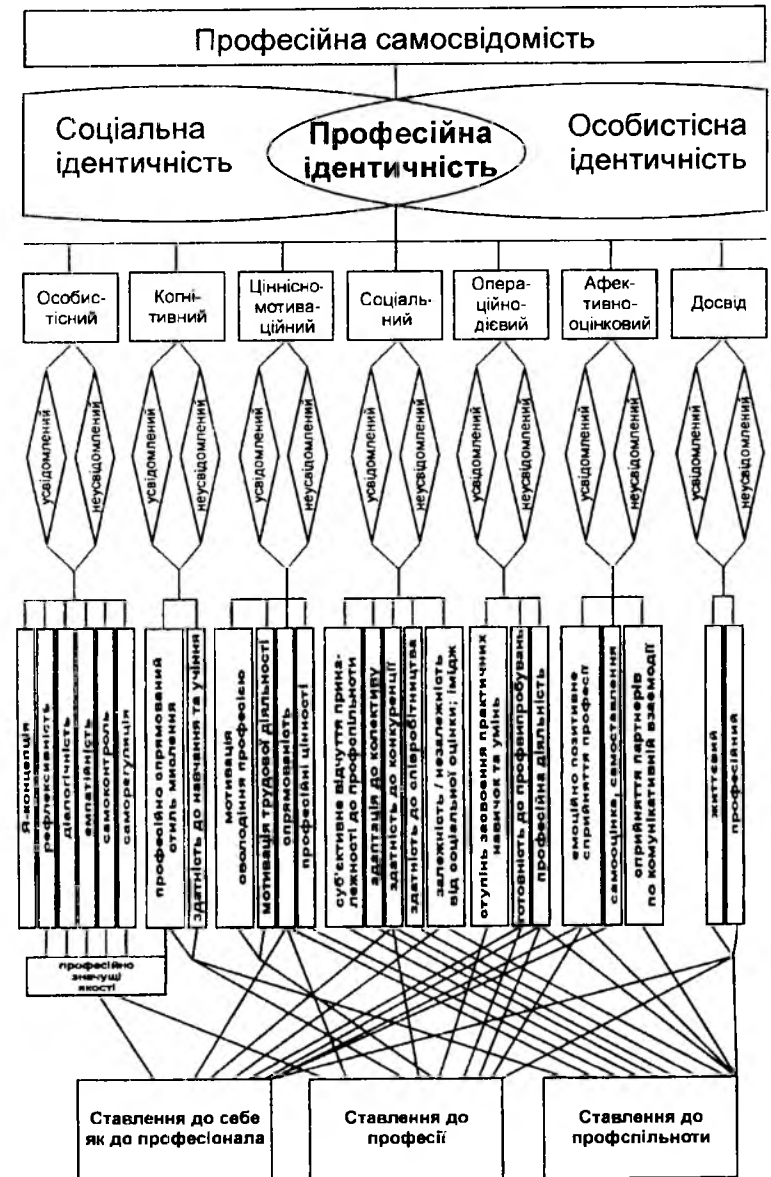

Рис. 2. Модель професійної ідентичності майбутнього медичного психолога

Не менш значущим у структурі професійної ідентичності є соціальний компонент, що об'єднує в собі суб'єктивне відчуття приналежності до професійної спільноти, адаптацію до колективу, здатність до конкуренції, здатність до співробітництва, залежність/незалежність від соціальної оцінки, імідж.

Операційно-дієвий компонент підготовки реалізується через ступінь засвоєння практичних навичок та умінь, готовність до професійних випробувань, професійну діяльність. Особливого значення в реалізації даного компонента набуває виробнича практика, під час якої на базі лікувального закладу можна перевірити та вдосконалити ступінь засвоєння практичних умінь і навичок. Доторкнувшись до реалій майбутньої професійної діяльності, майбутні медичні психологи мають можливість спробувати та перевірити себе в різних ситуаціях. Складові операційно-дієвого компонента входять і до професійної компетентності.

Афективно-оцінковий компонент включає в себе емоційно позитивне сприйняття професії, самооцінку, самоставлення, сприйняття партнерів по комунікативній взаємодії. Емоційна чутливість зумовлює встановлення емпатійних взаємин із пацієнтом. Емоційна стійкість сприяє адекватному, виваженому реагуванню в низці професійних ситуацій. Самооцінка, самоставлення відображає ставлення до себе як до професіонала, професійного Я-образу. Сприйняття партнерів комунікативної взаємодії передбачає пізнання й оцінку партнера по спілкуванню (колеги, пацієнта/клієнта та ін.) як складової професійного простору.

Компонент досвід представлений у моделі життєвим і професійним досвідами, що є складовими життєвого шляху особистості.

Варто зазначити, що поділ компонентів на складові дещо умовний, оскільки одна складова може входити до кількох компонентів. Зокрема, спрямованість відповідно до нашої моделі є складовою ціннісно-мотиваційного компонента, але вона може входити також і до особистісного компонента; рефлексивність входить до особистісного компонента, хоча може бути складовою і когнітивного компонента професійної ідентичності.

Вищезазначені компоненти виявляються у ставленні до себе як до професіонала, у ставленні до професії, та у ставленні до професійної спільноти.

Слід зауважити, що ставлення не обов'язково повинно бути лише позитивним. Це таке ставлення, що уможливує ідентифікацію.

Висновки. Вимоги, які сьогодні ставляться перед вищим навчальним закладом щодо підготовки висококваліфікованих спеціалістів, висувають на порядок денний розробку нових методів і шляхів удоско-

налення роботи зі студентами. У зв'язку із цим розроблена нами модель вимагає доопрацювання та вдосконалення традиційного підходу до процесу підготовки випускника вищого навчального закладу.

Подальший дослідницький інтерес становить розгляд шляхів і засобів формування професійної ідентичності майбутнього медичного психолога.

1. Борисюк А. С. Прогностична модель професійної підготовки лікаря-психолога / А. С. Борисюк // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. – К. : Міленіум, 2003. – Ч. 10. – С. 75–77. – Бібліогр.: с.77.
2. Борисюк А. С. Психологічні особливості формування професійних якостей майбутнього медичного психолога : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / А. С. Борисюк; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с. – Бібліогр.: с. 16–17.
3. Денисова О. В. Становление профессиональной идентичности студента-медика в образовательном процессе вуза: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогическая психология” / О. В. Денисова; Уральский государственный университет им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2008. – 26 с. – Библиогр.: с. 23–25.
4. Жданов И. А. Проблема занятости и практика профессиональной диагностики / И. А. Жданов. – Кировоград, 1992. – 85 с.
5. Завалишина Д. Н. Способы идентификации человека с профессией / Д. Н. Завалишина // Психология субъекта профессиональной деятельности. – М.; Ярославль, 2001. – С. 104–128. – Библиогр.: с. 128.
6. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях / Н. Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2008. – № 1. – С. 89–100. – Библиогр.: с. 98–100.
7. Коростеліна К. В. Структура і динаміка системи соціальної ідентичності : дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.05 / К. В. Коростеліна; Тавридський національний університет ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 446 с. : рис., табл. – Бібліогр.: с. 416–446.
8. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.

9. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник [для студ. виш. навч. закл.] : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с. – ISBN 966-06-0356-8.
Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. – К. : Либідь, 2004. – 576 с. – ISBN 966-06-0356-8.
10. Параніч В. П. Психолого-педагогічні умови професійного становлення молодшого спеціаліста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / В. П. Параніч; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 20 с. – Бібліогр.: с. 17–18.
11. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг : учеб. пособ. / Л. Б. Шнейдер. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 600 с. – Библиогр.: с. 580–600. – (Серия “Библиотека психолога”).

Відомості про автора:

Борисюк Алла Степанівна,
кандидат психологічних наук,
докторант кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
доцент кафедри психології та соціології
Буковинського державного медичного університету.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК: 159.9: 331+159.922.6+37.015.3
ББК 88.59

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В СТРЕСОГЕННИХ УМОВАХ У РЕГІОНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Івано-Франківський національний університет нафти і газу
Міністерства освіти і науки України,
кафедра філософії.
76019, м. Івано-Франківськ,
вул. Карпатська, 15
тел.: (0342)52-55-37
моб. тел. 0503397700

Стаття присвячена проблемі професійної підготовки майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах. Визначаються й теоретично обґрунтовуються основні психолого-педагогічні аспекти професійної та психологічної готовності особистості до діяльності.

Ключові слова: професійна підготовка, психологічна підготовка; кліматичні, технічні, геологічні, ергономічні, психологічні стрес-фактори.

The article deals with the training of future oil and gas specialists under stressful conditions. Main psychological-pedagogical aspect of professional and psychological shells of person are defunded and theoretically proved.

Key words: professional training, psychological training, climatic, technical, geological, ergonomically, psychological, stress-factors.

Постановка проблеми. Діяльність людини постійно перебувала під впливом зовнішніх подразників, та це не несло інтенсивної загрози її життю й здоров'ю. Сьогодні ситуація змінилась. Технічний прогрес зумовлює зміни зовнішніх умов предметної діяльності людини, до яких вона десятиліттями була пристосована, наповнюючи їх зміст усе більш складним, невизначеним і непередбачуваним. Непередбачуваність та невизначеність умов діяльності призводить до нервово-психічного на-

пруження особистості, внаслідок чого можуть відбутись деструктивні зміни в її поведінкових, пізнавальних та емоційних сферах. Уникнення будь-яких негативних впливів зовнішніх умов діяльності на психоемоційний стан особистості можливе шляхом безперервного навчання; це зробило явною та вкрай актуальною проблему наукового дослідження професійної підготовки майбутніх спеціалістів сьогодення.

Одним із перших кроків у цьому напрямі постає необхідність у з'ясуванні впливу стресогенних умов на ефективність та поведінку трудової діяльності особистості, а також конкретизація дефініції “стресогенні умови”.

Дефініція “стресогенні умови” у психологічній літературі розглядається через поняття “екстремальні умови”. У науковому осмисленні екстремальні умови – це ті зовнішні умови, внаслідок яких відбуваються порушення рівноваги між індивідом і середовищем, деструктивні зміни в психоемоційній сфері особистості. Ці умови здебільшого зумовлені сукупністю розвитку соціальних, економічних та кризових явищ.

Однак до стресогенних умов відносяться не лише соціальні, економічні, екологічні кризові явища (Т.С.Грузев, Т.І.Іванов, В.І.Лисенко, С.Д.Медведев, С.І.Табачников, Є.М.Харченко), а також і професійна діяльність особистості. Її дезадаптуючий ефект, як зазначає сучасна дослідниця О.Р.Охременко, у 1,5 раза вищий, ніж біологічний, у 2,3 раза – ніж соціально-психологічний і 6,7 раза – ніж побутових чинників [19].

Підтвердженням є статистичні дані І.В.Заюкова [6]. Учений зазначає, що сьогодні спостерігається значне зниження рівня чисельності населення України та зростання нещасних випадків із летальними наслідками на виробництві.

У 2007 році, порівняно з 2006 р., відбувається зростання рівня виробничого травматизму (109,2%) та кількості осіб, які загинули на виробництві. Загальна кількість померлих в Україні коливається від 0,13% (2005 р.) до 0,15% (2007 р.).

Станом на 2008 р. 66 тисяч осіб (8,6%) загинуло через зовнішні причини, у тому числі більше однієї тисяч осіб – у результаті виникнення нещасного випадку на виробництві. Така ситуація і сьогодні залишається критичною з тенденцією до її зростання [6].

Проблема впливу стресогенних умов на професійну діяльність особистості представлена в наукових працях Л.М.Аболіної [1], Г.М.Авенесяна [2], Л.М.Артюшина [3], М.С.Корольчука [9], О.М.Кокун [8], Я.В.Крушельницької [10], С.В.Лахоцького [11], Н.П.Лукашевича [13], В.С.Медведєва [14], О.М.Макаренка [16], В.Л.Маришука [18], К.К.Платонова [21], Ю.Л.Трофімова [23].

У своїх наукових дослідженнях науковець [16] вивчаючи проблему поведінки людини в стресогенних умовах, виділяє ряд психологічних реакцій: а) психічний ступор – унаслідок технічної катастрофи відбувається загальмованість рухів, оглушеність, дезорієнтованість, нездатність адекватно відреагувати на зовнішні подразники, так званий параліч психіки обмежується сферою емоцій (емоційний параліч), який визначається зникненням усіх почуттів на деякий час, людина стає до всього байдужою й емоційно не реагує на те, що відбувається навколо неї; б) психомоторне збудження – стан “рухової бурі” – характеризується хаотичним руховим неспокоєм (людина внаслідок впливу стресогенної ситуації біжить, кричить, просить про допомогу, робить безліч зайвих рухів, не бачить реального виходу з даної ситуації); в) психогенний транс – наразі відсутнє усвідомлення всієї глибини даної катастрофи; г) реакції гострого лиха – проявляються психологічними й соматичними симптомами; д) афективно-шокові реакції; е) істеричні психози; є) посттравматичні стресові розлади [16].

Розгортаючи думку про психологічну реакцію людини на стрес-фактори, К.К.Платонов [21] створив класифікацію емоційних реакцій: астенична реакція страху, що проявляється в тремтінні, неадекватних учинках, паніці (відсутня логічність, хаотичність руху, неадекватність сприйняття, виражена емоційна напруга): тривога, тривожне очікування, стенічне збудження, пов'язане з активною свідомою діяльністю небезпеки.

Таким чином, унаслідок тривалої дії несприятливих умов зовнішнього середовища в процесі діяльності відбуваються суттєві зрушення в поведінковій сфері особистості.

На особливу увагу заслуговують наукові праці Г.О.Балла [20, с.5–18], І.О.Баклицького [4], Г.Є.Запорожцевої [5], В.І.Гордієнка [20, с.48], М.М.Козяра [7], Д.Ф.Крюкової [20, с.219], М.Г.Логачова [12], С.Д.Максименка [15], А.І.Мартинова [17], В.В.Рибалки [20, с.35, 125, 173], О.Р.Охременко [19], В.І.Розова [22], Е.О.Помиткіна [20, с.8, 68, 104].

У дослідженнях наголошується на важливості формування психофізіологічних та психодинамічних властивостей особистості. Визначаються аспекти психологічної підготовки до діяльності в стресогенних умовах.

Однак, незважаючи на контрверсійність наукових підходів до розуміння впливу стресогенних ситуацій та велику кількість праць, присвячених розгляду професійної підготовки фахівців певних галузей, психолого-педагогічні аспекти професійної підготовки майбутніх спеціалістів нафтогазової сфери до діяльності в стресогенних умовах достатньо не вивчені.

Мета статті – формування психологічної готовності майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах.

Поставлена мета вимагає вирішення таких завдань: 1) опрацювання й аналіз стану дослідження проблеми професійної підготовки спеціалістів до діяльності в стресогенних умовах; 2) теоретичне обґрунтування психолого-педагогічних основ професійної підготовки майбутніх спеціалістів до діяльності в стресогенних умовах.

Діяльність у сфері нафтогазової промисловості здійснюється в умовах реальної загрози для здоров'я й життя особистості. Провідними стресорами виступають кліматичні – температура, спека, холод, вологість; технічні – раптовий вихід із ладу механізмів під час праці; ергономічні – робота вночі; психологічні – раптовість впливу, яка в результаті провокує психо-емоційне напруження, небезпеку для життя і здоров'я.

Нафтогазова діяльність у Західному регіоні України (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області) полягає насамперед у складності його географічного розміщення. Гірсько-геологічні умови буріння, природний стан гірських порід і флюїдів можуть ускладнити процес бурових робіт. Складні умови праці часто призводять до деструктивних змін у когнітивному компоненті особистості та її поведінковій сфері. Порушується процес сприйняття й переробки інформації, спотворюються процеси контролю й оцінки причин невдач, співвідношення між основними й другорядними діями, увага зосереджується на незначущих питаннях за рахунок зниження уваги до основних питань, відбувається розпад структури операцій та послідовність їх виконання. Причиною таких наслідків, як правило, є психологічна неготовність особистості до певних умов трудової діяльності. Через те принцип гуманізації трудової діяльності вимагає врахування гармонійного розвитку особистості професіонала. Для досягнення цієї мети потрібно володіти відповідною інформацією про взаємодію людини і техніки в різних умовах зовнішнього середовища.

Професійна підготовка фахівців є складним багаторівневим та багатоаспектним явищем, яке передбачає велике коло різноманітних за змістом напрямів: моральну, фізичну, медичну, технічну та інші види підготовки. Основною базою професійної підготовки спеціалістів є фундаментальна і психологічна.

У своєму науковому дослідженні професійної підготовки майбутніх спеціалістів ми надаємо вагомого значення психологічній підготовці, що являє собою спеціально організований цілеспрямований процес формування професійно важливих якостей (адаптація до стресу, професійна надійність), знань, умінь і навичок управління неадаптивними і

дезадаптивними станами, що виникають у стресогенних ситуаціях професійної діяльності. Результатом психологічної підготовки є готовність до безпомилкових, ефективних дій в умовах професійного стресу й ризику з мінімальними витратами адаптивних ресурсів, що проявляються в “ціні” адаптації.

Складовою в системі психологічної підготовки є набуття теоретичних знань (основ психології, психофізіології), що істотно допомагає особистості в її професійній діяльності за стресогенних умов. Урахування особливостей людського сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, емоційної сфери, знання соціально-психологічних законів дає змогу спеціалістові нафтогазової промисловості адекватно розуміти ситуацію, що склалася. Таким чином, спеціаліст повинен знати психологічні властивості організму та особливості його функціонування в різних умовах праці. Однак самі по собі психологічні знання ще не дають можливості успішно використовувати їх на практиці. Спеціалісти повинні вміти: адекватно оцінювати ступінь відповідальності та особистої психологічної підготовленості, самостійно використовувати основні прийоми психологічної саморегуляції й підтримки особистої психологічної стійкості; виходити зі стресових станів, а для цього необхідні навички і вміння, що здобуваються в процесі психолого-практичних занять. Навчання повинно організовуватись шляхом послідовного ознайомлення з проблематикою курсу, відпрацювання відповідних навичок й умінь під час психологічних тренінгів, аналізу навчальних ситуацій, використання інших методів активного навчання.

На жаль, сьогодні проблема підготовки майбутніх спеціалістів до діяльності в стресогенних умовах набуває масштабів глобальної проблеми в навчально-виховному процесі. Майбутнім спеціалістам технічних навчальних закладів читають курс загальної психології, що складає всього 36 год (1 кредит), цим самим засвідчуючи про недостатній рівень підготовки. Базові дисципліни (психологія праці в особливих умовах діяльності, екстремальна психологія, інженерна психологія, психофізіологія), які є значущими в розвитку особистісної готовності спеціалістів до діяльності в стресогенних умовах, відсутні в навчальних планах. Існує слабкий взаємозв'язок між теоретичним та практичним аспектом у процесі професійно-технічної підготовки. Проблема є й те, що науковці технічного профілю наголошують на важливості лише базисної професійної підготовки, забуваючи, що успішне виконання поставлених перед фахівцем завдань залежить насамперед від розвитку його психологічної готовності.

Для підтвердження наших припущень щодо недостатнього забезпечення рівня професійної підготовки майбутніх фахівців нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах, ми вирішили що

доцільно провести психолого-педагогічне дослідження, до якого залучили 50 осіб нафтогазового факультету Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу за спеціальністю “Проектування нафтогазових споруд (ПС)”.

Основним емпіричним методом при психолого-педагогічному дослідженні було анкетування. В анкету були включені питання, метою яких було вивчення рівня теоретико-психологічних знань, ступінь розуміння механізмів функціонування психіки особистості в процесі трудової діяльності нафтогазової промисловості за стресогенних умов. На основі цих показників ми визначали рівень ефективності впровадження навчальної програми із психології в навчально-виховний процес професійної підготовки майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах.

Так, під час вивчення рівня теоретико-психологічних знань та ступеня розуміння механізмів функціонування психіки особистості під час трудової діяльності за стресогенних умов, опитуваним було запропоновано питання: “Які стани можуть виникнути внаслідок впливу стресогенних ситуацій у процесі трудової діяльності?”. З аналізу анкетування ми побачили дезорієнтацію досліджуваних у визначенні психологічних станів особистості. Зі 100% (50 осіб) 20% дали наближену відповідь про стани, в яких може перебувати людина під час стресогенних ситуацій. На питання: “Що потрібно для того, щоб запобігти виникненню аварійної ситуації?” – 6% зі 100% вважають за необхідність, окрім теоретичних знань з базових професійно-технічних дисциплін, мати ще й фізичне здоров’я, практичні вміння, навички, бути психологічно готовим.

Дані результати свідчать про необхідність перегляду, внесення змін і доповнень у навчальні програми зі збільшенням кількості годин вищезазначених дисциплін.

У наукових дослідженнях неодноразово наголошується на важливості врахування психологічної готовності майбутніх спеціалістів до діяльності в стресогенних умовах [5; 7; 12; 15; 19; 20, с.35, 68, 104, 125, 173; 22]. Специфіка професійної підготовки до діяльності в стресогенних умовах, за М.М.Козярем, у педагогічному вимірі становить професійний екстремальний педагогічний процес, який інтегрує навчання, виховання, розвиток і формування особистості. Разом із тим професійна підготовка розглядається як цілісна педагогічна система: за цілями (професійно-екстремальна, базова професійно-екстремальна, контекстно-екстремальна, постекстремальна підготовка); змістом (спеціальна психологічна, морально-етична, фізична, технічна, техногенна, екстремально-дійова, індивідуальна та групова) [7].

На особливу увагу заслуговують праці сучасного науковця Е.О.Помиткіна [20, с.68–104]. У професійній підготовці вчений надає вагомого значення особистісно-духовно-орієнтованому підходу, реалізація якого на практиці “дозволяє значно підвищити ефективність цього процесу, підготувати особистість професіонала до суб’єктивно значущої та суспільно корисної професійної діяльності. У процесі формування духовного світу професіонала відповідні знання, досвід та особистісні цінності поступово стають здобутком свідомості, знаходять прояв спочатку в елементах поведінки, а надалі – у свідомій духовно орієнтованій професійній діяльності... У психологічному плані духовний розвиток співвідноситься з когнітивно-інтелектуальними, чуттєво-емоційними процесами, самосвідомістю та волею особистості, що має знаходити прояв в її діяльності та поведінці...” [20, с.70].

У праці вченого В.І.Розова виокремлюються два рівні професійної підготовки спеціалістів: базовий (здійснюється один раз і спрямований на формування психологічної готовності до широкого спектра стресогенних ситуацій діяльності); оперативний, метою якого є забезпечення формування готовності до дій у стресогенних ситуаціях. Окрім того, В.І.Розов запропонував методичну базу професійної підготовки. У ній науковець виокремлює інформаційно-психологічну, психофізіологічну (здійснення контролю й регулювання психофізіологічного і соматичного компонентів стану, оволодіння навичками, вміннями), сомногенну (оволодіння навичками оптимізації психогієни сну й управління власними сновидіннями шляхом їх аналізу й усвідомлення), когнітивно-емоційну (оволодіння навичками стресорезистентного адаптивного мислення), афективно-комунікативну (формування впевненості й самостверджуючої комунікативної поведінки в екстремальних ситуаціях) підготовку [22].

Таким чином, основною методологічною базою у визначенні психолого-педагогічних форм та методів виступатимуть концептуальні положення соціально-психологічного, ситуативного, психофізіологічного, педагогічного, психологічного, системного, особистісно-духовно-орієнтованого підходів до різних аспектів професійної підготовки майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах. Інтеграція цих підходів дає змогу виявити ознаки різних елементів професійної підготовки фахівців нафтогазової промисловості, оскільки вона відбувається в процесі накопичення кількісних та якісних професійних ознак, результатом чого є виникнення професійно важливих якостей.

Вищевказані науково-методологічні концептуальні підходи є головними у визначенні методичної системи й дають змогу виокремити принцип професійної підготовки майбутніх спеціалістів нафтогазової

промисловості. Дотримуючись основних положень сучасного науковця М.М.Козяра, вважаємо, що принципами організації здійснення підготовки є: індивідуалізація, диференціація, групова інтеграція, принцип гуманістичної спрямованості, професійного самовдосконалення, стійкості та впевненості.

На нашу думку, у структурному плані професійної підготовки майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості основною методологічною базою є: теоретично-психологічна, психологічно-вікова, практично-регулятивна підготовка.

Перший етап – теоретично-психологічна підготовка – передбачає формування в майбутніх спеціалістів певних знань з основ психології, ознайомлення з особливостями виникнення та розвитку психіки, закономірностями психічних явищ, процесів, індивідуально-психологічними властивостями особистості, видами психічних та психофізіологічних станів, що виникають у стресогенних умовах, причинами й механізмами їх виникнення, системою психологічної підготовки. Результативність підготовки на даному етапі досягається за рахунок упровадження в навчально-виховний процес певних психолого-педагогічних форм та методів. Основними методами теоретично-психологічної підготовки є: інтерактивне навчання, педагогічними формами якого виступають лекції, бесіди, навчально-методичні семінари; методи проблемного та активного навчання.

Другий етап – психологічно-вікова підготовка – доповнює перший. На цьому етапі відбувається процес ознайомлення майбутніх спеціалістів із віковими особливостями, властивостями особистості (біофізичними, біопсихологічними, психофізіологічними, психологічними) та її адаптаційними здібностями до стресогенних умов діяльності.

Третій етап – практично-регулятивна підготовка – передбачає відтворення теоретичних знань у процесі безпосередньої участі у вирішенні ситуативних завдань, контроль і регулювання психофізіологічних, психічних станів за стресогенних умов нафтогазової промисловості.

Висновок. Стресогенними умовами діяльності нафтогазової галузі в регіонах Західної України є: кліматичні, технічні, психологічні, ергономічні, геологічні. Основними складовими психолого-педагогічних аспектів у формуванні певних знань та адаптаційних можливостей майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах є: теоретично-психологічна, психологічно-вікова, практично-регулятивна підготовка.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні психологічного й психофізіологічного стану готовності особистості, у ґрунтовній розробці та впровадженні науково-методичної бази в профе-

сійну підготовку майбутніх спеціалістів нафтогазової промисловості до діяльності в стресогенних умовах.

1. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Аболин Л. М. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1987. – 263 с.
2. Авенесян Г. М. Психологические закономерности регуляторных механизмов работоспособности человека в напряжённых условиях деятельности / Аванесян Г. М. – Ереван, 2004.
3. Артюшин Л. М. Праця в особливих умовах / Л. М. Артюшин, С. П. Мосов, О. Р. Охременко. – К., 2004. – 96 с.
4. Баклицький І. О. Психологія праці : підручник / І. О. Баклицький. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 655 с.
5. Запорожцева Г. Є. Психологічний аналіз професійної діяльності дільничного інспектора міліції та визначальні умови її удосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06. / Г. Є. Запорожцева; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 20 с.
6. Заюков І. В. Безпека праці – умова збереження та розвитку трудового потенціалу України / І. В. Заюков. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/http://dpspace.nbuv.ua:8080/dspace/handle/123456789/2831 2008 р.
7. Козяр М. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів у надзвичайних ситуаціях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 / М. М. Козяр; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2005. – 41 с.
8. Кокун О. М. Психологічні та психофізіологічні передумови діяльності, оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / Кокун О. М. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.
9. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності / Корольчук М. С. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
10. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці : навч. посіб. / Я. В. Крушельницька – К. : КНЕУ, 2000. – 232 с.
11. Лахоцький С. В. Сучасний соціум і індивід: оглядовий аналіз дії екстремальних факторів / С. В. Лахоцький // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 270–275.
12. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06. / М. Г. Логачов; ун-тет внутрішніх справ. – Х., 2001. – 16 с.
13. Лукашевич Н. П. Психология труда : учеб. пособие / Н. П. Лукашевич; под ред. И. В. Сингаевской, Е. И. Бондарчука. – 2-е изд., доп. и перераб. – К. : МАУП, 2004. – 112 с.
  14. Медведев В. И. Экстремальные состояния человека в процессе трудовой деятельности / В. И. Медведев. – С. Пб. : Наука, 1993. – 180 с.
  15. Максименко С. Д. Формування психофізіологічної стійкості, профілактика стресів розумових, емоційних та інших навантажень / Максименко С. Д. – К. : Купріянова, 2004. – 142 с.
  16. Макаренко О. М. Гострі психологічні реакції людини на стресогенні події / О. М. Макаренко, І. В. Феодосєва // Наукові записи. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – К., 2004. – Т. 47. – С. 45–48.
  17. Мартынов А. И. Формирование психологической готовности личности к профессиональной деятельности в экстремальных условиях / А. И. Мартынов. – К. : Междунар. кадровая акад., 1998. – 19 с.
  18. Марищук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Марищук, В. И. Евдокимов. – С. Пб. : Сентябрь, 2001. – 260 с.
  19. Охременко О. Р. Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.09 / О. Р. Охременко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 30 с.
  20. Психологія праці та професійної підготовки особистості : навч. посіб. / за ред. П. С. Перепилиці, В. В. Рибалки. – Хмельницький : Хмельницький ТУП, 2001. – 300 с.
  21. Платонов В. М. Краткий словарь системы психологических понятий : пособие для учеб. завед. Профтехобразования : учебник / В. М. Платонов – М. : Высшая школа, 1984. – С. 170–171.
  22. Розов В. І. Психологічна підготовка до діяльності в умовах професійного стресу : зб. праць / В. І. Розов // Психопрофілактична робота з професіоналом : теоретичні та організаційно-практичні питання. – К. : КНУВС, 2007.
  23. Трофімов Ю. Л. Інженерна психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов. – К. : Либідь, 2002. – 264 с.

Відомості про автора:

Гуменюк Наталія Ярославівна
аспірант Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України,

асистент кафедри філософії ІФНТУНГ.
76019, м. Івано-Франківськ,
вул. Карпатська, 15
тел.: (0342)52-55-37
моб. тел. 0503397700

Рецензенти:

Назарук Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти;
Коваль П. М. – докторант ІПООД, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії ІФНТУНГ.

СПЕЦИФІКА СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ В ІНОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті аналізуються проблеми спілкування українських мігрантів в іноетнічному середовищі. Робиться висновок про те, що задоволеність комунікативною взаємодією є важливим показником успішної адаптації особистості в іноетнічному середовищі.

Ключові слова: комунікативна взаємодія, іноетнічне середовище, мігрант, толерантність, конфлікт, соціальна перцепція, соціальна дистанція, комунікативний простір.

The article is devoted the analysis of problem of intercourse of Ukrainian migrants in another ethnic environment. Drawn a conclusion that satisfaction comes forward communicative co-operation by the important index of successful adaptation of personality in another ethnic environment.

Key words: communicative co-operation, another ethnic environment, migrants, tolerance, conflict, social perception, social distance, communicative space.

Постановка проблеми. У сучасну епоху контакти між представниками різних культур стали настільки звичним явищем, що не викликають ні в кого здивування. За останні десятиліття значно зросла кількість соціально-психологічних досліджень з урахуванням культурного контексту. Актуальність зазначених проблем зумовлена такими причинами. По-перше, процес спілкування в іноетнічному середовищі взаємозумовлюється культурними чинниками. По-друге, культура здійснює дуже глибокий вплив на соціальні процеси, і часто доволі важко

врахувати всі чинники впливу на соціальну поведінку особистості. По-третє, спілкування є важливим засобом і показником успішної адаптації мігрантів в іноетнічному середовищі й виразником духовних і матеріальних потреб особистості.

Аналіз теоретичних джерел. Під час дослідження проблеми спілкування особистості в іноетнічному середовищі ми керувались такими методологічними позиціями.

1. У західних дослідженнях акультурації склалися три основні теоретичні та емпіричні підходи щодо проведення науково-дослідної роботи в цій галузі [11].

а) з точки зору стресу та його подолання при адаптації в іншу культуру;

б) з точки зору культурного наuczіння;

в) з точки зору соціальної ідентифікації.

2. Толерантність є основною умовою взаємовідносин у полікультурному світі. Сьогодні вона розглядається як цінність і норма цивілізованого суспільства, що проявляється у праві всіх індивідів та окремих груп бути різними; як відмова від домінування, готовність до розуміння й співпраці при наявних відмінностях; як визнання багатомірності, багатовекторності та розмаїття людської культури, норм, настановлень [11].

3. Комунікація лежить в основі групового процесу при взаємодії особистості й іноетнічного середовища. Члени групи перебувають в єдиному комунікативному полі й стають учасниками єдиного комунікативного простору, цей простір впливає на суб'єктів комунікації, на результативність міжособистісних стосунків, включає не тільки аналіз загальної інформації, яка надходить, засоби комунікації, мету й завдання, які стоять перед учасниками комунікативного процесу, але і встановлені правила, норми спілкування в даному конкретному середовищі, соціально-організаційному процесі [8].

4. Комунікативний потенціал конкретної особистості залежить від комунікативного потенціалу групи [10]. Під час вивчення структури комунікативного потенціалу групи виділяють такі компоненти:

– мотивація спілкування – відтворює стан групової мотивації спільної діяльності, мотиваційну єдність групи;

– стиль внутрігрупового спілкування – психологічний клімат у групі;

– соціально-перцептивні можливості групи – перцептивно-орієнтаційна єдність групи в пізнанні індивідів, точність групової оцінки особистості, групова оцінка місця й ролі особистості в структурі групи;

– соціально-рефлексивні здібності групи – адекватність групового відображення ділових і комунікативних можливостей групи та адекватність групового відображення структури групи;

– мета, цінності та норми групи.

5. У контексті міжнародної комунікації та акультурації актуалізується значення проблеми соціальної ідентичності, яка є сполучною ланкою між психологією особистості й процесами в соціальних групах, де ця особистість розвивається.

6. Зазначені показники (адаптація, акультурація, саморозвиток, толерантність, гармонізація, задоволення духовних та матеріальних потреб) реалізуються через постійні комунікативні акти, комунікативну взаємодію загалом у системі “мігрант-іноетнічне середовище”.

Простежуючи динаміку комунікативного потенціалу особистості в комунікативному просторі іноетнічного середовища (на матеріалах експериментального дослідження, проведеного в Італії, Іспанії, Греції, Чехії, Швеції), слід зауважити, що для того, щоб проявилися ті чи інші індивідуально-психологічні особливості людини, у тому числі й комунікативні вміння й навички, слід чітко розрізнити сфери міжетнічного контакту. Зокрема, сферою широкого міжетнічного контакту є, насамперед, місце діяльності, де відбувається інтенсивне ділове спілкування людей, безпосередня трудова взаємодія. Саме тут спостерігається зближення соціонормативних характеристик культурних розходжень. А щодо сфери дозвілля та сімейно-побутової діяльності, то роль культурних особливостей соціонормативної культури в них є значно глибшою. Це насамперед ті, що ґрунтуються на розбіжностях у системі цінностей, значень, еталонів дій, моделей бажаної поведінки і розглядаються як символи культурної, в тому числі й етнічної ідентифікації.

Важливу роль у цьому процесі відіграє відкритість–закритість самого культурного поля країни, в якій перебуває мігрант, спорідненість внутрішніх і зовнішніх соціокультурних чинників взаємоприйняття (мусульманство–християнство; іудаїзм–християнство); когнітивні стилі сприйняття; стратифікаційна структура суспільства; психологічна готовність (я хочу + я можу = результат) самого індивіда до самореалізації.

Дослідники виокремлюють кілька видів толерантності особистості: соціальну, соціально-психологічну, етнічну, комунікативну, політичну [12; 14; 15]. У зв'язку з актуалізацією міжнародних відносин набуває важливого значення комунікативна толерантність, яка розглядається як певний спосіб ставлення співрозмовників один до одного в процесі спілкування, як репрезентація в комунікативному просторі їх психічних станів, якостей і дій під час обміну інформацією й налагодженням взаємодії. У багатонаціональному середовищі комунікативна

толерантність є основою створення ефективних умов для організації роботи, навчання й дозвілля як дорослих, так і школярів і молоді, прояву і врахування їх індивідуально-психологічних особливостей, зокрема комунікативних умінь і навичок, у комунікативному процесі. Розгляд комунікативної толерантності в такому ракурсі робить її важливою психологічною умовою становлення взаємин, створення загального інформаційного поля, спільної комунікативної дії, прояву доброзичливості в єдиному комунікативному просторі міжособистісних стосунків, допомагає створенню психологічного клімату в робочій чи навчальній групі.

У психології спілкування одним із показників толерантності є величина соціальної дистанції (характеризує близькість або віддаленість соціальних чи етнічних спільнот, окремих людей) стосовно представників тієї чи іншої групи. При цьому максимальна дистанція означає, що соціальна спільнота тримається автономно, а мінімальна дистанція сприяє тіснішій взаємодії людей, груп і культур.

Соціальну дистанцію розглядають як механізм соціально-психологічного захисту спільноти, підкреслюючи, що чим більш далекою, несхожою на власну сприймається культура сусідів, тим сильнішими є механізми психологічного захисту, спрямовані на перцептивне віддалення від “чужих” і збереження власної соціальної ідентичності [14; 15]. Також використовується термін “етнічна границя”, тобто психологічний результат універсальної для всього живого тенденції поділяти світ на “них” і “нас”, на “чужих” і “своїх”, ураховуючи етнічну приналежність. Коли ситуація спокійна, “етнічна границя” ніби відходить на задній план, а іноді про неї й узагалі не згадують. Однак як тільки ситуація між етносами стає напруженою, так звані етнічні границі з поділу формального переростають у поділ актуальний, з оборонних перетворюються на захисні, набуваючи часто ознак психологічного інструмента відчуження, етнічної дезінтеграції. Усе це породжує межі взаєморозуміння, різницю в судженнях, цінностях, настановленнях, способах поведінки [14].

Дослідники виокремлюють умови, за яких відбувається формування негативних установок у міжетнічній комунікації: втрата національної самобутності; становлення етнокультурної спільності; системна соціальна криза в суспільстві, яка призводить до втрати психологічної стійкості й формує почуття національної приниженості або ображеності [15].

Л.Почебут, і з'явивши спеціальне дослідження динаміки соціальної дистанції, робить висновок, що етнічна толерантність має п'ять рівнів: високий позитивний, середній позитивний, нормальний, середній негативний, високий негативний [14]. При цьому нормальна етнічна

толерантність перебуває, за даними дослідниці, в межах між етнічною ідентичністю, тобто повною прийнятністю й постійними контактами з представниками певної національності як з близькими родичами, й етнічною інтолерантністю – повною неприйнятністю, небажанням підтримувати будь-які контакти, негативним ставленням до представників певної національності. Важливим чинником, що визначає етнічну толерантність, є характер освіти: люди, які отримали гуманітарну освіту, проявляють вищу етнічну толерантність, ніж люди з військовою освітою. Для останньої категорії характерний середній негативний рівень етнічної толерантності. Ще одна важлива обставина – зв'язок соціальної дистанції з впливом воєнних і політичних подій у світі. Виявляється, що люди, які не беруть участі у військових конфліктах, психологічно збільшують соціальну дистанцію стосовно обох сторін такого конфлікту, тобто етнічна толерантність знижується, що є механізмом психологічного захисту від агресивних настановлень сторін, що перебувають у стані військових дій. У той же час, психологічно дистанціюючись від учасників конфлікту, люди намагаються знайти союзників, психологічно розширюючи свою спільність. Те саме можна сказати і про терористів і заручників: люди психологічно не бажають ідентифікуватися ні з тими, ні з іншими.

На формування рівня етнічної толерантності справляють вплив такі особистісні характеристики, як агресивність і жага ризикувати: люди з підвищеною агресивністю схильні до прояву негативної етнічної толерантності, а люди, що звикли ризикувати, схильні до позитивної етнічної толерантності. Л.Почебут припускає, що схильність до ризику напевне сприяє тому, що такі люди можуть успішніше долати бар'єри міжетнічної взаємодії. На рівні цінностей толерантність може розглядатися як один із проявів [14] цінності справжньої дружби.

Дружба є особливою формою міжособистісної взаємодії, яка характеризується етнопсихологічною специфікою, індивідуально-вбірковими відносинами, взаємною прив'язаністю учасників спілкування, посиленням процесів афіліації, високим рівнем задоволення міжособистісними контактами, взаємними очікуваннями позитивних почуттів, а також результатом успішності процесу адаптації особистості в умовах іноетнічного середовища. І хоча дружба зумовлюється етнокультурними і психологічними особливостями, тим не менше, можна виокремити постійні супутники дружби, які зустрічаються в багатьох культурах світу: безбоязне спілкування з іншим на інтимній дистанції, щирість у взаєминах, відкритість почуттів, інтерес до справ іншого, активна взаємодопомога, максимальна відвертість і відкритість, демонстрація взаєморозуміння, задоволення від товариства. Просторова близькість призводить до взаємного притягання з багатьох причин. Наприклад,

якщо людина поруч, то зав'язати з нею дружбу набагато легше, адже перешкоди, у тому числі й ті, що пов'язані з перетином кордону, зведені до мінімуму. Будучи регулярно в товаристві певної особи, індивід має більше про неї інформації, що дозволяє з'ясувати, чи є в них спільні інтереси, чи збігаються погляди на життя. Усе це, зрештою, викликає як взаємну близькість, так і зниження атракції, позаяк неприємні риси людей під час регулярних контактів стають помітнішими [8].

Гармонізація взаємозв'язків як серед однієї народності, так і в міжнаціональному плані досягається за рахунок соціального контролю, що здійснюється в межах взаємовпливу індивідуальних і соціальних дій індивідів і виявляє внутрішню суперечливість взаємодії: людина стає соціально зумовленою індивідуальністю під впливом соціокультурної системи, в якій опинилася. Водночас індивідуальність не може розвиватися, якщо людина сліпо копіює зразки культури. Розв'язання суперечностей відбувається в процесі соціалізації індивіда в координатах іноетнічного середовища відповідно до його внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів.

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Зазначені теоретичні положення зумовили необхідність експериментального вивчення комунікативної взаємодії в реальному полі міграційних процесів Італії, Іспанії, Греції, Швеції. Вік опитаних – до 50 років, період перебування за кордоном – більше 5 років. Усього в експериментальному дослідженні взяло участь 126 українських мігрантів.

Для вимірювання міжособистісних стосунків українських мігрантів ми застосували модифікований варіант “Опитувальника міжособистісних стосунків” В.Шутца. Ця методика пояснює міжособистісну поведінку індивіда на основі трьох потреб – приєднання (бажання бути залученим до товариства, виокремленим серед інших), контролю (бажання контролювати інших, бути чи не бути контрольованим) і афекту (потреба в побудові близьких емоційних стосунків з іншими людьми), дозволяє оцінити характерні для людини міжособистісні стосунки: домінування – підкорення, зацікавленість – незацікавленість, близькість – відчуженість. Результати дослідження наведені в таблиці 1.

Як видно з таблиці, в українських мігрантів домінуючими є показники тенденції знаходитися в товаристві інших людей, що означає комфортне відчуття серед інших людей і бажання їх знайти; високим є також бажання бути прийнятим іншими людьми й належати їх товариству; за тенденцією контролю стосунків з іншими людьми показник є низьким, що означає уникнення розв'язання рішень і прийняття на себе відповідальності; за тенденцією підкорення іншим у спілкуванні показник є низьким, що свідчить про неприйняття індивідом контролю над собою. Порівнюючи тенденції емоційної близькості в спілкуванні, бачи-

мо, що вищим є бажання у встановленні емоційних стосунків з іншими людьми, ніж прояв ініціативи у встановленні контактів самому, хоча загалом ці показники є низькими й свідчать про обережність українців у спілкуванні.

Таблиця 1

Тенденції міжособистісних стосунків українських мігрантів в іноетнічному середовищі

Шкали опитувальника	Значення балів (%)				
	0-1	2-3	4-5	6-7	8-9
Ie – тенденція знаходитись у товаристві інших людей	0,02	2,43	27,4	63,8	6,35
Iw – бажання, щоб інші люди проявляли інтерес до індивіда і приймали його у своє товариство	0,3	0,4	18,6	42,3	38,4
Se – тенденція контролювати стосунки з іншими	0,3	64,8	30,01	4,2	0,69
Sw – тенденція підкорятися іншим у спілкуванні	5,3	48,3	24,8	11,4	11,2
Ae – тенденція встановлювати близькі стосунки з іншими	8,7	39,6	33,4	14,2	10,1
Aw – бажання індивіда, щоб інші встановлювали з ним глибокі емоційні стосунки	2,3	41,4	28,3	14,7	13,3

Особливим видом соціальних відносин і спілкування є конфлікти, які виникають і в іноетнічному середовищі. Люди можуть по-різному себе поводити в конфліктних ситуаціях: намагаються розв'язати проблему, сприяють ще більшому загостренню суперечностей, виявляють агресію чи, навпаки, поведуться спокійно в конфліктній ситуації. Загалом, репертуар конфліктної взаємодії не такий уже й великий: так чи інакше поведінку кожного з нас можна укласти в п'ять основних стратегій – уникання, співпраця, протиборство, компроміс, поступливість. З метою вивчення поведінки українських мігрантів у конфліктних ситуаціях ми провели тест К.Томаса (адаптація Н.Гришиної) “Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки”. У результаті опитування було отримано такі показники: домінуючими показниками, які визначають тенденції поведінки українських мігрантів у ситуації конфлікту є показники співпраці (44,38%) – налаштованості на взаємодію з іншими людьми, компромісу (20,08%) – погодженості власних інтересів з інтересами оточуючих. Навіть тактика уникання (14,32%) є вищою, ніж конформної позиції (присотування – 12,16%). Щодо тактики суперництва (9,09%), то вона є значно нижчою щодо інших

ліній поведінки. Дані нашого експериментального дослідження не суперечать теоретичним розвідкам указаної проблеми (Л.Е.Орбан-Лембрик, К.В.Коростеліна та ін.). Оскільки система міжособистісної взаємодії особистості в іноетнічному середовищі з точки зору соціальної психології відбувається в соціальних групах (етнічні групи, трудові колективи, неформальні об'єднання, групи за інтересами), то не слід нехтувати урахуванням тенденцій поведінки людини в малій групі. Нові групи, до яких входить особистість під час роботи за кордоном, відрізняються нормами, статусом у суспільстві, соціокультурною специфікою, етнічним складом тощо. Указане їх різноманіття позначається на психофізіологічному самопочутті особистості, на її особистісному розвитку, на процесах адаптації, індивідуалізації та інтеграції в нову групу, прояві особистісних рис характеру. Загалом малі групи обираються індивідом для задоволення конкретних потреб, але самі малі групи є реальним відображенням конкретного суспільства, яке людині може бути не зовсім знайомим (іноетнічне середовище). Тому й не дивно, що індивід мусить займати компромісні, конформні, уникаючі позиції у взаємодії з оточуючими. Нова група висуває до людини певні вимоги й передбачає проходження індивідом ряду випробувальних стадій. Так, у сфері міжособистісної активності на індивіда чекають “перевірка і залежність”, тобто орієнтація членів групи щодо характеру дій кожного й пошуку взаємоприйнятної особистісної поведінки; “внутрішній конфлікт”, що пов'язаний із порушенням взаємодії та відсутністю єдності в групі; “розвиток групової згуртованості”, яка досягається шляхом подолання непорозумінь і розв'язання конфліктів; “функціонально-рольова погодженість”, тобто утворення рольової структури групи, яка відповідає змісту групового завдання. Щодо сфери ділової активності, то людина потрапляє в коло проблем, розв'язання яких передбачає спільну діяльність на таких стадіях: орієнтування в завданні й пошук оптимального способу його розв'язання; факт емоційної реакції на вимоги завдання, протидія членів групи вимогам, що пред'являються до них у зв'язку з вирішенням завдання; відкритий обмін думками та інформацією з метою досягнення глибшого розуміння намірів один одного й пошуку альтернатив; прийняття рішень та активні спільні дії щодо його реалізації [10].

Під час перебування за кордоном людина є членом як довготривалих, так і транзитних груп, на норми і правила яких їй доводиться зважати. У психологічному сенсі людина проходить три етапи, які передбачають: орієнтування в ситуації (адаптація до нових умов і відносин між членами групи); конфлікт (як протидія власним і суспільним нормам); динамічна рівновага (забезпечення функціонування групи як єдиного цілого та індивіда як особистості в ній). Важливою ознакою

задоволеності індивіда від перебування в тій чи іншій новій групі є сприйняття групових норм, комфортність комунікативної взаємодії, яка забезпечує духовні та матеріальні потреби людини [9].

Під час попередніх співбесід із мігрантами було з'ясовано, що комунікація посідає важливе місце в їхньому житті за кордоном (як при встановленні контактів із представниками іноетнічного середовища, так і з українцями-мігрантами та родинами в Україні). З метою вивчення комунікативного простору українців за кордоном, ми впровадили в практику авторський варіант анкети. На запитання анкети 97,43% опитаних відповіли, що вміють спілкуватися. Серед якостей, які дозволяють успішно пристосуватися до життя в іншій країні, виділяють: комунікабельність, толерантність, повагу до співрозмовника, подолання мовного бар'єра, подолання стереотипів у спілкуванні. На запитання щодо впливу етики спілкування на характер взаємодії більшість відповіла, що знання етичних норм краще допомагає знайти нову роботу, володіння інформацією дозволяє підвищити кваліфікацію і, навпаки, неухважність, нетактовність відштовхують співрозмовника, залишають негативні емоції від спілкування. Серед значущих здібностей, необхідних для комфортного перебування за кордоном, були виділені (за ступенем значущості): уміння встановлювати ділові контакти; вміння чітко викладати власні думки; вміння передбачати та вирішувати конфліктні ситуації; вміння вести діалог; вміння встановлювати емоційний контакт; вміння ефективно керувати власними емоціями; вміння створювати атмосферу взаєморозуміння; володіння психологією переконуючого впливу; вміння правильно інтерпретувати мову жестів; вміння відчувати внутрішній стан колег та партнерів по роботі. Як бачимо, правильно виконане завдання засвідчує, по-перше, наявність у піддослідних високого рівня комунікативних здібностей (розуміння специфічної термінології), по-друге, домінування службово-ділового стилю взаємодії і в ролі засобів досягнення мети, і використання внутрішніх комунікативних резервів. Серед комунікативних перешкод, які створюють бар'єри конструктивній поведінці українців за кордоном, виділено: незнання мови; невміння розуміти емоційний стан співрозмовника; незнання культури, звичаїв іншої національності; невміння встановлювати ділові контакти та доцільні взаємостосунки; нерозуміння мови жестів співрозмовника; невміння говорити і слухати; відсутність теоретичних і практичних навичок вирішення конфліктних ситуацій. Те, що потреба спілкування за кордоном є життєво необхідною потребою, засвідчують відповіді на запитання нашої анкети: "Що спонукає Вас до спілкування з іноземцями? – Можливість влаштуватися на роботу; потреба у створенні кола друзів; потреба в накопиченні інформації; цікавість, пізнання культури інших та ін.". Таке судження підтверджує наявність дуже високого й

досить високого рівня потреби в спілкуванні (43,8% і 37,4%) мігрантів з іноземцями.

Щодо видів неприйняття комунікативних актів, то вони, мабуть, "інтернаціональні": грубість, нецензурна лексика, невміння слухати, невміння співпереживати, неповага до культурно-національних в духовних цінностей, надокучливість. На запитання, чи впливають етнічні стереотипи на ефективність взаємодії з іноетнічним середовищем, більшість опитаних схилилась до думки, що часто (67,8%). Також 78,6% піддослідних пов'язали задоволеність перебування за кордоном з комунікативною активністю, і так само 76,9% часто відчувають дефіцит спілкування в іноетнічному середовищі.

Не завжди процес адаптації в іноетнічному середовищі протікає успішно. Часто він супроводжується соціальним напруженням.

Соціальне напруження характеризується вченими як масовий адаптаційний синдром, який відтворює ступінь фізіологічної, психофізіологічної і соціально-психологічної адаптації (у багатьох випадках і дезадаптації) різних категорій населення до хронічної фрустрації та труднощів, її поведінкові прояви фіксуються в зростанні недовіри до влади, конфліктності в суспільстві, тривожності, ажіотажному попиті, погіршенні демографічної ситуації, агресії, надії на чудо, постійних стресах та дистресах тощо. Чинники, що спричинюють соціальне напруження, пов'язані зі станом економіки, ефективністю влади, впливом засобів масової комунікації, опозиції та криміногенних структур [7; 8; 11].

На думку А.Лабунської, соціальне напруження виникає внаслідок соціальної дезадаптації [7]: 1) фізіологічної дезадаптації певних прошарків населення до труднощів, тобто неможливість нормально пристосуватися, наприклад, до підвищення цін без зниження рівня життя; 2) психофізіологічної дезадаптації населення, яка виражається у вигляді неусвідомлених масових психічних станів (тривога, агресія, апатія) при пристосуванні населення до труднощів та соціальних змін; 3) соціально-психологічної дезадаптації, яка відтворює усвідомлені конфліктні ставлення певних прошарків населення до труднощів і соціальних змін (підвищена політизація, страйки, незадоволення, міграція, еміграція, розгул злочинності тощо).

Серед різноманітних форм прояву соціальної напруги виокремлюють депресію та стрес. Депресія характеризується негативізмом, негативним емоційним фоном, зміною мотиваційно-когнітивної сфери, загальною пасивністю поведінки. Людина у стані депресії відчуває тяжкі емоційні переживання – пригнічення, відчай тощо. За умов соціальної напруги депресія виникає в результаті дії захисних, компенсаторних механізмів та означає пристосування за рахунок виснаження.

Людина втрачає соціальну опірність, перебільшує все погане й зводить до мінімуму все добре. Відомо, що в основі мислення людей у депресивному стані лежить атрибуція відповідальності. У зв'язку із цим звертають увагу на різні стилі пояснення тієї чи іншої невдалої дії, ситуації в людей у стані депресії та в тих, що без депресії [7]. Депресивний стиль пояснення пов'язаний з негативним, песимістичним способом інтерпретації невдач та невдалих учинків, які він пояснює стійкими ("Так, це буде продовжуватися вічно"), глобальним ("Так буде у всьому, що я роблю") і внутрішніми ("Я сам у всьому винен") причинами.

Можна поставити знак рівності між соціальною напругою і стресовою ситуацією, соціальним стресом. Стрес – це широке коло станів людини, що з'являються в неї в процесі діяльності під дією екстремальних впливів (стресорів – чинників, що викликають стрес). Залежно від стресора й характеру його впливу розрізняють різні види стресів, найчастіше-фізіологічний і психічний. Психічний стрес викликається невідповідністю між навантаженням і наявними в індивіда ресурсами й поділяється на інформаційний та емоційний. Перший виникає в ситуаціях інформаційних перевантажень, коли людина не справляється з покладеною на неї задачею, не встигає приймати правильні рішення в належному темпі і з великою мірою відповідальності за наслідки прийнятих рішень, а другий – з'являється в умовах загрози, небезпеки, образи та ін. У ситуації соціальної напруги стрес може справляти як позитивний, так і негативний вплив на поведінку людини, аж до повної її дезорганізації. Інтенсивність реакції індивіда на стрес визначається не абсолютною величиною подразника, а його суб'єктивною значущістю для даної особи. Саме позитивно налаштоване спілкування здатне послабити дію стресорних чинників у процесі перебування особистості в іноетнічному середовищі.

Висновки. Комунікативна складова поведінки українців в іноетнічному середовищі є важливим засобом адаптації до іншої культури, інструментом соціокультурного навчання, соціальної ідентифікації, способом прилучення до нормативно-правової структури груп, індикатором психічного, фізичного здоров'я особистості, мірилом наповнення людських потреб. Саме за умов успішної комунікативної взаємодії досягається поява толерантності як певного рівня ставлення співрозмовників один до одного, як репрезентація в комунікативному просторі їх психічних станів, якостей і дій під час обміну інформацією й налагодженням взаємодії. Дотримання норм толерантності на всіх рівнях взаємодії в іноетнічному середовищі (терпимості, емпатійності, емоційної стабільності, соціальної активності, відповідного рівня культури й освіти)

сприятиме гармонізації взаємостосунків особистості в іноетнічному середовищі.

1. Баклушинский С. А. Развитие представлений о понятии "социальная идентичность" / С. А. Баклушинский, Е. П. Белинская // Социальная психология : хрестоматия. – М., 1988.
2. Етнопсихологічні особливості міжособистісного спілкування та їх урахування в процесі взаємодії дітей і дорослих / за ред. Л. Е. Орбан. – Івано-Франківськ, 1996.
3. Кашима И. Культура и социальная когнитивная деятельность: к социальной психологии культурной динамики / И. Кашима // Психология и культура. – С. Пб., 2003. – С. 516–574.
4. Кокорев А. А. Психология межнационального общения : автореф. дис. на соиск. науч. степени докт. психол. наук / А. А. Кокорев. – М., 1992.
5. Кон И. С. Дружба : этико-психологический очерк / И. С. Кон. – М., 1987.
6. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь, 2002.
7. Психология затрудненного общения : теория, методы, диагностика, коррекция / Лабунская В. А. – М., 2001.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К., 2004. – 576 с.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К., 2006. – 560 с.
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації : монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Чернівці : Книги-XXI, 2009. – 528 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа взаємин в полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 4 (30). – С. 73–86.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 3–19.
13. Орбан-Лембрик Л. Е. Феномен групи в соціальній психології: від старого знання до нового / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – К., 2006. – № 6 (20). – С. 72–94.
14. Почебут Л. Г. Социальная психология толпы / Л. Г. Почебут. – С. Пб., 2004.

15. Психология и культура / под ред. Д. Мацумото. – С. Пб., 2003.
16. Смит П. Б. Кросс-культурные исследования социального воздействия / П. Б. Смит // Психология и культура. – С. Пб., 2003. – С. 575–597.
17. Уорд К. Азбука аккультурации / К. Уорд // Психология и культура. – С. Пб., 2003. – С. 656–709.

Відомості про автора:

Іванченко Олена Ігорівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб 501
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського університету імені Василя Стефаника;
Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ірина Ралько

УДК 159.923
ББК 88.37

**ДО ПРОБЛЕМИ ПОШИРЕНОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ
СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена проблемі особистісної свободи. На основі результатів опитування аналізується рівень обізнаності сучасних студентів у проблематиці особистісної свободи, специфіки розуміння ними даного поняття та рівень його активності в їхньому житті.

Ключові слова: свобода, особистісна свобода, залежність, соціум, особистість юнацького віку.

The article deals with the problem of personal freedom. The level of modern students erudition in the problems of personal freedom peculiarity of their understanding of the mentioned above concept and the level of its activation in their lives have been analyzed on the basis of the questionnaire results.

Key words: freedom, personal freedom, dependence, social medium, personality of the juvenile age.

Актуальність проблеми. Проблематика особистісної свободи є новою для вітчизняної психології. Першочергово вона вивчалася як складова загального феномену свободи людини у філософії та теології. І лише наприкінці ХХ століття вона вийшла на рівень самостійних наукових проблем української психології. Посприяли цьому наукові праці вітчизняного вченого Г.Балла, який довів обмеженість традиційних тлумачень свободи як усвідомленої необхідності та як свободи вибору й уперше систематизував психологічні уявлення про особистісну свободу.

Особистісна свобода є невід'ємною ознакою людини як особистості. Вона тісно пов'язана з такими поняттями, як особистісне становлення й зростання, особистісна зрілість, духовно-моральні цінності та ідеали, внутрішня відповідальність і т. д. На взаємозв'язок понять самоактуалізації, особистісної зрілості і внутрішньої (особистісної) свободи вказували ще Е.Фромм, Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл та Р.Мей. У працях сучасних вітчизняних та зарубіжних учених особистісна свобода розглядається як умова творення особистості (І.Кон, Г.Балл, Р.Кочюнас, Е.Сайко) та її подальшого зростання і зрілості (А.Деркач, Л.Орбан-Лембрик, В.Русалов, О.Штепа); як можливість подолання будь-якої детермінації активності особистості (Д.Леонт'єв, Д.Колесов); як звільнення від залежностей (О.Анісімов, К.Сельчонок); як умова активізації творчого потенціалу особистості (Л.Грачова, О.Губенко, Л.Мішиха). З позиції відповідальності особистісну свободу досліджували І.Кон та Г.Кравцов; у контексті свободи вибору – Д.Козолупенко, Т.Титаренко; у площині соціальних ролей та влади – В.Васютинський; з позиції духовності особистості – І.Бех, М.Боришевський, О.Донченко, О.Зеліченко, І.Ільїн, З.Карпенко, О.Киричук, О.Климишин, М.Пірен, Е.Помиткін, М.Савчин та ін.

Для того, щоб досягти особистісної свободи й свідомо розвивати в собі цю якість, необхідно для початку хоча б знати про її існування. А оскільки сензитивним періодом становлення особистісної свободи є юнацький вік, то метою повідомлення став аналіз результатів дослідження обізнаності студентів у проблематиці особистісної свободи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз показує, що проблема особистісної свободи постала в психології з розвитком гуманістичних напрямків. Що стосується генези даного поняття, то можна стверджувати, що психоаналіз З.Фрейда його заперечує, утверджуючи думку про інстинктивну детермінацію людської поведінки; аналітична психологія К.Юнга підводить до виникнення поняття особистісної свободи через положення про розвиток особистості, проте ще прямо не розглядає й не аналізує його; індивідуальна психологія А.Адлера розкриває його через концепцію творчого “Я” людини. Системні дослідження проблематики свободи пов'язані з прізвиськами таких науковців, як Е.Фромм, Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс. У їх концепціях свобода постає як головна умова росту й розвитку особистості. І, нарешті, свобода як духовний феномен розкривається в працях В.Франкла та Р.Мея.

Серед сучасних вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували проблему свободи особистості, можна виділити К.Абульханову-Славську, Б.Алішева, О.Анісімова, С.Анісімова, Г.Балла, С.Білозерську, А.Бочарова, Б.Грушина, О.Губенко, О.Донченко, Д.Колесова, І.Кона,

Г.Кравцова, Г.Кулинич, Д.Леонт'єва, С.Максименка, Л.Орбан-Лембрик, М.Папуша, В.Пахаренко, А.Пашука, О.Проценко, Н.Родчин, В.Розіна, М.Руденко, В.Русалова, М.Савчина, Е.Сайко, К.Сельчонка, В.Татенка, Т.Титаренко, В.Федотову, А.Чернишова, О.Штепу, І.Юдіна та ін.

Філософський енциклопедичний словник за редакцією В.Шинкарука визначає свободу як особливий спосіб детермінації духовної реальності, яка безпосередньо виявляє себе в людській життєдіяльності, що становить взаємодію духовних (свідомих і несвідомих) та природних (тілесно-біологічних) чинників [9]. І.Кон розуміє свободу як взяття на себе відповідальності [5]. За Д.Леонт'євим, свобода – це можливість ініціації, зміни або припинення суб'єктом своєї діяльності в будь-якій точці її протікання, а також відмови від неї [7]. О.Анісімов під свободою розуміє звільнення від залежності від зовнішніх впливів при збереженні залежності від внутрішніх факторів буття [2]. Що стосується поняття особистісної свободи, то Г.Балл вважає, що психологічна (особистісна) свобода – це сукупність внутрішніх умов, які сприяють гармонійному розгортанню й прояву різноманітних можливостей особистості (зокрема, і шляхом усунення перешкод для цього) [3]. Внутрішня, або психологічна (особистісна), свобода, за Д.Леонт'євим, – це “свобода для”, яку вчений трактує як психологічну позицію, як ціннісне обґрунтування, що, здавалось би, обмежує свободу людини, проте, насправді, дає істинне розуміння суті речей, істинне знання. За К.Сельчонком, особистісна (психологічна або душевна) свобода визначається як звільнення від залежностей [8]. О.Губенко розглядає внутрішню свободу як умову для активізації творчого потенціалу особистості [4] тощо.

Узагальнюючи теоретичні дані, ми здійснили спробу диференціації видів свободи, що дозволило вивести таку класифікацію. Так, свобода поділяється на зовнішню (свободу вибору) і внутрішню (свободу буття). Зовнішня свобода – це свобода вибору, свобода волі, свобода дій. Вона завжди пов'язана із зовнішньою діяльністю в соціумі. Це свобода, яку надає людині оточення, конституція тіла, виховання тощо. Свобода внутрішня – це свобода саморозвитку та самовдосконалення, це внутрішнє переживання свободи, внутрішня сила, що спонукає до еволюції. Свобода індивідуальності є одним із різновидів зовнішньої свободи, адже індивідуальність – це ті яскраві риси, які відрізняють нас одне від одного і які проявляються в поведінці та діях людини. Для прояву власної індивідуальності необхідне поле вільного простору, яке дає змогу вільно самовиражатися. Особистісна свобода лежить на межі зовнішньої і внутрішньої свободи: це поєднання в собі зовнішніх дій з їхнім внутрішнім осмисленням. Тут людина свідомо й самостійно вчиться робити вибір та нести за нього повну відповідальність. Це поєднання свободи, що надається людині зовнішнім світом та її внутрішнім

світоглядом. Свобода духовна (екзистенційна) – це свобода розкриття своєї сутності (єства), відновлення Образу Божого в собі, це свобода любові, творчості, самопожертви.

Для виявлення того, як юнаки і дівчата розуміють поняття свободи, які її види можуть виділити, що для них означає внутрішня свобода, було проведене письмове опитування у формі розробленої нами анкети, яка складалася із 27 закритих і 3 відкритих питань. Закриті питання були спрямовані на: визначення рівня свободи від матеріальних речей та матеріального світу, свободи від соціуму та свободи від власного “я”, емоційних переживань різного характеру, інтелектуальних напрацювань. Також були поставлені питання, які дозволяли визначити задоволеність власним життям та усвідомлення студентами своєї свободи.

Загалом дана анкета була спрямована на визначення рівня особистісної свободи студентів і побудована з урахуванням тієї теоретичної інформації, яка стосується проблематики особистісної свободи. Зокрема, ми опиралися на припущення, що є ряд речей або явищ, які мають здатність уводити людину в залежність, а тому рівень свободи особистості визначається відсутністю таких залежностей. Більшість людей залежить від матеріального, соціального, інтелектуального світу чи навіть від власного внутрішнього світобачення. Запитання підбиралися таким чином, щоб визначити існування залежності взагалі та від якоїсь сфери зокрема.

Друга частина анкети, яка складалася із відкритих питань, передбачала визначення студентами розуміння поняття свободи та її видів. Наявність таких питань, на нашу думку, цілком виправдана, оскільки вибірка формувалася із респондентів, які мали б володіти певним запасом знань щодо даної проблеми, виходячи з обраних ними спеціальностей.

Наявність таких питань, на нашу думку, цілком виправдана, оскільки вибірка формувалася із респондентів, які мали б володіти певним запасом знань з цієї проблеми, виходячи з обраних ними спеціальностей. До таких спеціальностей ми віднесли такі: “Психологія”, “Практична психологія та соціальна робота”, “Практична психологія та педагогіка”, “Медична психологія”, “Філософія”, “Політологія”, тобто спеціальності гуманітарно-філософського спрямування. Дослідження, за участі 371 студента (42 – юнаків та 329 дівчат) тривало протягом 2005–2006 навчального року. Так, було опитано 47 студентів Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 64 студенти Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича та 260 студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, до яких входила група із 50 студентів, що на-

вчаються у Коломийському інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Результати анкетування свідчать, що 42,14% усіх опитаних розуміють свободу як “незалежність від інших людей”; як “можливість вільного вибору” та “самостійного прийняття рішення” трактує поняття свободи 16,1% респондентів; 6,92% розцінюють її як “вседозволеність”; а 5,03% молодих людей розуміють її як “свободу душі”, що є натяком на усвідомлення її внутрішнього характеру та особистісної спрямованості. 4,4% опитаних ототожнюють свободу з волею. Решта відповідей включають у себе такі тлумачення свободи, як “незалежність від життєвих обставин”, “зовнішня та внутрішня гармонія”, “можливість рухатися вперед”, “реалізація себе”, “повага до інших”, “матеріальна незалежність та життя у своє задоволення” тощо. З усієї вибірки лише один студент указав на динаміку свободи й дав відповідь: “свобода – це можливість рухатися вперед”.

Отже, проаналізувавши відповіді на питання “Як Ви розумієте поняття свободи?”, можна зробити висновок, що все-таки більшість опитаних обізнана лише в зовнішніх аспектах цього поняття. Домінуюча відповідь “незалежність від інших” свідчить про усвідомлення соціального аспекту свободи; “вільний вибір та самостійність у прийнятті рішень” – про індивідуально-психологічний аспект, зокрема зрілість “я”. Розуміння свободи як вседозволеності свідчить про відсутність такої якості, як відповідальність, – а отже, й про неготовність прийняття свободи й управління нею. Лише 4,71% усіх опитаних усвідомлюють внутрішню сторону свободи та її динаміку (“досягнення зовнішньої та внутрішньої гармонії”, “можливість реалізувати себе”, “перспектива руху вперед”). Усе це вказує на низьку обізнаність респондентів щодо поняття свободи, а отже, усвідомлення міри відповідальності при її отриманні також є незначним. Неповне й неточне розуміння цього поняття може призвести до неправильного використання тих привілеїв, які надає свобода, – а це шлях не до розвитку, а до руйнації й деградації як особистості зокрема, так і суспільства в цілому.

Наступне, що нас цікавило, – чи відоме студентам поняття внутрішньої свободи і як вони його розуміють. Найпоширенішою відповіддю було ототожнення внутрішньої свободи з “відчуттям гармонії” – 21,09% усіх опитаних; 15,99% вважають, що це знову ж таки “незалежність від інших”; 13,95% сприймають її як “гарне самопочуття”. Також студенти розуміють внутрішню свободу як свободу волі, спокій душі, відсутність зла, внутрішні почуття, свободу думок і почуттів, реалізацію власних задумів, відкритість, відвертість, свободу від комплексів, відсутність проблем, відсутність внутрішніх протиріч, незалежність від своїх потреб та свободу від зобов’язань.

Таким чином, поняття внутрішньої свободи у студентської молоді асоціюється з відчуттям гармонії, гарним самопочуттям і незалежністю від інших. Тут проглядається вже більше спрямування на внутрішній аспект свободи, певні переживання, – що й не дивно, виходячи з питання анкети. Але все ж таки жоден респондент не дав вичерпної відповіді на дане питання. Більшість із них приписує внутрішній свободі такі ж характеристики, якими наділена свобода зовнішня. Це свідчить про брак інформації або неосвіченість сучасних студентів у досліджуваній нами проблемі.

Підсумовуючи результати відповідей, які стосуються внутрішньої свободи, можна зробити висновок, що майже всі вони зорієнтовані на особистісні переживання. Лише в небагатьох відповідях простежуються натяки на духовну спрямованість внутрішньої свободи. Тобто внутрішня свобода в більшості студентів асоціюється із психічною сферою людини та її зовнішньою діяльністю. Проте жоден студент чітко не вказав на духовний аспект внутрішньої свободи.

Значний інтерес для нас представляло питання про види свободи. Доводиться констатувати, що сучасні студенти не володіють чіткими й повними знаннями щодо цього питання. Жоден з опитуваних не назвав усіх видів свободи в комплексі. Натомість відповіді були змішані та, знову ж таки, орієнтовані на зовнішні прояви свободи. Отже, що стосується видів свободи, то найбільш відомою для студентів є свобода вибору: про неї знає 13,57% усіх опитаних; соціальну свободу назвали 10,71% студентів; 10% виділяють матеріальну свободу; 7,86% називають зовнішню свободу; така ж кількість – свободу фізичну; 6,62% знають про свободу слова. Були озвучені ще й такі різновиди зовнішньої свободи, як політична свобода та демократія, свобода віросповідання, свобода життя, свобода покарання тощо. Про існування особистісної свободи відомо лише 2,86% опитаних.

Групування запропонованих варіантів відповідей, які стосуються видів свободи, дало змогу виявити, що зовнішня свобода в таких проявах, як свобода слова, віросповідання, фізична та матеріальна, політична, соціальна тощо є більш поширена інформаційно. Про перелічені види знає 51,62% опитаних. Внутрішня свобода, що проявляється в даних відповідях як свобода вибору, особистісна та емоційна, відома близько 20% опитаних. Про свободу індивідуальності респонденти ніколи не чули; про особистісну свободу відало лише 2,86% (11 студентів); духовну свободу розуміють чисто формально й вважають, що вона стосується релігійності; про внутрішнє розкриття духовної свободи особистості опитувани теж не знають.

Отже, з результатів описаної вище частини анкети можемо зробити висновок, що невисокий рівень інформованості студентів щодо

самого поняття свободи та її видів, найімовірніше, уповільнює їх особистісне зростання. У свою чергу, незнання або нерозуміння того, що вимагає від людини певний віковий період, може призвести до зменшення коефіцієнта корисної дії в її особистісному становленні.

З метою виявлення рівня трансформації зовнішньої свободи у внутрішню та рівня особистісної свободи взагалі нами була запропонована наступна частина анкети, яка складалася із 27 питань, які, у свою чергу, були згруповані в три шкали.

Перша група питань була спрямована на виявлення свободи від матеріальних цінностей та містила дев'ять питань. Під час їх формулювання ми опиралися на одну з важливих характеристик внутрішньо вільної людини, а саме – відсутність залежності від світу матеріальних речей (чи прив'язаності до них). Як уже зазначалося в першому розділі, і вітчизняні, й зарубіжні вчені стверджують, що в ієрархічній системі ціннісних орієнтацій внутрішньо вільних людей домінують духовні, а не матеріальні цінності. Окрім того, внутрішньо вільна людина відкриває для себе глибину власного внутрішнього, особистісного світу, у зв'язку з чим і втрачається надмірна прив'язаність до фізичного. Таким чином, де є залежність (чи прив'язаність), там не може бути свободи.

До даної шкали відносилися такі запитання: “Якщо Ви губили якусь річ, чи бувало, що Ви протягом тривалого часу шкодували за нею?”, “Чи легко Ви розстаетесь зі старими речами?”, “Чи маєте Ви звичку запастися на “чорний день”?”, “Чи однаково Ви радітимете як звичайній листівці, так і дорогому подарункові на день народження?” тощо. Проаналізувавши відповіді на ці питання, було встановлено, що 35,64% опитаних володіють високим рівнем свободи за даною шкалою, тоді як 64,36% перебуває у залежності.

Важливо підкреслити, що свобода від матеріальних цінностей означає не відмову від них, а безпристрасне їх сприйняття й правильне розпорядження ними. За таких умов не вони керують людиною, а людина стає господарем речей. Таке ставлення до матеріальних цінностей є неминучою сходинкою на шляху становлення особистісної та духовної свободи. Проте “марноту цього світу” ми можемо усвідомити лише при розумінні існування іншого, відмінного від того, в якому ми зараз живемо, внутрішнього духовного світу. Якщо в людини вже сформувалася система цінностей – і провідне місце в ній займають загальнолюдські вищі ідеали, то свобода від фізичного світу буде більшою, і навпаки.

Наступна шкала в анкеті зорієнтована на визначення рівня свободи від соціуму, адже це також важлива складова у становленні особистісної свободи, оскільки вплив, який здійснює суспільство на людину, може суттєво позначитися не лише на формуванні особистості, але й на прояві себе справжнього. Висока залежність від думки інших призводить

людину до комплексів і неширості у власній поведінці та зумовлює приховування себе справжнього – а це вже означає життя за шаблонами суспільства й неможливість творчого саморозкриття та реалізації.

Ми підібрали 9 питань за даною шкалою, які, на нашу думку, дали б змогу визначити рівень свободи від соціуму. Наприклад, “Чи ставите Ви понад усе свою незалежність від інших?”, “Чи обурює Вас, якщо хтось не цінує Вашої допомоги, турботи, любові?”, “Чи вмієте Ви говорити “ні”?”, “Чи у Вашому житті є людина, на яку Ви б хотіли бути схожі?” та інші. Аналіз відповідей студентів на ці питання дозволив констатувати, що 42,07% опитаних володіють свободою від соціуму, тоді як 57,93% перебувають у залежності.

Таким чином, слід зазначити, що свобода від соціуму передбачає вміння самостійно йти по життю та самостійно приймати рішення, вміти раціонально розрахувати час, який ми проводимо із сім'єю, друзями, на роботі, в соціумі й т. д.; уміти допомогти іншій людині, але й уміти відмовити, тобто будувати стосунки з іншими на засадах свободи, поваги та любові.

Показники відповідей респондентів за даною шкалою мало чим відрізняються від показників попередньої, хоча вільних від соціуму студентів є більше, аніж вільних від матеріальних цінностей. За часів комуністичного режиму було навпаки: людина більше перебувала під тиском суспільства (партії), пропагуючи презирство до матеріальних цінностей. І хоча в сучасному суспільстві соціальна свобода, свобода слова, право на власну думку, відмінну від інших, мають набагато більшу вагу, однак, при всій різноманітності матеріальних благ, добробут людей усе ще перебуває на досить низькому рівні.

Наступна шкала – “свободи від власного “я” – мала на меті виявити рівень свободи від внутрішніх переживань різного роду, які стосуються Я-концепції, інтелектуальної сфери та емоцій. Питаннями, які дали змогу це виявити, були: “Чи є Ваші творчі та інтелектуальні напрацювання найціннішими для Вас?”, “Чи були у Вашому житті вчинки, які Ви не можете пробачити собі або іншим людям?”, “Чи легко Ви прив'язуєтесь до речей, тварин, людей?”, “Чи вважаєте Ви себе кращим або гіршим за інших?” тощо. На основі одержаних результатів можна вивести середні показники за шкалою “свобода від власного “я”. Отже, 36,39% опитаних володіють високим рівнем свободи, за даною шкалою, тоді як 63,61% перебувають у залежності.

Можемо зробити висновок, що місцевість, де проживає людина, не впливає на свободу від власного “его”, а тому приказка “Від себе не втечеш” має певну вагу. Де б ти не був, від влади власного “я” необхідно звільнитися, керуючись певними внутрішніми чинниками: слухати власну інтуїцію, пізнавати свій внутрішній світ, який є набагато шир-

шим, ніж наше “его”, підпорядковуватись вищим духовним ідеалам тощо. Це необхідно, щоб особистісна свобода не виродилася в деспотизм і приниження інших “яскравістю” власного “я”.

Узагальнюючи дані, ми вивели середні показники особистісної свободи респондентів у таблиці 1. За результатами анкетування, особистісна свобода притаманна або активно формується у 38% опитаних. Різниця між показниками по регіонах не є суттєвою. Разом із цим 62% респондентів (а це переважна більшість) особистісною свободою ще не володіють, перебуваючи під впливом різного роду залежностей. Це, у свою чергу, свідчить про наявність певних проблем і труднощів в особистісному зростанні даної частини вибірки.

Таблиця 1

Середні показники особистісної свободи респондентів

Регіон	Шкали			Середні показники особистісної свободи, %
	“Свобода від матеріальних цінностей”, %	“Свобода від соціуму”, %	“Свобода від власного я”, %	
Тернопіль	39,01	46,22	37,69	40,97
Чернівці	36,46	44,27	36,61	39,11
Івано-Франківськ	33,77	40,21	36,15	36,71
Коломия	33,33	37,59	35,11	35,34
Уся вибірка	35,64	42,07	36,39	38,03

Проте, незважаючи на досить низькі показники особистісної свободи, 72,43% усіх опитаних задоволені власним життям, про що свідчать їх відповіді на питання № 20 (“Чи задоволені Ви своїм життям?”). У зв'язку із цим можемо припустити, що задоволеність життям не залежить від рівня особистісної свободи. Проте вдоволення собою, своїм становищем та власним життям пригальмовує особистісне зростання. Людина не потребує внутрішнього звільнення – її влаштовує те, що є. Така позиція “тихого боліття” формується здебільшого через незнання або небажання пізнавати внутрішній світ, адже це досить складний і болісний для душі шлях. Необхідно змінити свій тип мислення, стиль життя, поведінки, переглянути власну систему цінностей, а це крок у невідоме.

Невдоволення власним життям спонукає людину до пізнання свого внутрішнього світу та пошуку там того, чого не може запропонувати зовнішній світ. Здобуваючи особистісну свободу, людина отримує не просто вдоволення, а справжнє відчуття щастя від злиття себе

зовнішнього із собою внутрішнім та входить у нове, відмінне від теперішнього, духовне життя.

І останнє, що викликало в нас інтерес, було пов'язане з тим, чи усвідомлюють студенти шлях внутрішнього звільнення. Запитання "Чи вважаєте Ви себе вільною людиною?", незважаючи, знову ж таки, на досить низькі показники особистісної свободи в респондентів, дало такі результати: 74,05% усіх опитаних вважають себе вільними. На нашу думку, людина, яка свідомо іде шляхом особистісного звільнення, найвірогідніше відповіла б "ні", оскільки вона чудово усвідомлює, від якої величезної маси зайвого їй ще необхідно звільнитися. Таким чином, дане питання радше стосується зовнішньої свободи. Якби респонденти робили наголос на внутрішній свободі, то, можливо, результати були б іншими.

Висновки. Як уже зазначалося, юнацький вік є найоптимальнішим періодом для становлення особистісної свободи. Незалежно від того, знає людина про неї чи ні, – певні якості, які необхідні для особистісного зростання та зрілості, вже напрацьовуються. Проте погана поінформованість у даній проблемі стає суттєвою перешкодою на шляху самоактуалізації. Адже набагато легше самовдосконалюватись тій людині, яка володіє інформацією про те, що їй необхідно змінити в собі, які якості напрацювати, а які – відшліфувати.

Отже, з результатів описаної вище частини анкети можемо зробити висновок, що невисокий рівень інформованості студентів щодо самого поняття свободи та її видів, найімовірніше, уповільнює їх особистісне зростання. У свою чергу, незнання або нерозуміння того, що вимагає від людини певний віковий період, може призвести до зменшення коефіцієнта корисної дії в її особистісному становленні. А тому з метою досягнення належного рівня поінформованості студентів доцільно було б у лекційних курсах із загальної та соціальної психології, психології особистості тощо розкривати питання про зміст і складові понять духовності, особистісної зрілості, свободи та її видів, зокрема особистісної свободи людини. У курсі педагогічної психології доцільно було б приділити особливу увагу питанням самовиховання, оскільки принципи виховання інших і себе однакові. У курсах вікової психології, індивідуального консультування, гуманістичних напрямків розвитку особистості тощо подавати не лише теоретичний матеріал, який стосується новоутворень віку чи проходження певного періоду життя людини, але й на практичних заняттях використовувати активні форми навчання, за допомогою яких проводити аналіз пройдених вікових періодів та розвивати ті якості, яких не вистачає. Ця робота може бути як індивідуальною, так і груповою.

1. Алишев Б. С. Представления о свободе у современных студентов / Б. С. Алишев // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 99–109.
2. Анисимов О. С. О воле и "свободе воли" / О. С. Анисимов // Мир психологии. – 2007. – № 3 (51). – С. 36–46.
3. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 7–19.
4. Губенко О. В. Внутрішня свобода як умова активізації творчого потенціалу особистості / О. В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 10(57). – С. 1–5.
5. Кон И. С. В поисках себя / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
6. Кон И. С. Психология ранней юности : [кн. для учителя] / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.
7. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15–25.
8. Сельченко К. От зависимости – к духовной свободе [Электронный ресурс] / К. Сельченко. – Режим доступа к статье: sky@aquarun. Ru.
9. Філософський енциклопедичний словник / [ред. Шинкарук В. І.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

Відомості про автора:

Ралько Ірина Михайлівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Дмитерко-Карабин Х. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗВ'ЯЗОК РІВНЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМООЦІНКИ КЕРІВНИКА ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ

Прикарпатський національний
університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
email: inst@pu.if.ua

У статті аналізуються психологічні особливості впливу професійної самооцінки керівника на стиль управління в організації, а також обґрунтовується взаємозв'язок рівня адекватності самооцінки керівника, його стилю управління в організації та ефективності прийнятих управлінських рішень.

Ключові слова: професійна самооцінка, керівник, управлінське рішення, процес прийняття управлінських рішень, стиль керівництва.

The article views a comparative analysis of self-esteem and psychological peculiarities of acceptance of management decisions. Self-esteem is identified as a factor and a criterion of manager's successful activity.

Key words: self-esteem, management decisions, manager.

Постановка проблеми. Вивчення професійної самооцінки керівника та соціально-психологічних чинників, що впливають на її становлення, відкривають перед нами нові шляхи розвитку особистості керівника, підвищення його активності та успішності в управлінській діяльності, реалізації творчого потенціалу. Це робить важливими дослідження, спрямовані на одержання нових обґрунтованих даних, які уточнюють та поглиблюють знання про самооцінку керівника як чинник прийняття ефективних управлінських рішень. Під час дослідження психологічних аспектів управлінської діяльності роль людського фактора у прийнятті рішень стає все більш незаперечною. Зокрема,

Л.Е.Орбан-Лембрик відзначає, що особистісний профіль керівника трансформується в особистісний профіль рішення [11]. Отже, дослідження самооцінки керівника є актуальним у контексті психологічного забезпечення ефективності управлінської діяльності та процесу прийняття управлінських рішень.

Огляд останніх досліджень та публікацій. Вивченню впливу соціально-психологічних чинників на формування самооцінки, ціннісних орієнтацій та особистісних якостей приділяли значну увагу Г.Балл, І.Бех, О.Бодальов, М.Боришевський, Н.Коломінський, І.Кон, М.Обозов, Ф.Петровський, Д. Фельдштейн, В.Ядов [1; 7; 11]. Дослідження свідчать, що значний обсяг наукових розробок учених лежить у площині розкриття особливостей самооцінки керівника як чинника успішності управлінської діяльності (А.Жозефіна, Є.Г.Запорожцев, О.Ю.Кошинець, Г.І.Юркевич та ін.), прогнозування ефективності управління (В.С.Афанасенко, Л.С.Возняк, В.М.Духневич, І.І.Приходько, О.Н.Щотка) [2; 4; 8; 11]. Сучасні дослідження В.В.Крижка, Є.М.Павлютенкова, В.С.Пікельної, С.А.Свириденка, В.П.Семенова, В.П.Симонова доповнюють поняття управління як процес вироблення, прийняття й реалізації управлінських рішень [2; 3; 5; 7; 9; 11]. Конкретизація зв'язку між професійною самооцінкою керівника й структурними компонентами управлінської діяльності дозволяє виявити ті характеристики системи ставлення до себе, динаміка яких може вплинути на успішність прийняття управлінських рішень.

Постановка проблеми. Проаналізувати взаємозв'язок рівня професійної самооцінки керівника, його стилю управління та ефективності прийнятих управлінських рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдяки дослідженням особистості керівника встановлено, що його професійна самосвідомість значною мірою визначає здібності прийняття управлінських рішень. У літературі можна знайти різне трактування поняття "управлінське рішення": його визначають або як соціальний акт, або як частину управлінського процесу, або як засіб впливу управлінської системи на ту, якою управляють [3]. Отже, однозначного поняття управлінського рішення ще не сформульовано. Ф.М.Русинов під управлінським рішенням розуміє знаходження певного варіанта дій, сам процес діяльності та її кінцевий результат [8, с.110]. Результати реалізації прийнятих управлінських рішень – це найбільш об'єктивна оцінка професіоналізму керівника. Швидкість, правильність і чіткість рішень залежить від особистих якостей керівника (рішучість, ініціативність, прагнення до самостійного виконання покладених на нього обов'язків) і його організаторських здібностей. Вироблення й прийняття рішень – це творчий процес у діяльності керівника, що включає: вироблення й

постановку цілі; вивчення проблеми на основі отриманої інформації; вибір й обґрунтування критеріїв ефективності та можливих наслідків прийнятого рішення; обговорення з фахівцями різних варіантів рішення проблеми; вибір і формулювання оптимального рішення; прийняття рішень; конкретизація рішення для його виконавців [3]. Управлінські рішення значною мірою базуються на індивідуальному баченні світу керівником, яке узагальнено відтворює компоненти його професійної самосвідомості. Професійна самооцінка керівника – це суб'єктивне ставлення до себе як професіонала, результатів управлінської діяльності та своєї позиції в колективі. Професійна самооцінка керівника пов'язана із цілями професійної діяльності, ціннісними орієнтаціями, виконує функцію саморегулювання й контролю розвитку та впливає на якість й ефективність управлінських рішень.

Рівень адекватності самооцінки керівника визначає особливості його управлінської діяльності. Керівники з високою самооцінкою орієнтовані на досягнення успіху, здатні правильніше оцінити свої можливості, успіхи й невдачі і, звичайно, обирають діяльність, що відповідає їх знанням, умінням, навичкам [6, с.7]. Керівники, орієнтовані на невдачу, ігнорують об'єктивну інформацію про свої здібності, мають занижену або завищену самооцінку.

Самооцінка керівника визначає рівень його активності й лежить в основі рівня домагань, тобто рівня важкості тих завдань, які людина вважає доступними для себе [10]. При неадекватно завищеному рівні домагань судження керівників категоричні, виражена орієнтація на власний досвід як основне джерело інформації про оточуючих. Низький рівень домагань зумовлює відмову від прийняття відповідальних рішень.

Особливості прийняття управлінських рішень керівником значною мірою визначаються характерним для нього стилем управлінської діяльності. Адже спосіб прийняття рішення є одним з елементів у структурі стилю керівництва. Пов'язуючи стиль керівництва та процес прийняття управлінських рішень із рівнем самооцінки керівника, можемо виділити деякі особливості такої взаємозалежності. Керівники з адекватною самооцінкою переважно обирають демократичний стиль управління, для якого характерне колегіальне прийняття рішень, ініціативність співробітників. Керівники із завищеною самооцінкою більш схильні до авторитарного стилю в управлінській діяльності, при якому оцінка й контроль якості діяльності здійснюється самим керівником, який значно переоцінює власні здібності й можливості. Керівники із заниженою самооцінкою віддають перевагу ліберальному стилю, при якому активність керівника в управлінні є незначною.

Кореляційні залежності між показниками рівня професійної самооцінки керівника та ефективність його управлінських рішень визначені за допомогою методу лінійного кореляційного аналізу (за методом К.Пірсона), дозволили скласти матрицю, що на статистично значущому рівні $p \leq 0,01$ і $R_x, y = 0,163534$ підтверджує гіпотезу нашого дослідження: *існує кореляційний зв'язок між рівнем професійної самооцінки керівника та ефективністю прийняття управлінських рішень.*

Самооцінка професіоналізму (“Анкета”) – показник рівня професійної самооцінки керівника корелює з такими показниками, що визначають ефективність управлінських рішень керівника: середнє значення професійних якостей ($r=0,651$); ступінь задоволення стосунками в колективі ($r=0,596$); ступінь задоволення міжособистісною взаємодією поза колективом ($r=0,529$); особистісний диференціал (сила ($r=0,494$), активність ($r=0,403$)); саморозуміння ($r=0,377$); загальний показник СЖО ($r=0,383$); мета в житті ($r=0,38$); результативність життя ($r=0,339$); суб'єктивний локус контролю ($r=0,367$); міра реалізації ТЦ1 (активне життя) ($r=0,589$); – міра реалізації ТЦ2 (життєва мудрість) ($r=0,376$); міра реалізації ТЦ4 (цікава робота) ($r=0,495$); міра реалізації ТЦ10 (пізнання) ($r=0,289$); міра реалізації ТЦ14 (свобода) ($r=0,472$); міра реалізації ТЦ17 (творчість) ($r=0,381$); міра реалізації ТЦ18 (впевненість у собі) ($r=0,525$); міра реалізації ІЦ1 (акуратність) ($r=0,316$); міра реалізації ІЦ5 (старанність) ($r=0,367$); міра реалізації ІЦ6 (незалежність) ($r=0,41$); міра реалізації ІЦ8 (освіченість) ($r=0,422$); міра реалізації ІЦ9 (відповідальність) ($r=0,393$); міра реалізації ІЦ10 (раціональність) ($r=0,549$); міра реалізації ІЦ11 (самоконтроль) ($r=0,431$); міра реалізації ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) ($r=0,606$); міра реалізації ІЦ13 (міцна воля) ($r=0,551$); міра реалізації ІЦ14 (терплячість) ($r=0,333$); міра реалізації ІЦ17 (широта поглядів) ($r=0,416$); міра реалізації ІЦ18 (ефективність у справах) ($r=0,539$); – здатність управляти собою ($r=0,275$); чіткі цінності ($r=0,332$); чіткі особисті цілі ($r=0,266$); вміння впливати на навколишніх ($r=0,254$); пасивно-потуральницький стиль управління ($r=-0,435$); емоційна нестійкість – емоційна стійкість ($r=0,442$); підлеглість домінантність ($r=0,496$); боязкість – сміливість ($r=0,39$); конформізм – нонконформізм ($r=0,486$); низький самоконтроль – високий самоконтроль ($r=0,504$).

Самооцінка особистості (діяльність) (Методика “Самооцінка особистості”) – показник рівня професійної самооцінки керівника на рівні діяльності – корелює з такими показниками, що визначають ефективність управлінських рішень керівника: – особистісний диференціал (сила) ($r=0,46$); загальний показник СЖО ($r=0,465$); мета в житті ($r=0,508$); результативність життя ($r=0,323$); локус контролю Я ($r=0,433$);

– локус контролю життя ($r=0,483$); – міра реалізації ТЦ1 (активне життя) ($r=0,4$); міра реалізації ТЦ2 (життєва мудрість) ($r=0,352$); міра реалізації ТЦ14 (свобода) ($r=0,323$); – міра реалізації ТЦ18 (впевненість у собі) ($r=0,426$); міра реалізації ІЦ9 (відповідальність) ($r=0,276$); міра реалізації ІЦ10 (раціональність) ($r=0,346$); міра реалізації ІЦ11(самоконтроль) ($r=0,373$); міра реалізації ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) ($r=0,56$); міра реалізації ІЦ13 (міцна воля) ($r=0,498$); міра реалізації ІЦ18 (ефективність у справах) ($r=0,35$); чіткі особисті цілі ($r=0,388$); хороші навички вирішення проблеми ($r=0,316$); вміння впливати на навколишніх ($r=0,302$); замкнутість – товариськість ($r=0,317$); емоційна нестійкість – емоційна стійкість ($r=0,313$); підлеглисть – домінантність ($r=0,427$); боязкість – сміливість ($r=0,396$); конформізм – нонконформізм ($r=0,329$); низький самоконтроль – високий самоконтроль ($r=0,325$).

Особистісний диференціал (оцінка) (“Методика діагностики особистісного диференціалу”) – свідчить про рівень самоповаги керівника, задоволеність рівнем своєї компетентності, корелює з такими показниками, що визначають ефективність управлінських рішень керівника: – загальний показник СЖО ($r=0,41$); результативність життя ($r=0,43$); локус контролю Я ($r=0,475$); суб’єктивний локусу контролю ($r=0,277$); міра реалізації ТЦ1 (активне життя) ($r=0,436$); міра реалізації ТЦ2 (життєва мудрість) ($r=0,443$); міра реалізації ТЦ4 (цікава робота) ($r=0,359$); міра реалізації ТЦ14 (свобода) ($r=0,368$); міра реалізації ТЦ18 (впевненість у собі) ($r=0,47$); міра реалізації ІЦ2 (вихованість) ($r=0,271$); міра реалізації ІЦ5 (старанність) ($r=0,272$); міра реалізації ІЦ6 (незалежність) ($r=0,541$); міра реалізації ІЦ8 (освіченість) ($r=0,27$); міра реалізації ІЦ9 (відповідальність) ($r=0,401$); міра реалізації ІЦ10 (раціональність) ($r=0,426$); міра реалізації ІЦ11 (самоконтроль) ($r=0,545$); міра реалізації ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) ($r=0,511$); міра реалізації ІЦ13 (міцна воля) ($r=0,493$); міра реалізації ІЦ18 (ефективність у справах) ($r=0,27$); мотивація успіху ($r=0,335$); здатність управляти собою ($r=0,309$); пасивно-потуральницький стиль управління ($r=-0,384$); одноосібно-демократичний стиль управління ($r=0,302$); управлінський потенціал ($r=0,27$); замкнутість – товариськість ($r=0,374$); емоційна нестійкість – емоційна стійкість ($r=0,362$); підлеглисть – домінантність ($r=0,434$); боязкість – сміливість ($r=0,441$); низький самоконтроль – високий самоконтроль ($r=0,319$).

Самоствавлення (інтегральне почуття “за” чи “проти” власного Я) (“Опитувальник самоствавлення (В.В.Столін, С.Р.Пантелєєв)”) – свідчить про загальне позитивне самоствавлення керівника до себе як професіонала та корелює такими показниками, що визначають ефективність управлінських рішень: – саморозуміння ($r=0,439$); – загальний

показник СЖО ($r=0,661$); мета в житті ($r=0,454$); результативність життя ($r=0,565$); локус контролю Я ($r=0,677$); локус контролю життя ($r=0,524$); суб’єктивний локусу контролю ($r=0,71$); міра реалізації ТЦ1(активне життя) ($r=0,494$); міра реалізації ТЦ4 (цікава робота) ($r=0,461$); міра реалізації ТЦ14 (свобода) ($r=0,356$); міра реалізації ТЦ18 (впевненість у собі) ($r=0,565$); міра реалізації ІЦ3 (високі запити) ($r=0,271$); міра реалізації ІЦ5 (старанність) ($r=0,295$); міра реалізації ІЦ6 (незалежність) ($r=0,421$); міра реалізації ІЦ8 (освіченість) ($r=0,303$); міра реалізації ІЦ9 (відповідальність) ($r=0,388$); міра реалізації ІЦ10 (раціональність) ($r=0,405$); міра реалізації ІЦ11 (самоконтроль) ($r=0,542$); міра реалізації ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) ($r=0,655$); міра реалізації ІЦ13 (міцна воля) ($r=0,485$); – міра реалізації ІЦ17 (широта поглядів) ($r=0,331$); міра реалізації ІЦ18 (ефективність у справах) ($r=0,495$); мотивація успіху ($r=0,581$); здатність управляти собою ($r=0,367$); чіткі цінності ($r=0,394$); чіткі особисті цілі ($r=0,44$); триваючий саморозвиток ($r=0,385$); хороші навички вирішення проблеми ($r=0,363$); творчий підхід ($r=0,363$); – уміння впливати на навколишніх ($r=0,339$); розуміння особливостей управлінської праці ($r=0,274$); вміння навчати ($r=0,257$); здатність формувати колектив ($r=0,273$); пасивно-потуральницький стиль управління ($r=-0,519$); управлінський потенціал ($r=0,538$); замкнутість – товариськість ($r=0,496$); емоційна нестійкість – емоційна стійкість ($r=0,482$); підлеглисть – домінантність ($r=0,514$); боязкість – сміливість ($r=0,567$); прямолінійність – дипломатичність ($r=0,272$); конформізм – нонконформізм ($r=0,497$); низький самоконтроль – високий самоконтроль ($r=0,552$).

Самоповага (“Опитувальник самоствавлення (В.В.Столін, С.Р.Пантелєєв)”) – показник самоповаги керівника до себе як професіонала, корелює з такими показниками, що визначають ефективність управлінських рішень: загальний показник СЖО ($r=0,638$); мета в житті ($r=0,632$); результативність життя ($r=0,493$); локус контролю Я ($r=0,581$); суб’єктивний локусу контролю ($r=0,454$); міра реалізації ТЦ1 (активне життя) ($r=0,544$); міра реалізації ТЦ2 (життєва мудрість) ($r=0,412$); міра реалізації ТЦ4 (цікава робота) ($r=0,43$); міра реалізації ТЦ14 (свобода) ($r=0,542$); міра реалізації ТЦ17 (творчість) ($r=0,416$); міра реалізації ТЦ18 (впевненість у собі) ($r=0,615$); міра реалізації ІЦ4 (життєрадісність) ($r=0,552$); міра реалізації ІЦ5 (старанність) ($r=0,398$); – міра реалізації ІЦ6 (незалежність) ($r=0,429$); міра реалізації ІЦ9 (відповідальність) ($r=0,466$); міра реалізації ІЦ10 (раціональність) ($r=0,544$); міра реалізації ІЦ11 (самоконтроль) ($r=0,647$); міра реалізації ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) ($r=0,643$); міра реалізації ІЦ13 (міцна воля) ($r=0,623$); міра реалізації ІЦ14 (терплячість) ($r=0,451$); міра реалізації ІЦ15 (чесність) ($r=0,426$); міра реалізації ІЦ18

(ефективність у справах) ($r=0,479$); мотивація успіху ($r=0,582$); здатність управляти собою ($r=0,464$); чіткі особисті цілі ($r=0,529$); триваючий саморозвиток ($r=0,363$); хороші навички вирішення проблеми ($r=0,402$); творчий підхід ($r=0,414$); вміння впливати на навколишніх ($r=0,519$); розуміння особливостей управлінської праці ($r=0,279$); здатність керувати ($r=0,341$); вміння навчати ($r=0,392$); здатність формувати колектив ($r=0,375$); одноосібно-демократичний стиль управління ($r=0,292$); управлінський потенціал ($r=0,543$); замкнутість – товариськість ($r=0,469$); емоційна нестійкість – емоційна стійкість ($r=0,617$); підлеглість – домінантність ($r=0,497$); боязкість – сміливість ($r=0,505$); конформізм – нонконформізм ($r=0,436$); низький самоконтроль – високий самоконтроль ($r=0,596$).

Самозвинування (“Опитувальник самоставлення (В.В.Столін, С.Р.Пантелеев)”) – показник схильності керівника до самозвинування та сумнівів у своєму професіоналізмі негативно корелює з такими показниками, що визначають ефективність управлінських рішень керівника: мета в житті ($r=-0,253$); суб’єктивний локусу контролю ($r=-0,413$); міра реалізації ТЦ1 (активне життя) ($r=-0,358$); міра реалізації ТЦ2 (життєва мудрість) ($r=-0,39$); міра реалізації ТЦ4 (цікава робота) ($r=-0,32$); міра реалізації ТЦ12 (розвиток) ($r=-0,381$); міра реалізації ТЦ14 (свобода) ($r=-0,345$); міра реалізації ТЦ17 (творчість) ($r=-0,426$); міра реалізації ТЦ18 (впевненість у собі) ($r=-0,304$); міра реалізації ІЦ3 (високі запити) ($r=-0,375$); міра реалізації ІЦ5 (старанність) ($r=-0,268$); міра реалізації ІЦ6 (незалежність) ($r=-0,384$); міра реалізації ІЦ8 (освіченість) ($r=-0,35$); міра реалізації ІЦ10 (раціональність) ($r=-0,293$); міра реалізації ІЦ11 (самоконтроль) ($r=-0,292$); міра реалізації ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) ($r=-0,378$); міра реалізації ІЦ13 (міцна воля) ($r=-0,35$); міра реалізації ІЦ18 (ефективність у справах) ($r=-0,4$); мотивація успіху ($r=-0,311$); здатність управляти собою ($r=-0,362$); триваючий саморозвиток ($r=-0,313$); вміння впливати на навколишніх ($r=-0,299$); здатність керувати ($r=-0,289$); здатність формувати колектив ($r=-0,288$); пасивно-потуральницький стиль управління ($r=0,389$); управлінський потенціал ($r=-0,325$); емоційна нестійкість – емоційна стійкість ($r=-0,287$); підлеглість – домінантність ($r=-0,457$); конформізм – нонконформізм ($r=-0,586$).

Отже, аналіз психологічних особливостей впливу самооцінки керівника на процес прийняття управлінських рішень дозволив зробити такі **висновки**:

1. Здатність приймати ефективні рішення значною мірою визначається рівнем адекватності самооцінки керівника, що є надійним показником прогнозування зусиль керівника й результатів його діяльності.

2. Кореляційні залежності між показниками рівня професійної самооцінки керівника та ефективністю його управлінських рішень підтверджують гіпотезу нашого дослідження щодо взаємозв’язку професійної самооцінки керівника та ефективності прийняття ним управлінських рішень.

Перспективами подальших наукових пошуків є вивчення психологічних особливостей впливу професійної самооцінки керівника на інші функції управлінської діяльності та визначення шляхів використання отриманих даних у процесі оптимізації діяльності управлінських кадрів.

1. Боришевський М. Й. Самовизначення і самореалізація особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна газета. – 2004. – листоп. – № 11. – С. 4.
2. Будзан Б. П. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи / Б. П. Будзан. – К.: Основи, 2001. – 349 с.
3. Дерлоу Дес. Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень / Дес. Дерлоу. – К.: Всесвіт, Наукова думка, 2001. – 242 с.
4. Жозефіна А. Психологические факторы готовности руководителя к управленческой деятельности / А. Жозефіна, Н. Н. Корнев // Вісник Харківського університету. – 1999. – № 460. – С. 146–149.
5. Зазыкин В. Г. Менеджер: психологические секреты профессии / В. Г. Зазыкин, А. П. Чернышов. – М., 1992. – 165 с.
6. Захарова А. В. Структурно-динамическая модель самооценки / А. В. Захарова // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 5–14.
7. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): [монографія] / Н. Л. Коломінський. – К.: МАУП, 2000. – 286 с.
8. Максимцов М. М. Менеджмент / М. М. Максимцов, А. В. Игнатъева. – М., 1998. – 389 с.
9. Маркіна І. А. Менеджмент підприємства / І. А. Маркіна. – К., 2000. – 268 с.
10. Меднікова Г. І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, психологія особистості, історія психології” / Г. І. Меднікова; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2002. – 20 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: [навчальний посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.

Відомості про автора:

Косар Уляна Богданівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Гринчук О. І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Вероніка Шкраб'юк

УДК 316.62: 343.26

ББК 88.47

**ВПЛИВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ
ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ЖІНОК**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті представлений аналіз деяких аспектів проблеми насильства в сім'ї. Розглядаються основні причини проявів насильства та його вплив на формування злочинної поведінки жінок.

Ключові слова: насильство, деструкція особистості, внутрішньосімейна жорстокість, злочинність.

Analysis of some aspects of violation in the family is represented in the article. Main causes of violation and his influence into the formation of criminal behavior of women are elucidated.

Key words: violence, destruction of personality, inside family cruelty, crime.

Актуальність проблеми. Природа насильства – поведінки, яка спрямована на завдання шкоди іншій особі, є складною. Тема домашнього насильства протягом десятиліть була закрыта в нашій державі. І сьогодні цей злочин не отримує від правоохоронних органів і соціальних служб належної уваги й покарання згідно із чинним законодавством.

З ряду причин найбільш травмуючими виступають акти насильства, що здійснюються серед близьких людей, подружжя. Це пояснюється наявністю тісного емоційного зв'язку та інших видів залежності (матеріальна, житлова). Високий рівень травматичності такого виду насильства відповідно передбачає цілий комплекс негативних наслідків, з яких найчастіше усвідомлюються лише видимі ознаки (травми, синці). Однак вплив подружнього насильства на подальшу поведінку особи-

стості є набагато глибшим і вимагає підвищеної уваги з боку дослідників.

Мета статті: розглянути соціально-психологічні причини виникнення домашнього насильства та проаналізувати його вплив на формування злочинної поведінки жінок.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Насильство в сім'ї є однією з найактуальніших соціальних проблем, з якою прямо стикається більшість населення.

Сімейне насильство в Україні все ще залишається латентним явищем, яке виходить на поверхню тільки тоді, коли приховувати проблему вже неможливо. Уявлення про те, що насильство має місце тільки в соціально неблагополучних сім'ях, не відповідає дійсності: воно відбувається в сім'ях, які відносяться до будь-яких категорій населення.

Жорстоке ставлення до людини неминуче призводить до появи негативних наслідків. По-перше, змінюється ставлення до себе; по-друге, змінюється ставлення до інших людей, суспільства; по-третє, змінюється ставлення до життя (утрачається його сенс). Окрім того, завдається значна шкода фізичному здоров'ю, аж до тяжких травм та смерті; виникають порушення психічного стану людини: симптоми депресії, тривожних станів, посттравматичного розладу, нерідко свідками таких сцен стають діти, які зазнають подвійних травм – психологічних (почуття жалю до одного із членів родини, ненависті до іншого, а загалом сум'яття й нерозуміння через несформованість психіки) і фізичних (нерідко не розібравшись, потрапляють під руку кривдника).

Домашнє насильство сьогодні вивчається в різних аспектах: насильство в сім'ї (О.В.Бойко, Т.П.Голованова, М.П.Коваль, Л.І.Міщик та ін.), насильство по відношенню до жінок та людей похилого віку (О.М.Моховиков, О.Д.Шинкаренко), насильство щодо підлітків (І.В.Сарженко, В.І.Ролінський).

Найчастіше жертвами домашнього насильства стають жінки.

Насильство щодо жінок – вид агресивної поведінки й використання сили для нанесення шкоди – від словесних образ і погроз до побиттів і смерті [4].

Згідно із Законом України “Про попередження насильства в сім'ї”, насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [3].

О.Д.Шинкаренко наголошує, що подружнє насильство є різновидом сімейного насильства, під яким розуміють дії чоловіка чи дружини (одиночні чи такі, що повторюються), які спричиняють фізичну

шкоду або викликають психічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригнічення тощо) у партнера. Про подружнє насильство, як правило, говорять у тих випадках, коли факти грубого й жорстокого ставлення виявляються не поодинокими, випадковими й ситуативними, а регулярними й систематичними [10].

Досліджуючи феномен подружнього насильства, В.А.Захожа [4] виділяє такі характерні особливості подружніх стосунків:

- обмеженість контактів та інтенсивність відносин, що сприяє повторенню актів насильства;
- наявність емоційно забарвленої прихильності та інтимних стосунків, у контексті яких і відбувається насильство.

Про рівень домашнього насильства можна судити з ряду показників:

- кількість розлучень, кількість неблагополучних сімей;
- кількість батьків, позбавлених батьківства;
- кількість соціальних дітей-сиріт при живих батьках;
- кількість неповних сімей.

Аналіз проблеми домашнього насильства дозволяє узагальнити, що головними рисами психологічної моделі поведінки виступають: звинувачення жертвами насильства самих себе, почуття сорому та приниження, бажання приховати факти жорстокої поведінки від оточуючих. У жінок, які втягнуті в довгострокові насильницькі взаємовідносини, деформується особистість, знижується самооцінка, виникають відчуття безвихідного положення, глибокого відчаю [2; 5].

Найбільш виражені всі форми жорстокості стосовно жінок у низьких соціально-економічних прошарків суспільства і в сім'ях, де серйозними проблемами є безробіття та економічна депривація. У більш високих верствах домашня жорстокість виступає прихованою внутрісімейною проблемою, оскільки багато жінок соромляться просити про допомогу або відчувають страх.

Дослідники умовно поділяють причини виникнення насильства, пов'язані з особливостями особистості учасників насильницького інциденту, на три групи [10]:

- причини, викликані особливостями особистості чоловіка та історією його життя;
- причини, викликані особливостями особистості жінки та її життєвою історією;
- причини, зумовлені особливостями подружніх відносин.

Сімейну жорстокість часто намагаються пояснити, посилаючись на патологію індивіда з агресивними формами поведінки (особистісні

розлади, психічні захворювання, алкоголізм, наркоманія, хворобливі ревності).

Серед різноманітних форм насильства умовно виокремлюють такі види [9; 11]:

Психологічне (емоційне) насильство – це постійний чи періодичний вплив на психіку індивіда шляхом словесних образ чи погроз, переслідування, залякування, безпідставних звинувачень, що призводять до невпевненості, нездатності себе захистити, завдає шкоди психічному здоров'ю людини. Його проявами в міжстатевих стосунках є:

- використання лайливих слів або крику на партнера;
- постійні критика, допити та приниження партнера, образи, що завдають шкоди самооцінці або впевненості, погрози піти, розповісти всім про інтимно-особистісні сторони життя і таємниці;
- вияви грубощів та образи друзів і родичів партнера;
- заборона чи обмеження спілкування з друзями, стеження за партнером.

Психологічне насильство фокусується через такі явища:

- Стан психологічного дискомфорту, який жінка відчуває під час спілкування з чоловіком, включаючи почуття страху.
- Відчуття жінки, що чоловік її принижує або прагне принизити.
- Конкретні форми прояву психологічного насильства (чоловік використовує лайливі слова спеціально для того, щоб образити дружину, критикує, погрожує тощо).

Фізичне насильство – це нанесення тілесних ушкоджень іншій особі або ризик таких пошкоджень. Фізичне насильство може проявлятися у вигляді побиття, штовхань, удушення, щипань, нанесення опіків, відкидання партнера вбік або на підлогу, кидання предметів у партнера, застосування зброї тощо. Фізичне насильство включає також залучення партнера до вживання наркотичних та алкогольних речовин, примушування до вживання отруйних речовин чи медичних препаратів, що викликають одурманення.

Економічне насильство (експлуатація) – це залишення без ресурсів, заборона працювати, контроль за витратами, фінансовий контроль та залежність, що здійснюється через видачу грошей лише на прохання й лише на прожиття, обмеження, відмова в грошах, надання недостатньої кількості засобів для життя, обов'язкові процедури звітів про витрачені кошти, приховування доходів, несправедливий поділ майна, вилучення грошей.

Соціокультурне насильство – це ізоляція жінки в сім'ї, заборона працювати, проводити вільний час за власним бажанням.

Сексуальне насильство – небажана чи примусова сексуальна активність або звалтування. Прикладом сексуального насильства також є змушування чи тиск з метою вступання в сексуальну активність або спроби вступити в сексуальну активність із тим, хто перебуває під впливом алкоголю чи наркотиків.

Погрози – проявляються в намірах залишити сім'ю, побити чи вбити дружину, дітей, підштовхування до самогубства, примушення до протизаконних дій.

Використання дітей проти матері – полягає в залякуванні жінки тим, що вона ніколи не побачить своїх дітей; це також використання дітей для передачі погрозливих послань.

Ізоляція від оточуючих – вид насильства, спрямований на обмеження свободи поведінки, створення перешкод для спілкування з родичами, друзями.

Залякування – цей вид насильства проявляється у вигляді пошкодження предметів побуту, жорстокого ставлення до домашніх тварин, носіння зброї вдома.

Розгляд генезису форм насильства показує, що психологічне насильство виступає ядром насильства, його висхідною формою, на основі якої виникає фізичне та сексуальне насильство.

Деякі спеціалісти дійшли висновку, що поняття “насильство” по відношенню до людини душе широкіше і, крім злочинів, також включає дії:

- примусовість або заохочення здійснити дії або вчинки, які людина робити не хоче; втягнення людини в діяльність за допомогою обману, шантажу, маніпуляцій, погроз фізичної розправи або матеріальної шкоди і т. д.;
- перешкоджання виконанню того, що людина хоче робити;
- зловживання владою. Причому влада розглядається широко: як влада віку (наприклад, дорослих над дітьми), влада сили, влада популярності, влада приналежності до статі (наприклад, чоловіка над жінкою) та інші види влади. Використання влади з метою домінування над іншими порушує права людини [1; 9].

Після побиття в жінки настає шок, заперечення того, що сталося, відчуття невпевненості в собі, психологічний параліч, страх. У неї може порушитися сон і можуть виникнути розлади травлення. Щоб позбутися цих неприємних почуттів, багато жінок починає зловживати алкоголем, ліками або наркотиками.

Виокремлюють три основні наукові підходи до вивчення проблеми насильства над жінкою в сім'ї [1]:

1. Соціально-історичний підхід – розглядає насильство як соціальну проблему, що виникла через домінуючу позицію чоловіків у

суспільних відносинах, патріархальні культурні норми, що провокують насильство. Таким чином, причини насильства переносяться в соціокультурну площину, сферу суперечностей суспільної свідомості з питань взаємовідносин чоловіка і жінки та поглядів на їхні ролі в сім'ї. Варто зазначити, що навіть тоді, коли наголос робиться на певних загальних соціально-економічних причинах насильства в сім'ї, це насильство здійснюється конкретними особами зі своїми психологічними та фізіологічними особливостями. Власне в цьому контексті слід виокремити соціально-психологічний рівень, пов'язаний із міжособистісним спілкуванням, та рівень індивідуально-психологічний, пов'язаний зі структурою особистості.

2. Системно-сімейний підхід – фокусує увагу на походженні та формах конфлікту й вивчає особливості взаємодії, динаміки спілкування, процесу вирішення суперечностей у сім'ях; насильство в такому разі розглядається як дисфункція всієї системи, а не просто як наслідок індивідуальної психопатології одного із членів сім'ї. У межах цього підходу активно вивчаються різноманітні соціально-психологічні передумови деструктивного конфлікту. Учені виокремлюють такі чинники, що детермінують і спрямовують насильство на міжособистісному рівні соціальної взаємодії: бажання самоствердитись за рахунок інших або використати когось для отримання певних вигод, пошук чи підтвердження соціальної ідентичності, емоційний стан.

3. Індивідуально-психологічний підхід – передбачає пошук генетичних і біологічних аномалій, що виражаються в порушенні фізичного (наприклад, сексуальні та інші розлади) і психічного здоров'я (захворювання нервової системи, депресивні стани, перенесені психологічні травми в дитинстві), зловживанні алкоголем та пристрасті до наркотиків, аморальних учинках.

Причини прояву насильства багаточисленні. Вони визначаються поєднанням соціокультурних, психологічних, економічних та інших факторів, ні на один з яких окремо не можна покласти відповідальність за це явище.

Статистичні дослідження підтверджують той факт, що дім виступає ареною внутрісімейної жорстокості. За даними багатьох науковців (І.А.Грабська, А.Б.Орлов та ін.), жорстокість, спрямована проти жінок, є серйозною проблемою в усьому світі. Внутрісімейна жорстокість має важливе значення для психічного здоров'я жінки. У разі побиття вона підлягає великому ризику розвитку депресивної патології. Багато дослідників указує, що наявність у жінок ряду соматичних симптомів, а також депресія, тривоги, суїцидальні спроби – вірний індикатор і докази домашньої жорстокості [2; 9].

Із психологічної та кримінальної літератури відомо, що тяжкі насильницькі злочини, скоєні жінками, відбуваються здебільшого на сімейно-побутовому ґрунті та, в переважній більшості випадків, є відповіддю на довготривале сімейне насильство: знущання з боку чоловіка чи співмешканця щодо самої жінки або її дітей. Механізм таких злочинів є достатньо вивченим; судді, загалом, беруть до уваги обставини життя жінок, що є безпосередніми вбивцями своїх чоловіків (співмешканців), при призначенні покарання [6; 8].

За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань, серед агресивних злочинів, скоєних жінками, найбільш поширеними є умисні вбивства й тяжкі тілесні ушкодження, які спричинили смерть потерпілого – за ці злочини засуджено п'яту частину жінок, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Вивчення соціальних характеристик осіб, які утримуються у виправних колоніях, підтверджує висновки науковців про те, що жінок до злочину штовхають насамперед негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних стосунків, побутова невлаштованість [6; 7].

Довготривале включення до насильницьких стосунків призводить до значних викривлень мотиваційної, емоційної, поведінкової та когнітивної сфер особистості. У таких жінок формуються фобічні та депресивні розлади, спостерігається деструкція особистості (регресія, схильність до залежних стосунків, безініціативність, надвисокий рівень тривожності, інфантилізація, відчуття провини, втрата або значне зниження здатності до прийняття самостійних рішень та довгострокового прогнозування). Ретроспективне відтворення суб'єктивної картини злочину демонструє, що на момент його скоєння жінки характеризувались звуженням свідомості, втратою здатності оцінювати ситуацію та наслідки своїх дій, значним зниженням психологічного віку, знаходились у ситуації залякування та намагались захистити себе й своїх дітей.

Наразі більшість дослідників наголошує на тому, що жінка, яка довготривалий час піддається побиттю або психологічному насильству, може скоїти тяжкі агресивні дії в момент, коли негативний вплив досягає найвищої критичної точки.

Будь-яке насильство, не тільки сімейне, характеризується тим, що воно спрямоване насамперед на пригнічення індивідуальної волі людини, можливості самостійно приймати рішення. Суб'єкт насильства при цьому отримує владу над об'єктом. Психологічне насильство відрізняється від інших видів способом досягнення цієї влади. Інструментом психологічного насильства виступають слова і дії, які приносять агресору задоволення. Ступінь тяжкості наслідків таких дій може бути різним: від виникнення почуття приниження до втрати дієздатності.

Висновки. Насильство в сім'ї є актуальною проблемою для більшості населення, незалежно від класової приналежності, культурних, соціально-економічних чи релігійних аспектів. При цьому існує складність з виявлення справжніх масштабів цього явища, оскільки у свідомості багатьох сімейне насильство не є чимось протиправним чи неприпустимим. Крім того, більшість жертв домашнього насильства відчують себе емоційно залежними від кривдника, вважають у всьому винними лише себе й не звертаються за допомогою. Тому конфлікти в сім'ї стали соціальною нормою, за якої насильник почуває свою безкарність. Таке становище підштовхує жертву домашніх конфліктів самотужки розв'язувати проблему, найчастіше – це самозахист чи помста, що нерідко призводить до трагічних наслідків. Перспективними проблемами в цьому контексті є напрямки профілактичної та колекційної роботи з постраждалими від насильства в сім'ї з метою попередження деструктивного впливу на особистість у цілому.

1. Бова А. А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї / А. А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 15–25.
2. Грабська І. А. Насильство в подружніх відносинах / І. А. Грабська // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 9. – С. 20–23.
3. Закон України “Про попередження насильства в сім'ї” від 15.11.2001 № 2789–111.
4. Захожа В. А. Фізичне насильство щодо жінок у сім'ї / В. А. Захожа // Наукові записки. Соціологічні науки. – К., 2001. – Т. 18. – С. 49–54.
5. Защита детей от жестокого обращения / под. ред. Е. Н. Волковой. – С. Пб. : Питер, 2007. – 256 с.
6. Кочемировська О. Визначення покарання жінкам, які скоїли тяжкі злочини / О. Кочемировська, О. Руднєва // Аспект. – 2004. – № 3. – С. 10–11.
7. Любжина Т. Кримінально-правова характеристика засуджених жінок / Т. Любжина // Аспект. – 2004. – № 3. – С. 12–14.
8. Надьон О. Жіноча злочинність: деякі особливості розслідування справ / О. Надьон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 18–25.
9. Орлов А. Б. Психологическое насилие в семье : определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи / А. Б. Орлов // Психолог в детском саду. – 2000. – № 2–3. – С. 182–187.
10. Платонов Ю. П. Насилие в семье. Особенности психологической реабилитации / Ю. П. Платонов, Н. М. Платонова. – С. Пб. : Речь, 2004.

11. Шинкаренко О. Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства / О. Д. Шинкаренко // Практична психологія. – 2000. – № 3. – С. 25–29.

Відомості про автора:

Шкраб'юк Вероніка Степанівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка 57, каб. 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та
експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглядається поняття професійної ідентичності в психологічній науці. Особлива увага приділяється аспектам формування професійної ідентичності майбутнього фахівця. Описано попереднє експериментальне дослідження психологічних особливостей професійної ідентичності студентів-менеджерів.

Ключові слова: професійна ідентичність, студент-менеджер.

The concept of professional identity in psychological science is considered in the article. There is a special grout attention to aspects of forming professional identity of future specialists. Also it is described previous experimental research of psychological specific of professional identity of student-managers.

Key words: professional identity, student-managers.

Актуальність проблеми. Ми живемо у світі великих швидкостей, високорозвинених технологій та конкурентоспроможності. Дані характеристики стосуються в першу чергу сфери діяльності, як основної сфери в житті пересічного українця – роботи, бізнесу, економіки, державного управління, політичного розвитку, освіти тощо. У сучасних умовах виграє той, хто є чутливим до змін, здатен до швидкого реагування, характеризується гнучкістю, високим рівнем обізнаності, стратегічним баченням, широтою розуміння й готовністю до реальних конкретних дій. Це стосується як окремих людей, так і їх об'єднань, організацій і цілих корпорацій.

Будь-яка організація потребує людей, які на професійному рівні могли б здійснювати процес управління. Ведеться чимало дискусій стосовно того, як називати таких людей: управлінець, менеджер, керівник, керуючий тощо (Л.М.Карамушка, В.С.Лозниця, Л.Е.Орбан-Лембрик, Л.С.Пілецька, Ю.М.Швалб та ін.). Проте зміст залишається таким самим: це людина, що керує колективом людей, загальною метою якої є успішне досягнення цим колективом поставлених вищим керівництвом чи умовами суспільства (ринку) цілей, ураховуючи зміни умов середовища, шляхом продуктивного використання ресурсів. Основний механізм роботи передбачає розвиток внутрішнього потенціалу організації, забезпечення ефективних взаємовідносин між особистостями, які обіймають ті чи інші посади, шляхом впливу на діяльність усіх працівників організації, постановки перед ними цілей, забезпечення належної підготовки та навчання, здійснення контролю. У сучасному суспільстві, під час пошуку людини, яка б здійснювала в організації подібні функції, для означення посади роботодавці використовують термін “менеджер”. Оскільки цей термін актуальний і зрозумілий, ми теж скористаємося ним.

Виходячи з переліку функцій, які повинен виконувати менеджер, стає цілком очевидним, що діяльність його є вельми значущою.

В Україні є гостра нестача професійних менеджерів. Явище це закономірне, оскільки в умовах ще не так давно функціонуючої адміністративно-командної системи заохочувався виконавський тип керівника, авторитарний стиль управління, а психологічно-педагогічним знанням не надавалося належного значення. На сучасному ж етапі постає завдання виховання компетентних висококваліфікованих управлінських кадрів.

Ні для кого не секрет, що успішність виконання тієї чи іншої діяльності визначається насамперед рівнем підготовки й готовністю здійснювати цю діяльність. Так, у кожній конкретній робочій ситуації, коли перед менеджером постають важливі професійні вибори й рішення, вирішальне значення мають його знання та навички. Проте не менш важливим, а, можливо, й значно важливішим є усвідомлення себе як людини тієї чи іншої професії, ідентифікація себе як менеджера. Така ідентифікація передбачає інтеріоризацію певних стереотипів діяльності, моделей поведінки, професійних позицій тощо. Менеджер повинен усвідомлювати, що він менеджер. Для прикладу, коли людина ідентифікує себе, як скажімо, перукар, то вона не зможе управляти людьми. Але, розглядаючи себе як перукаря, вона зможе успішно підстригти іншу людину.

Несформована професійна ідентифікація – навіть при високому рівні теоретичної підготовки й відпрацьованих практичних умінь – не

дає змогу фахівцеві впевнено почувати себе в процесі виконання своїх функцій, викликаючи до дії механізми психологічного захисту, які відчутно заважають справі [4, с.244]

Безумовно, найбільш ефективною була б підготовка менеджерів, що передбачає навчання спеціалізованим знанням та навичкам у поєднанні з розвитком їх особистості, формуванням у них професійної ідентичності. Оскільки й одне, й інше є невід'ємним один від одного. Що стосується професійних знань та вмінь, то вони здобуваються в спеціалізованих навчальних закладах: вузах, технікумах. Проте, на жаль, у більшості таких навчальних закладів формуванню професійної ідентичності майбутніх менеджерів надається значно менше уваги. Звідси можемо говорити про актуальність і важливість дослідження цих питань для сучасного українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій психологічній літературі питання змісту та механізмів становлення ідентичності розглядало багато авторів (А.Адлер, Є.П.Белінська, Р.Бернс, Е.Еріксон, І.С.Кон, К.Роджерс, З.Фрейд, Е.Фром, К.Юнг). На сучасному етапі ідентичність визначається як центральний конструкт самосвідомості, що детермінує особливості самосприйняття та самоконтролю, ставлення до інших людей і поведінку особистості. Ідентичність – це поняття, що відображає унікальність та неповторність особистості, єдність реальної поведінки з прагненнями, переконаннями людини. Ідентичність – це усвідомлення самототожності, цілісності та неперервності в часі власної особистості. Це серцевина, що забезпечує постійність особистості за змін у навколишньому світі та за зміни власних поглядів, установок і можливостей [3].

Що ж стосується професійної ідентичності, то яка її роль у професійному становленні особистості? А.С.Борисюк стверджує, що професійне становлення особистості – це процес поетапного вирішення низки протиріч між соціально-професійними вимогами, що ставляться до особистості, та бажанням і можливостями їх реалізації, процес формування професійної ідентичності [1].

У психологічній науці розмежовують соціальну та особистісну ідентичність. Під поняттям особистісна, або особиста, ідентичність розуміють набір рис чи інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю й дозволяють диференціювати даного індивіда від інших людей. Тобто особиста ідентичність робить людину схожою на саму себе й відмінною від інших. Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої чи меншої групи, включеності в деяку соціальну категорію [3]. На думку Л.Б.Шнейдер, професійна ідентичність – це по суті, аспект специ-

фічної інтеграції й особистісної та соціальної ідентичності в професійній реальності [6].

Механізмом формування професійної ідентичності є ідентифікація як процес самоотожнення із професією, професійною спільнотою та її цінностями. Процес становлення професійної ідентичності передбачає високий рівень розвитку особистісної рефлексії, на основі якої в процесі ідентифікації із професією формується в індивіда уявлення про своє професійне Я.

За Е.Еріксоном, під час становлення професійної ідентичності людина проходить ті ж етапи, що й під час соціалізації – довіру, автономію, ініціативність, досягнення, ідентичність, інтимність, творчість, інтеграцію. У завершальному стійкому варіанті професійна ідентичність складається лише на достатньо високих рівнях оволодіння професією й виступає як стійке узгодження основних елементів професійного процесу. На думку Л.Б.Шнейдер, професійна ідентичність структурується змістами, хронотопами, цінностями й прототипами в динамічному аспекті – її “будують” визначеність і цілісність, а також позиційність, рефлексивність та відповідальність [6].

Професійна ідентичність має різні джерела формування. Одним із витоків є об'єктивні межі профідентичності, які визначені нормативними державними документами про освіту. Основними складовими професійної ідентичності є освітньо-професійна спільність долі й професійна обізнаність. З іншого боку, дослідники підкреслюють існування професіограми особистих якостей професіонала, тобто в становленні профідентичності певну роль відіграє виражений особистісний радикал. Свою роль у становленні професійної ідентичності відіграють також певні очікування й пріоритети, можливості соціальних перспектив, деякі ідеальні образи вибраної професії та себе в ній у кожної людини. Закріпленню переживання власної професійної ідентичності сприяє визнання індивіда оточуючими як професіонала. Важливою складовою професійної ідентичності в даному випадку є професійна самопрезентація. Як професійно диференціюючі ознаки варто виокремити володіння певною термінологією, використання певної професійної лексики, цінності й норми, професійні міфи, уявлення про власних учителів і професійних попередників, професійно важливі якості спеціаліста, професійні навички і уміння, професійні прикмети, в деяких випадках – професійний інструментарій.

Окрім цього Л.Б.Шнейдер звертає увагу на такі внутрішні витoki становлення профідентичності: емоційно-позитивний фон, у рамках якого отримувалася первинна й подальша інформація про власну професію, позитивне сприйняття себе як суб'єкта професійної діяльності; емоційно-позитивне сприйняття своєї приналежності до професійної

спільноти; успішне засвоєння прав й обов'язків, норм і правил професійної діяльності; міра відповідальності, яку спеціаліст готовий на себе взяти; співвідношення процесуальної й цільової активності; рівень особистісного й "технологічного" розвитку; характер вираження й самоприйняття екзистенційного і функціонального Я; сильна мотиваційна готовність до реалізації себе на обраному професійному поприщі, до входження в професійну спільноту, до постійного самодослідження й розвитку власної особистості [6].

Як узагальнену детермінанту становлення професійної ідентичності в сучасних умовах можна назвати інформаційно насичене оточуюче середовище, з якого черпаються уявлення про об'єкт і суб'єкт праці, її цілі й завдання, способи отримання освіти й набуття необхідних навиків, вимоги професій до людини тощо.

Найбільш сприятливий період для формування професійної ідентичності збігається із навчанням в університеті і, відповідно, з об'єктом нашого дослідження – майбутніми фахівцями менеджменту.

Дослідження А.Д.Андрєєвої, Л.І.Божович, Л.С.Виготського, С.І.Головахи, І.В.Дубровіної, Д.Б.Ельконіна, І.С.Кона, О.О.Кроника, Б.С.Круглова, К.Левіна, О.М.Леонтьєва, В.С.Мерліна, Ж.Піаже, О.М.Прихожан, Д.І.Фельдштейна та інших свідчать, що рання юність є періодом самовизначення, розвитку механізмів самоусвідомлення та становлення ідентичності.

Найважливішим новоутворенням раннього юнацького віку є готовність до життєвого самовизначення. Його передумовою є розвиток пізнавальної, емоційно-вольової, ціннісної сфер особистості, а також становлення адекватної та позитивної ідентичності. На основі ціннісного самовизначення особистість здійснює професійний вибір, має можливість обміркувати, планувати, структурувати свій життєвий шлях.

Своєчасне формування професійної ідентичності є вельми важливим. Є категорія молодих людей, в яких становлення ідентичності проходить зі значними труднощами. Це зумовлено тим, що особистість у період ранньої юності, коли вибір ідентичності стає необхідним, реально виявляється не готовою до цього, оскільки несформованість рефлексивних складових самосвідомості ускладнює процес становлення індивідуальної системи ціннісних орієнтацій, що призводить до аномальних ліній розвитку ідентичності. У такій ситуації молода людина не може виробити систему цілей, планів, ідеалів, завершити психологічне самовизначення [6].

Виклад основного матеріалу дослідження. Мета нашого дослідження – дослідити представленість у структурі "Я-концепції" майбутніх менеджерів-конструкторів професійної ідентичності.

Як зазначає М.Марусинець, предмет нових досліджень із проблем професійної самосвідомості, у тому числі й проблем професійної ідентифікації, має бути визначений у контексті соціально-психологічних реалій, характерних для України початку ХХІ століття. Опираючись на думку Г.М.Андрєєвої, вона констатує, що акценти в дослідженнях із проблем професійного становлення особистості зміщуються з професійно значущих особистісних диспозицій на мотиваційний потенціал Я-структур. "Особистість постає в дослідженнях минулих років надто схематично, поза реальними умовами її існування – як носій тільки індивідуальних рис (американський варіант) або як зразок колективістської психології (комуністичний варіант). Проте згодом у соціальній психології поступово превалюють складніші уявлення про особистість, що зумовлюється значними змінами в об'єктивних умовах суспільного буття сучасної людини та появою в масовій свідомості нового образу «успішного життя». Типовою визначають особистість, яка, постійно змінюючись, створює одночасно і свій внутрішній світ, і світ соціальної взаємодії, відзначаючись при цьому такою інтегральною характеристикою, як здатність до самостійної смислової інтерпретації соціальної дійсності (П.Бергер, Т.Лукман, Г.Андрєєва, Л.Анциферова, Г.Бал, О.Білінська, Н.Коломінський, С.Максименко, В.Москаленко, Т.Титаренко та ін.)". Саме поєднання цих двох характеристик соціальної поведінки (зміна зовнішніх передумов і власна активність, як певна дія) допомагає відповісти на запитання, який вибір допускає для себе індивід, які чинники визначають пошук стратегії соціальної поведінки [2].

Відповідно, новизна в методології соціально-психологічних досліджень полягатиме в перемиканні уваги з пошуку "Я" як сутності, що вже існує, на процес конструювання "Я". Тобто не стільки на заданості "Я" й обумовленій нею поведінці, скільки на творенні "Я" (під дією ситуації) та відповідних проявів соціальної активності. На більш практичному рівні це означає перехід від стандартизованих методик до проєктивних технік, технік самопрезентації, самоконструювання тощо під час дослідження особистісного "Я", зокрема й професійної ідентичності.

Як стверджує М.Марусинець, результати досліджень ідентичності, які були отримані в різні періоди минулого століття, далеко не завжди можна використати для коректного пояснення особливостей самосвідомості людей – громадян сучасного суспільства [2].

З метою вивчення наявності характеристик професійної ідентичності в самосвідомості студентів-менеджерів, ми організували й провели експеримент. Дослідження проводилося на базі Прикарпатського національного університету. У ньому взяли участь студенти спеціальності "Менеджмент" із першого по п'ятий курс. Загальна кількість реци-

рісентів нараховує 103 людини віком від 17 до 23 років. Серед них – 36 чоловічої статі, а 67 – жіночої. Методики проводилися на першому, третьому та п'ятому курсах. Загалом чисельно-вікове співвідношення реципієнтів можна представити у вигляді таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення студентів-менеджерів, що взяли участь у дослідженні, за віком

Курс навчання	Хлопці	Дівчата	Загальна к-сть
Перший курс	15	31	46
Другий курс	18	22	40
Третій курс	3	14	17
Загальна кількість	36	67	103

Таким чином, можемо говорити про те, що кількість досліджуваних жіночої статі переважає над кількістю досліджуваних чоловічої статі. Проте слід підкреслити, що в дослідженні брали участь реальні групи, тобто можна говорити про природне співвідношення статеві-вікових характеристик майбутніх менеджерів, а отже, і про репрезентативність вибірки. Хоча варто також мати на увазі той факт, що вивчалися студенти лише одного вузу.

Для дослідження професійної ідентичності реципієнтів ми застосували методику “Хто Я” М.Куна та Т.Макпартленда, яку ще називають “Тест 20 тверджень”. Вона є досить простою в застосуванні, проте дає обширну інформацію про особистісне “Я” людини. Згідно з умовою методики, досліджуваний на протязі 12 хвилин повинен дати 20 відповідей на питання “Хто Я?” [5].

Ця методика дає можливість дослідити Образ Я, який, на думку, Л.Б.Шнейдер (з якою ми погоджуємося), є способом вираження ідентичності. Окрім цього, відповідаючи на дане запитання, реципієнт конструює власні значущі ідентифікації з тією чи іншою соціальною категорією. Важливими власне для нашого дослідження є його професійні ідентифікації.

Маніпуляція з відповідями тесту базується на теоретичних уявленнях про “особистісне Я” як про деяку інтеріоризацію індивідуальної позиції в соціальній системі. Такий теоретичний підхід дає підставу передбачати, що відмінності в ідентифікації “особистісного Я” еквівалентні відмінностям у тому, як індивіди в такому суспільстві, як наше,

пов’язують себе з рядом можливих соціальних ролей, наприклад, професійної приналежності [5].

Важливим питанням для нас було “Чи ідентифікує себе реципієнт як майбутній менеджер? Чи бачить він себе як майбутнього управлінця, носія того чи іншого стилю керівництва? Наскільки важливою для нього є професійна приналежність?”.

Отримані дані методики були опрацьовані за допомогою методу контент-аналізу. Показником ідентифікації себе із професією студентами-менеджерами є використання ними в само описах термінів професійної приналежності, таких як “Я – менеджер”, “Я – керівник”, “Я – управлінець”, “керуючий” тощо. Варто зауважити широку представленість в отриманих само описах цих термінів – ідентифікацій.

Статистичні результати обробки отриманих даних показують, що із 46 респондентів (44,62% від загальної кількості опитаних) першого курсу 33 (71,61%) застосовували у своїх само описах категорії професійної приналежності. На третьому курсі – із 40 респондентів (38,8% від загальної кількості опитаних) подібні самовизначення застосовувало 26 осіб (65%), і на п'ятому курсі – із 17 (16,49% від загальної кількості опитаних) досліджуваних 13 (76,47%) ідентифікують себе з професійним діячем у власній галузі.

Тобто попередньо можемо констатувати досить високу представленість заданих нами параметрів професійної приналежності в само описах досліджуваних.

Л.Б.Шнейдер стверджує, що важливим у контексті професійної самосвідомості є поняття професійної самоідентичності. Якщо в людини є певна освіта, відповідні знання, вміння і навички, можна говорити про її професійну ідентичність. Якщо при цьому людина чітко розуміє, хто вона за спеціальністю, позитивно до цього ставиться, виробляє систему професійно-моральних самооцінок, визначається у своїх професійних позиціях, усвідомлює й виділяє характерні риси людей своєї професії, то можемо говорити про професійну самоідентичність [6].

Опіраючись на таку позицію, ми вирішили проаналізувати отримані нами результати методики щодо ієрархії застосованих самохарактеристик. Більш практично ми взяли до уваги лише перших п'ять характеристик кожного реципієнта й дослідити, чи представлені в них терміни, які нас цікавлять. Були отримані такі результати (див. табл. 2).

Таблиця демонструє не лише наявність характеристик професійної ідентичності в самосвідомості реципієнтів, а їх високе місце в ієрархії само описів, а отже, стійкість, сформованість, значущість.

Таблиця 2

Кількість студентів із стійкими осмисленими конструктами професійної ідентичності

Курс навчання менеджера	К-сть досліджуваних, що характеризуються стійкістю конструктив профіідентичності
Перший	19,53%
Третій	25%
П'ятий	76,47%

Отже, дослідивши особливості професійної ідентичності у студентів-менеджерів, ми можемо констатувати досить високу представленість у структурі самосвідомості параметрів професійної приналежності з першого по п'ятий курс. Проте більш стійкі, осмислені конструкти професійної ідентичності спостерігаються в “Я-концепції” незначного відсотка майбутніх менеджерів. Варто зауважити також певну динаміку, а точніше значне зростання відсотка досліджуваних із наявністю таких конструктив на старших курсах навчання. За нашим припущенням, це пояснюється тим фактом, що студенти-старшокурсники дуже часто вже працюють за професією або мають більш-менш точне уявлення про свою майбутню діяльність.

Висновки. Професійна ідентичність – це прояв центрального конструкта особистості; це особистісне Я, яке людина проявляє в професійній реальності. Механізмом формування професійної ідентичності є ідентифікація із професією, яка здійснюється на основі особистісної рефлексії індивіда. Становлення професійної ідентичності триває протягом усього професійного життя людини. Спочатку людина знайомиться із професією, починає проявляти себе в ній, досягати певних вершин, ототожнювати себе із професією, проявляти в ній творчість тощо. Сформованість професійної ідентичності полягає в стійкому узгодженні у внутрішньоособистісному плані всіх елементів професійного процесу. До її структури входять змісти, хронотопи (просторово-часові параметри), цінності, моделі поведінки, професійні погляди тощо.

Найбільш сприятливий період для формування професійної ідентичності – це період навчання у вузі. Своєчасне формування професійної ідентичності є необхідним для подальшої успішної професійної діяльності індивіда. Експериментальне вивчення особливостей професійної ідентичності показало досить широку наявність параметрів професійної ідентифікації в структурі “Я-концепції” студентів менеджерів. Цей факт можна вважати позитивним, оскільки наявність таких параметрів у самосвідомості студентів можна використовувати як ресурс,

який необхідно поглиблювати. Проте глибинна представленість конструктив професійної ідентичності спостерігається в значно меншого відсотка досліджуваних. Дані результати ще раз підтверджують важливість формування гармонійної особистості майбутнього професіонала.

1. Борисюк А. С. До проблеми професійної ідентичності майбутнього фахівця [Електронний ресурс] : психологія і соціологія / А. С. Борисюк; Буковинський державний медичний університет. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/19_NNM_2007/Psihologia/23318.doc.htm.
2. Марусинець М. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості [Електронний ресурс] / М. Марусинець // Соціальна психологія. – 2005. – № 3 (11). – С. 90–97. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=39&c=760>.
3. Огляд теоретичних підходів до проблеми ідентичності, погляди на її структуру та генезис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com/referat-10782-1.html>.
4. Основи практичної психології : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К. : Либідь, 2001. – 536 с.
5. Райгородский Д. Я. Пактическая психодиагностика : методики и тесты : учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ ; М., 2008. – 668 с.
6. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : структура, генезис и условия становления : дис. ... доктора психологических наук : 19:00:13 / Шнейдер Лидия Бернгардовна. – М., 2001. – 325 с.

Відомості про автора:

Бабинський Денис Ярославич,
аспірант кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76015, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 501
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Тодорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Гритчук Г. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Наталія Яворська

УДК 159.923 – 053.6
ББК 88.374

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКА В УМОВАХ ГОТИЧНОЇ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглядаються особливості соціалізації підлітків в умовах молодіжної субкультури, а також їх адаптація завдяки спільнотам до навколишнього світу. Здійснюється аналіз однієї з найбільш поширених молодіжних субкультур – готичної.

Ключові слова: субкультура, молодіжна субкультура, готична субкультура, соціалізація підлітка.

The article examines some peculiarities of teenager's socialization under the youth subculture circumstances and their adaptation due to association to the neighboring world. The author analyses the gothic subculture as one of the most spread youth subcultures.

Key words: subculture, youth subculture, gothic subculture, teenager's socialization.

Актуальність дослідження. Уперше поняття “субкультура” було вжито в англійській соціології та розглядалося як процес, що відбувається в кримінально орієнтованому середовищі із протиприродними нормами поведінки. Загалом, субкультура – це система норм і цінностей, яка відрізняє групу від більшості суспільства, вони зазвичай визначають тип і спосіб мислення, усвідомлення та поведінку певної соціальної групи. За допомогою субкультури відбувається ідентифікація членів певної спільноти. Субкультура – поняття, яке характеризує культуру групи або класу. Суспільство складається з величезної кількості різноманітних субкультур, які перебувають у різній залежності між собою [1].

Проблемі формування численних молодіжних субкультур присвячена величезна кількість наукових праць як зарубіжних (М.Брейк, С.Коен, М.Мід, В.Тернер, Б.Ріхард, Т.Парсонс, Р.Фольбрехт та ін.), так і вітчизняних (Д.Алісов, В.Бабах, І.Бондар-Терешенко, Т.Белавіна, Ю.Волков, Д.Дроздовський, Л.Іонін, І.Колесин, С.Левікова, Е.Омельченко, Ю.Савельєв, В.Степин, К.Соколов, І.Султанович, Я.Руденко, В.Пушкар, Б.Ерасов, А.Шилова, Т.Щепанська та ін.) дослідників. Існують різні точки зору щодо чинників та механізмів їх формування, однак усі вони мають досить односторонній характер залежно від того, що береться за основу тієї чи іншої субкультури.

Тому й досі не існує якогось об'єднуючого критерію, що зміг би їх усіх об'єднати й визначити, що ж такого важливого знаходить молодь у певній субкультурі, що не може отримати поза її межами, у звичайному повсякденному житті.

У статті ми спробуємо виявити, чи ж насправді лише в такому свосвідному середовищі існування підліток може проявити себе як особистість у теперішньому швидкоплинному й технічно прогресивному світі. Для цього ми візьмемо як приклад одну з найбільш поширених сьогодні молодіжних субкультур – “готичну” і на її прикладі спробуємо довести, що всі існуючі нині субкультури мають спільне коріння, яке полягає в можливості молодій людині виділитись, а не потонути в буденності та сірості.

Саме тому метою статті є вивчення специфіки соціалізації підлітків в умовах готичної субкультури.

У підлітковому віці за нестриманістю та показним максималізмом часто приховуються складні взаємини з найважливішими в житті людьми – батьками. Така ситуація зазвичай супроводжується постійними суперечками, що нерідко переростають у сварки та мовчану блокаду, яка триває тижнями. Не отримавши підтримки у власній сім'ї, молода людина намагається знайти її десь на стороні, і, як правило, для цього не потрібно багато часу, оскільки однолітки, що опинилися в ідентичній ситуації, з радістю готові нею поділитися. Усе це з легкістю пояснює постійно зростаючу залежність підлітка від референтної групи. Саме вона в цей період починає визначати соціально-психологічне обличчя підлітка, який до неї долучився.

Як відзначає В.Городяненко, соціалізація особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя. Основою соціалізації є освоєння індивідом мови соціальної спільноти, мислення, форм раціональності й чуттєвості, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них со-

ціальні ролі. Тому, на думку вченого, соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Водночас соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює існуючі цінності вибірково, через свої інтереси, світогляд, формуючи власні потреби, цінності [2].

Соціалізація являє собою процес становлення підлітка, поступове засвоєння ним певних вимог суспільства, придбання соціально значимих характеристик свідомості й поведінки, що регулюють його взаємини із суспільством. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, знання, вміння, навички, які дають можливість підлітку стати повноцінним членом суспільства. Також, розглядаючи соціалізацію підлітка, слід зважати на явища, які мають стихійний вплив, що, у свою чергу, також визначає успішне завершення процесу соціалізації [3].

Потреба в приналежності до якої-небудь групи найбільш яскраво проявляється в підлітковому віці. На думку І.Кона, така потреба перетворюється в багатьох у непереборне відчуття: вони не можуть не тільки випродувати одного дня, але й години перебувати поза власною спільнотою, а якщо немає своєї – будь-якою компанією [4, с.178].

Прикладом такої групи може слугувати одна з багаточисленних молодіжних субкультур, які мають різну передісторію власного виникнення та ореол поширення. У нашому випадку мова буде йти лише про одну з наймодніших та найбільш розповсюджених молодіжних субкультур – готичну.

Основним поштовхом до утворення готичної субкультури послугувало виникнення в 70-х роках в Англії постпанквської музичної течії, що сформувалася на основі панку. Першими гуртами, що грали в такому стилі, були “Siouxsie & the Banshees”, “Bauhaus”, “Sex Gang Children”, “Joy Division”, “Southern Death Cult”, “Specimen” та інші. Відрізнялася від панку така музика тим, що її звучання стало більш депресивним, а в іміджі виконавців такої музики почав з'являтися чорний одяг, білий грим на обличчі, чорним пофарбовані очі та губи.

Цей стиль одразу ж набув популярності серед молоді. Наприкінці 80-х почали з'являтися перші молоді люди, що називали себе готами, які цікавилися готичним стилем у мистецтві, пропагували основні принципи готичного світосприйняття й ознаки власне цієї субкультури.

Культовими фільмами для готів є “Ворон”, “Голод”, “Інтер'ю з вампіром”, “Королева проклятих”, “Сім'я Адамс”, роботи культового готичного режисера, фана “The Cure” Тіма Бертона: мультфільми “Жах перед Різдвом”, “Труп нареченої”, “Едвард Руки-ножиці”, мюзикл “Суїнні Тод”, а також популярні серед готів різні екранізації “Дракули”.

Тексти готики – сумні, депресивні й задумливі. Готи співають про нешасливе кохання, про розчарування в смерті, про любов і нена-

вість, про жорстокість і сльози, про приреченість, про красу ночі, вечора, сутінків, про танці тіней і шепіт темної води [5].

Готична субкультура – це стиль життя, особливий внутрішній світ, спосіб, завдяки якому молоді люди сприймають оточуючих, це певний стан душі.

Досить цікавою, на наш погляд, є запропонована Ю.Савельєвим інтерпретація явища субкультури – як системи відповідно поєднаних між собою параметрів. Основними ознаками будь-якої субкультури, на його думку, є: знання (картина світу у вузькому розумінні); цінності; стиль життя; соціальні інститути як системи норм; навички, уміння, способи дії, методи; потреби і схильності (рис. 1).

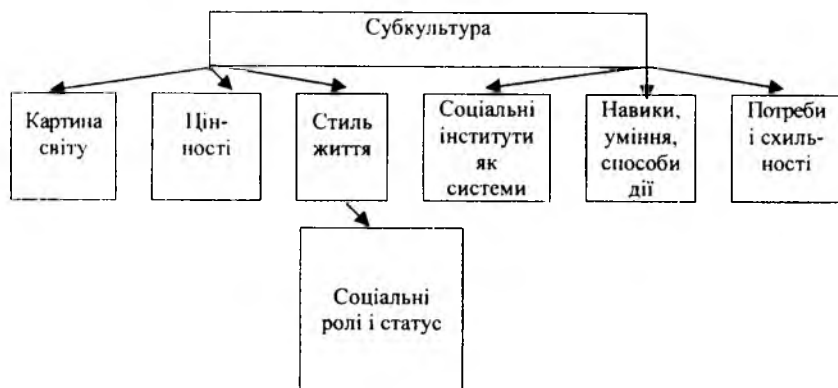

Рис. 1. Складові та ознаки субкультури

Творцем і носієм субкультури виступає соціальна група, яка має відповідні культурні ознаки, що відрізняють її від інших. Соціальну групу слід розуміти, перш за все, в широкому розумінні. Тобто як велику групу людей, головною ознакою якої є культура, а не місце в системі суспільних відносин [6].

Представники цієї субкультури пояснюють її вплив на молодь таким чином: “власне готика може катастрофічно впливати на людину. Дарувати їй крила або перетворювати на монстра, який поступово руйнуватиме як себе, так і своїх рідних та близьких”; “готика – це не захоплення на кілька років, це саме життя. Вона проникає у кров, у ДНК людини, стає станом душі”; “світ готики – це світ підземель і тунелів, лабіринтів і веж, напівпорожніх зал з тисячами дзеркал, у жодному з яких однаково нема твого відображення. Світ привидів і химер”.

Тому у їх розумінні, фактично кожна людина в певний період свого життя стає “готом”, навіть без необхідних зовнішніх проявів та

атрибутів на кшталт чорного одягу, макіяжу, срібних хрестів, що прикрашають тіло та ін. Але все це вказує на те, що в кожного в житті бувають моменти, коли хочеться поринути у власний, значно глибший, аніж той, що нас оточує, світ, де існують проблеми іншого рівня, які неможливо вирішити за допомогою банальних грошей та знайомств.

Отже, “гот” – це людина, яка зуміла відректися від усього примітивного й побутового, що затягує її та змушує чинити проти власної волі. Власне готична субкультура пропагує філософію звільнення, якщо хочете, відмови від усього, що в житті обтяжує й не дає можливості розвиватися як вільній особистості, яка знаходиться в постійному пошуку гармонії із собою та оточуючим світом. Готика – це відродження романтики та свідомості через музику, літературу, кіно, арт, фото.

Але, на жаль, субкультура стає відомою, і з’являється багато людей, що хочуть використати її у власних інтересах, а готична сутність цього не допускає. Вона визнає лише все, що є істинним, а не фальшивим за своєю суттю. Наприклад, емоції та переконання, які вона пропагує, можуть вабити або навіть лякати молоду людину, але вони не повинні залишити її байдужою.

Якщо ж спробувати описати “типового гота”, то це не просто завдяки певній зовнішній атрибутиці, ми отримаємо досить оригінальну й непересічну особистість, що поєднує в собі артистичність і прагнення до самовираження, яке проявляється в роботі над власним образом і не обмежується певною віковою категорією. В такому оточенні прийнято вважати, що “перебування в готиці подібне до вічного споглядання заходу сонця: як воно, згораючи, тоне у водах океану. Хочеться отак просто сидіти на холодному піску, вдивляючись у горизонт, як десь далеко-далеко повз тебе пропливають кораблі, слухати тривожний крик чайок, які, розбиваючись об скелі, перетворюються на морську піну. Усе це тебе бентежить і зворушує, і ти не хочеш утрачати цієї самотності, тому що той, хто не любить самотності, не любить свободи”.

Як відзначає Бірґіт Ріхард, готи – це ретроспективна частина молодіжної культури. Їхня культура – це форма співіснування з меланхолією і депресією, думкою про індивідуальну й колективну смерть. Готи виробляють свої способи співпраці зі смертю, якої цурається решта суспільства.

Місця, що їх обирають “готи” для власних зустрічей, характеризуються тишею, ізоляваністю, похмурістю і смертю. Тому, скажімо, цвинтар, місце, відокремлене від звичайного життя більшості людей, оповите аурую забороненого й таємничого, переважно й стає місцем зустрічі готів. Вони користуються небажанням звичайних громадян сти-

катися зі смертю і смертністю. Для готів це вирішальна причина залишатися там [7].

Наразі існують різні думки з приводу того, що ж послугувало поштовхом для створення сучасного образу “готів”, тих, яких ми маємо можливість споглядати на сучасних вулицях наших міст. Більшість науковців схиляється до того, що є два першоджерела, які могли б послугувати поштовхом для його створення: 1) наслідування аристократичних манер поведінки, стилю в одязі десь приблизно до початку XIX ст. Звідси й пішов культ блідості обличчя, гламурних та масивних прикрас; 2) наслідування культу упирів. Тобто повна емоційна пасивність, бажання сховатися від усього світу, зокрема від сонця, знайти спокій і прихисток у спорудах, які символізують потойбічне життя, усе це і є способом існування “готів-упирів”.

Але, не зважаючи на те, що ці обидва напрямки існують незалежно один від одного, вони мають багато спільного у своїй основі, наприклад, культуру зверхності та переваги над усіма, високий рівень освіти; все це вони активно пропагують. Отже, далеко не завжди, побачивши молоду людину в чорному вбранні на вулицях свого міста, слід вважати її готом, тому що не лише манера одягатися й носити зачіски робить їх особливими, несхожими на інших, це ціла культура, носій якої повинен відповідати всім вимогам, які вона ставить перед ними.

З метою більш ґрунтовного вивчення молодіжних субкультур, які активно переймають сучасні українські підлітки, ми протягом вересня – листопада 2008 року провели дослідження в одній міській та двох сільських школах Івано-Франківської області. Не випадково було обрано для дослідження школи як міської, так і сільської місцевості, це пов'язано з тим, що нам було важливо відстежити, яким чином відбувається процес соціалізації в різних умовах проживання. Тому в ході дослідження, можливо, проявляться певні, притаманні лише окремій, сільській чи міській категорії підлітків характеристики соціалізації.

У дослідженні взяло участь 193 учні сьомих – восьмих класів 11–14 років, серед яких 92 хлопці та 101 дівчина. Для вивчення найбільш суттєвих аспектів соціалізації було використано: методику “Хто Я?” М.Куна і Т.Макпартленда, анкету “Близькі люди”, твір “Особистісні вподобання та самооцінка”.

Отримані під час дослідження результати виправдали наші очікування й підтвердили припущення про наявність окремих, притаманних лише сільським та міським дітям, характеристик соціалізації.

Ми виявили, за результатами аналізу методики “Хто Я?” М.Куна й Т.Макпартленда і твору “Особистісні вподобання та самооцінка”, що до основних характеристик процесу соціалізації міських підлітків належать: надмірна соціальна та громадська активність, орієнтація на думку

однолітків, лідерські якості, професійні вподобання, статево-рольова приналежність та ін. У сільських дітей здебільшого процес соціалізації прослідковується крізь призму сімейних відносин, тобто взаємин із батьками, які протягом підліткового віку продовжують значною мірою впливати на процес становлення особистості молодої людини.

Що ж стосується процесу соціалізації в умовах спільноти, то дослідити її механізм ми спробували завдяки розробленій нами анкеті “Близькі люди”, яка дала змогу виділити основні, найбільш поширені в нашій місцевості субкультури, які, на нашу думку, пропонують підліткам уже готові й перевірені схеми поведінки, стиль спілкування, механізм вирішення проблем та ін. Таким чином, завдяки приналежності до певної субкультури, молоді люди обирають спрощений варіант соціалізації, що значною мірою знімає з них відповідальність і перекладає її на групу.

У результаті анкетування ми визначили чотири домінуючі в середовищі підлітків субкультури: репери, готи, рокери, неформали. Зважаючи на те, що готична молодіжна субкультура є однією з найбільш поширених на нашій території, ми спробували проаналізувати особливості процесу соціалізації підлітка саме в ній.

Отримані в ході дослідження результати засвідчують, що до готичної спільноти належить значно більше міської молоді, ніж сільської, можливо, це пов'язано з малою поінформованістю підлітків, які проживають в сільській місцевості щодо специфіки даної субкультури. Результати анкетування більш наочно представлені в таблиці 1 та на рисунку 2.

У зв'язку з визначеною тенденцією, ми сконцентрували свою увагу саме на міських підлітках, які, як показало дослідження, і є основними носіями готичної субкультури. Хоча більшість із молоді, яка відносить себе до неї, ствердно не змогла відповісти на питання, чому обрала саме готичну спільноту. Серед опитаних було виявлено тенденцію, пов'язану з постійним бажанням молоді брати активну участь у діяльності шкільного колективу (63% міських хлопців та 78% міських дівчат), але для цього необхідно чимось виділитися на фоні інших однолітків, якщо не розумом і вдачею, то певними зовнішніми даними (одягом, манерою поведінки, стилем спілкування).

Таблиця 1

Належність підлітків до готичної субкультури
(у% до кількості опитаних)

Молодіжна субкультура	Міські підлітки		Сільські підлітки	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
готи	3,7	9,5	2,6	0

Рис. 2. Належність підлітків до готичної субкультури (у% до кількості опитаних)

Тому часто саме належність до певної субкультури відкриває підлітку закриті раніше для нього горизонти спілкування, підвищує рівень його соціальної активності та затребуваності. Зважаючи на це, багато молоді хапається за будь-яку можливість долучитися до певної субкультури, готична в цій ситуації не є винятком.

Цікавими для нас у зв'язку з даною тенденцією стали результати, отримані під час опрацювання методики "Хто Я" і твору "Особистісні вподобання та самооцінка", які свідчать про захоплення всіх міських підлітків музикою (18,5% дівчат та 27% хлопців), однак заперечують існування певного зв'язку між музикою, яку молодь слухає, і належністю до субкультури.

Цей факт дає нам можливість стверджувати, що процес соціалізації підлітка в умовах готичної субкультури нічим особливим не відрізняється від соціалізації в будь-яких інших, існуючих сьогодні, молодіжних субкультурах. Її можна охарактеризувати лише як своєрідну втечу підлітка від відповідальності, яка покладається на нього новими умовами його існування.

Висновок. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що процес соціалізації підлітка наразі набув нових форм завдяки виникненню й активному поширенню величезної кількості субкультур, зокрема готичної. На нашу думку, така ситуація пов'язана з тим, що такі молодіжні угруповання пропонують підліткам уже готові й перевірені схеми поведінки, стиль спілкування, механізми вирішення проблем та ін. Тому часто міська молодь, яка є більш поінформованою щодо субкульту-

тур, обирає полегшений варіант соціалізації, долучившись до певної спільноти.

Оскільки готична молодіжна субкультура є однією з найбільш поширених на нашій території, ми спробували показати, як відбувається процес входження підлітка в суспільство через групу однолітків, що згурпувалися навколо певної ідеї, яку поширюють завдяки манері вдягатись, спілкуватись, проводити разом вільний від шкільних та сімейних обов'язків час.

Однак проведений аналіз дає нам можливість стверджувати, що процес соціалізації підлітка в умовах готичної субкультури нічим особливим не відрізняється від соціалізації в будь-якій з інших, існуючих сьогодні, молодіжних субкультур. Її можна охарактеризувати лише як своєрідну втечу підлітка від відповідальності, яка покладається на нього новими умовами його існування.

1. Справжня В. Погляньте на нашу молодь / В. Справжня // Персонал плюс. – № 12 (264). – 27 березня – 2 квітня 2008. – Режим доступу : <http://www.personal-plus.net/264/3100.html>.
2. Городяненко В. Г. Соціологія : підручник. / В. Г. Городяненко. – К. : Академія, 2003.
3. Бурдые П. Соціологія соціального простору / П. Бурдые; пер. с франц.; Ін-т експериментальної психології. – С. Пб. : Алетей, 2005. – 74 с.
4. Кон И. С. Психологія ранньої юності / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 286 с.
5. Лізавенко З. Пошуки світла за межами темряви, або Субкультура депресивної романтики / З. Лізавенко // Молодіжне перехрестя. – № 107. – 2008. – Режим доступу : <http://www.chasipodii.net/mp/article/1059/?vsid=4f52bf70bc084b2b4d6ae520acdb621a>.
6. Савельєв Ю. Б. Взаємодія субкультур як фактор соціокультурного розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / Савельєв Ю. Б. – К., 1997. – 26 с.
7. Ріхард Б. Чорні мережі : класична субкультура у сфері мас-медій / Бірґіт Ріхард // Незалежний культурологічний часопис "І". – 2005. – № 38. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n38texts/richard.htm>.

Відомості про автора:

Яворська Наталія Іванівна,
здобувач кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 501

тел.: (03422) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74

Рецензенти:

Годорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Гоян І. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ольга Царькова

УДК 7.013:78
ББК 85.310.00

**ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРУ МУЗИЧНИХ УПОДОБАНЬ
МАЙБУТНІМИ ПСИХОЛОГАМИ**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
email: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена визначенню музичних уподобань майбутніх психологів, психологічному аналізу й обґрунтуванню певного вибору. У статті розглядаються найбільш поширені серед майбутніх психологів музичні напрямки в контексті особливостей певної музичної культури.

Ключові слова: музика, музичне мистецтво, музичні течії, музичні вподобання, психологічний аналіз, студентська молодь, майбутні психологи.

The article is devoted to determination of musical interests of future psychologists, psychological analysis and ground of certain choice. Musical directions in the context of features of certain musical culture most widespread among future psychologists are examined in the article.

Key words: music, musical art, musical flows, musical interests, psychological analysis, student young people, future psychologists.

Постановка проблеми. Звертаючи увагу на тенденції сучасного культурного життя молоді, постають питання: що цікавить майбутніх психологів, якій музиці вони надають перевагу й чим, власне, зумовлений такий вибір.

Неодноразово звертались у своїх працях до явища музичного мистецтва такі вчені, як І.Гайденко, Г.Джулай, О.Козлов та ін. Про виховний вплив музики наголошували Б.Теплов, С.Рубінштейн. У своїх дослідженнях Я.Форкель, Ф.Гербарт, Е.Ганслік, Г.Фехнер, О.Гостінський, Г.Риман, І.Кант, О.Щтигліць наголошували на існуванні музичного мислення, яке відіграє вагомий роль при виборі музичних уподобань.

Завдання статті полягає в з'ясуванні механізму вибору майбутніми психологами конкретного музичного напрямку серед розмаїття музики світу.

Для реалізації основного завдання цієї статті було проведено анкетування з метою визначення музичних уподобань майбутніх психологів на базі Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (2008–2009 навчальні роки). Вибірка склала 143 студенти перших – п'ятих курсів філософського факультету спеціальності “Психологія”. Питання анкети були спрямовані на виявлення динаміки вибору певного музичного напрямку. Студентам надавалась можливість самостійно виокремити ті характерні риси певного музичного напрямку, які вирізняють його серед безлічі інших, тим самим визначити, що саме подобається в конкретній музичній культурі.

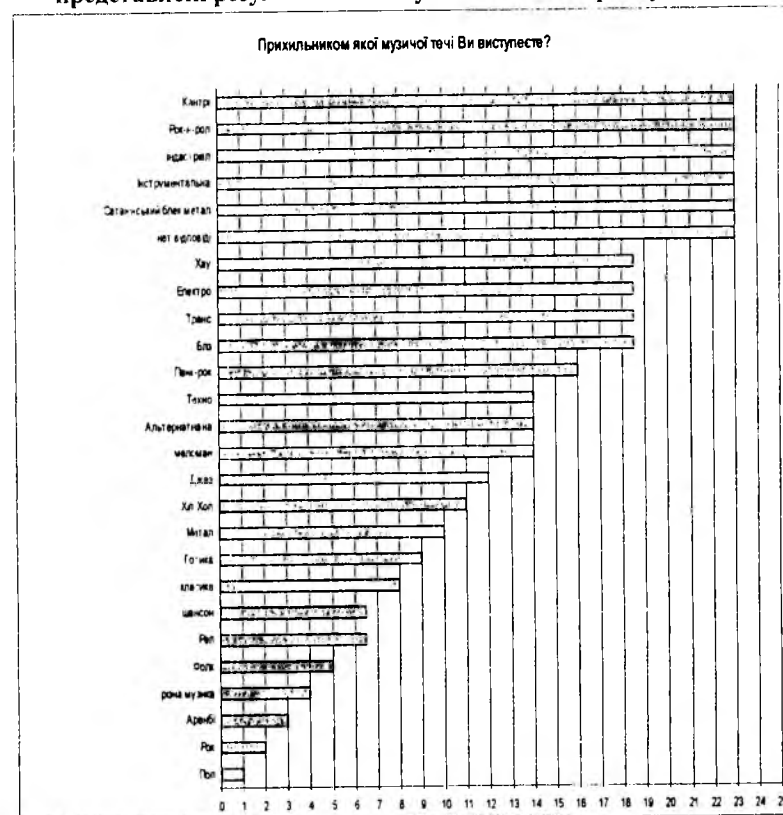
Відповідно до діаграми 1, ми обрали десять музичних течій, які є популярними серед студентів, зокрема спеціальності “Психологія”, а саме: поп (1 ранг), рок (2 ранг), R'n'B (3 ранг), фолк (5 ранг), реп (6 ранг), шансон (7 ранг), класика (8 ранг), готика (9 ранг), метал (10 ранг), хіп-хоп (11 ранг).

Поп-музика – це розважальна масова музика, що використовує стилі, жанри й форми року. Це явище молодіжної культури, яке орієнтується на усереднений смак, і при створенні таких творів використовуються вже випробувані музичні стандарти. О.Новосельський визначає поп-музику як музичне сектанство. Поп-музика, на його думку, все частіше використовує політично небезпечний факт затягування молоді. Тут можна побачити ознаки заміни релігії: месіанський статус деяких популярних музичних зірок, уподібнення музики до сп'яніння й визволення чи то особистого, чи то суспільного [1, с.60].

Популярна музика не обтяжена складними текстами. Саме тому вона є доволі простою в сприйманні й не вимагає від слухача акту осмислення поданої інформації.

Дослідники Н.Я.Джинджихашвілі, Г.В.Іванченко, В.Е.Семенів, Т.В.Чердниченко, В.П.Шейнов, говорячи про поп-музику, піднімають питання про забруднення музичного середовища й поширення не тільки низької якості музики, але і її негативний вплив на розвиток і становлення духовної культури. Дослідження науковців свідчать про вагомий вплив поп-музики на вибір стилю життя, формування певного стилю поведінки, системи ціннісних орієнтацій у цілому, світосприйняття особистості [2, с.257–257].

Музичні вподобання майбутніх психологів бачимо на діаграмі 1, де представлені результати анкетування згідно з рангуванням

Діаграма 1. Музичні вподобання майбутніх психологів

У соціально-психологічній науці питання становлення соціальних уявлень щодо поп-музики та її сприймання виступали предметом серйозного комплексного вивчення. Однак явище популярної музики в окремих публікаціях неодноразово привертало увагу науковців як уподобання соціальних груп і музикознавців.

Рок-музика – складне, багатоаспектне, внутрішньо суперечливе явище культури. Її формування, тісно пов'язане із соціальним середовищем, відбувалось у другій половині ХХ століття, в період істотних зрушень у сфері суспільних відносин, в тому числі етичних норм та уяв-

лень, що зумовили відповідні зміни в соціальній психології загалом, у музичній – зокрема й особливо.

Становлення рок-музики відбувалося в тісній взаємодії із суспільним рухом, що захищав права молоді, расову й соціальну рівність, відмову від використання військових сил тощо. Рок-музика сприяла руйнуванню масових і соціальних бар'єрів і багато в чому змінила світогляд і стиль життя американців та європейців.

Як явище музичного життя, рок заслуговує на різнопланове дослідження та осмислення – істориками, соціологами, філософами, теоретиками, мистецтвознавцями та культурологами. Важливими є економічний та інженерно-технологічний аспекти становлення й розвитку рок-музики. Стильова система рок-музики остаточно сформувалась у 70-х роках ХХ століття і найяскравіше втілилась у хард-року, що згодом став складовою одного з напрямів розвитку рок-музики й набув назви *hard-and-heavy*. Рок сформував свою “мову”, моду, сценічний дизайн окремої культури [3, с.311].

Сучасні дослідження рок-музики довели безсумнівний її вплив на психічний і фізіологічний стан людини й доволі неоднозначне ставлення до даного феномену. В основі рок-музики лежать не просто слова і/чи сама музика, а їх поєднання з неперервно-швидким ритмом, що слугує засобом вираження емоцій [4, с.38].

Рок-музика приводить організм у стан підвищеної збудливості, при цьому часто спричинює агресію. Крім негативного впливу рок-музику використовують під час тренінгів для підвищення самооцінки в підлітків, розглядаючи її з духовно-ціннісної позиції.

“Метал” вважається жанром рок-музики, але на сучасному етапі існує фактично як окремий вид музичної культури. Основними характеристиками є “важкі” рифи, які виконуються на електрогітарах, протяжні гітарні соло, енергійний вокал. Різновиди й піджанри металу різною мірою відображають ці атрибути.

R'n'B (*Rhythm'n'Blues*) – музична течія, яка зароджувалась як музичний напрямок. Сьогодні являє собою фактично стиль життя [3, с.166]. Вважається ритмічно акцентованим розважальним блюзом, натомість сама назва слугує для окреслення американської поп-музики. Цей музичний напрямок зароджувався в 50-х роках минулого століття в США, змінюючись безліч разів. Поява його пов'язана зі створенням нової техніки: електромузичних інструментів, мікрофонів, підсилювачів звука.

Однією зі складових R'n'B є танці в стилі брейк-данс, які також уміщують у собі декілька різновидів. Ще однією невід'ємною особливістю цього музичного напрямку є одяг: у дівчат – доволі відвертий, відкритий, у хлопців – “розбещений”. На вечірках панує особлива атмосфера гламуру, шик у пафосу.

Сьогодні композиції цього жанру присутні в репертуарі практично всіх світових поп-ідолів: від Дженіфер Лопес до Мадонни. У США “R'n'B” – це ціла індустрія зі своїми кумирами: Eminem, Black Eyed Peas, 50 Cent, Beyonce, Gwen Stefani, Pussycat Dolls та ін. [5, с.192].

R'n'B – це ритмічна музика для задоволення культурних потреб. Вона є доволі складною для виконання, що передбачає затягування нот і створення так званого ефекту “гойдання”.

У сучасному тлумаченні R'n'B вважається руйнівною молодіжною культурою, оскільки вона набула рис “розпусти”. На сьогоднішній день ми маємо й інакше тлумачення стилю. “Rich and Beautiful” – “Гарні і багаті”. Це публічний вияв не тільки матеріальних благ, але й цілковитої відсутності соціальних норм, духовності та моральності.

Таким чином, R'n'B – це ніщо інше, як підміна християнських цінностей західними віяннями.

Фолк музика вміщує в собі елементи народної музики. Це невід'ємна частина фольклору, що разом із тим відіграє вагомую роль у процесі формування музичної культури. На початку 50-х років ця музика була визначена як продукт національної традиції, що формується під впливом таких факторів, як безперервність, варіативність і вибірковість.

Оскільки фольклорна музика ототожнюється з народною й етнічною музикою, вона реалізує усну й писемну музичні традиції народу. Звернення Заходу до екзотичних для нього традицій народної музики й музики інших цивілізацій упевнено простежується, починаючи з музики бароко.

У 80-х роках на Заході виникла ще одна хвиля захоплення етно-музикою. З одного боку, західні музиканти шукали методи нових впливів і відкривали знову для себе народну музику, а з другого – етнічна музика була перспективною з точки зору маркетингу й музичної індустрії. У той час з'являються радіопередачі, фестивалі, які пропугували етнічну музику.

Таким чином, етно- і фолк-музику об'єднує звернення до історії народу, його традицій, цінностей і популяризація їх за допомогою сучасної музики.

Хіп-хоп як музичний напрям зародився в афроамериканському середовищі Бронкса, району Нью-Йорка, у другій половині 70-х рр. У той час це була музика для вечірок, яку створювали диск-жокеї (яких називали скорочено “ді-джеями”). Хіп-хоп складається з двох основних елементів: репу (ритмічного речитативу з чітко позначеними римами) і ритму, що задається ді-джеєм, хоча зустрічаються композиції без вокалу. У такій комбінації виконавці репу називають себе “ем-сі” (англ. MC – Microphone Controller або Master of Ceremony) [3, с.340].

Популярність музики на цих вечірках призвела до того, що місцеві ді-джеї почали продавати на руки касети із записаними “живцем”

“сетами” (програмою виступу), в яких майстерно поєднувались ритми й басові партії, зняті з композицій у стилях диско і фанк, крім яких ем-сі начитували реп.

Хіп-хоп у своїй основі є дуже близьким до реп-музики. Щоправда остання набула популярності на території України здебільшого в представників молодого покоління. Так, на думку С.Правдивого, реп-музика – це “антимистецтво, потворство, “ментальний вірус”, який походить від вихідців з Африки та спричинює до деградації людини” [7, с.112].

Шансон – (від фр. – пісня) – жанр вокальної музики. Межа між шансоном й естрадним виконанням є умовною, і не кожного виконавця можна одразу віднести до того чи іншого музичного напрямку. Представники музичного напрямку під назвою “шансон” часто виконують власні пісні, оспівуючи в них життєві події.

Класична музика – широковживане поняття, яке використовується, залежно від контексту, в трьох значеннях:

1. У значенні якісної оцінки (лат. classicus – зразковий): музика минулого, що витримала випробування часом і має аудиторію в сучасному суспільстві. Уже сьогодні як класичні сприймаються не тільки перлини “високого” музичного мистецтва, але й кращі взірці розважальних жанрів минулого.

2. У вузькоісторичному та музично-теоретичному сенсі: музика другої половини XVIII ст. – початку XIX ст., що традиційно збігається з епохою класицизму.

3. У типологічному сенсі – т. зв. академічна музика, що наслідує передусім жанри (наприклад соната, симфонія, опера і т. д.), принципи композиції (зокрема гармонії, форми, фактури тощо), інструментарій (переважно – інструменти симфонічного оркестру), а також традиції виконання, що формувалися в європейській музиці в XVII – на поч. XX ст. У XX столітті окремі композитори вступають у конфлікт із музичною традицією, шукаючи нових форм музичної виразності, проте гострота таких конфліктів є проявом напруженого діалогу з академічною традицією, в той час, як іншим типам сучасної музики – від поп-музики до джазу – такий діалог не притаманний.

У сучасній культурі побутує протиставлення “класичної музики” будь-якій іншій, як серйозній – розважальній або високої – низькій. У тому чи іншому вигляді протиставлення високого й низького завжди існувало в культурі взагалі та в музичній зокрема. Так, для музичної культури XVIII ст. “високою” музикою виступали, передусім, музика церковна, тоді як комічна опера або танцювальна сюїта відповідали музиці “низькій”, розважальній. Більш значний розрив, що утворився між серйозною й розважальною музикою у XX ст., пов’язаний із цілою низкою причин: культурна глобалізація приводить до експансії неєвро-

пейських музичних традицій в європейський музичний простір, радикальні зміни в соціально-економічному устрої кардинально розширили аудиторію авторської музики, відібравши цю аудиторію у фольклору, поглиблення розмаїтості форм суспільного побуту та ін.

Досить суперечливі відчуття викликає готична музика. Вона вважається похідною доби Ренесансу й на сьогоднішній день набула популярності серед своїх прихильників. Побутує думка, що готична музика є депресивною, однак своєю вишуканістю, гармонійністю звучання, виразністю й емоційністю виконання не поступається жодному з музичних напрямів [6, с.32].

Обираючи у фаворити певний музичний напрямок, майбутні психологи вирізняють його серед безлічі інших музичних напрямків. Для достовірності розуміння музичного вибору студентам-психологам було запропоновано обґрунтувати свій вибір, тобто визначити, що саме подобається в конкретному музичному напрямку, що саме вирізняє його серед інших. Результат ми бачимо в табл. 1, де показано співвідношення вирізняльних характеристик конкретних музичних течій.

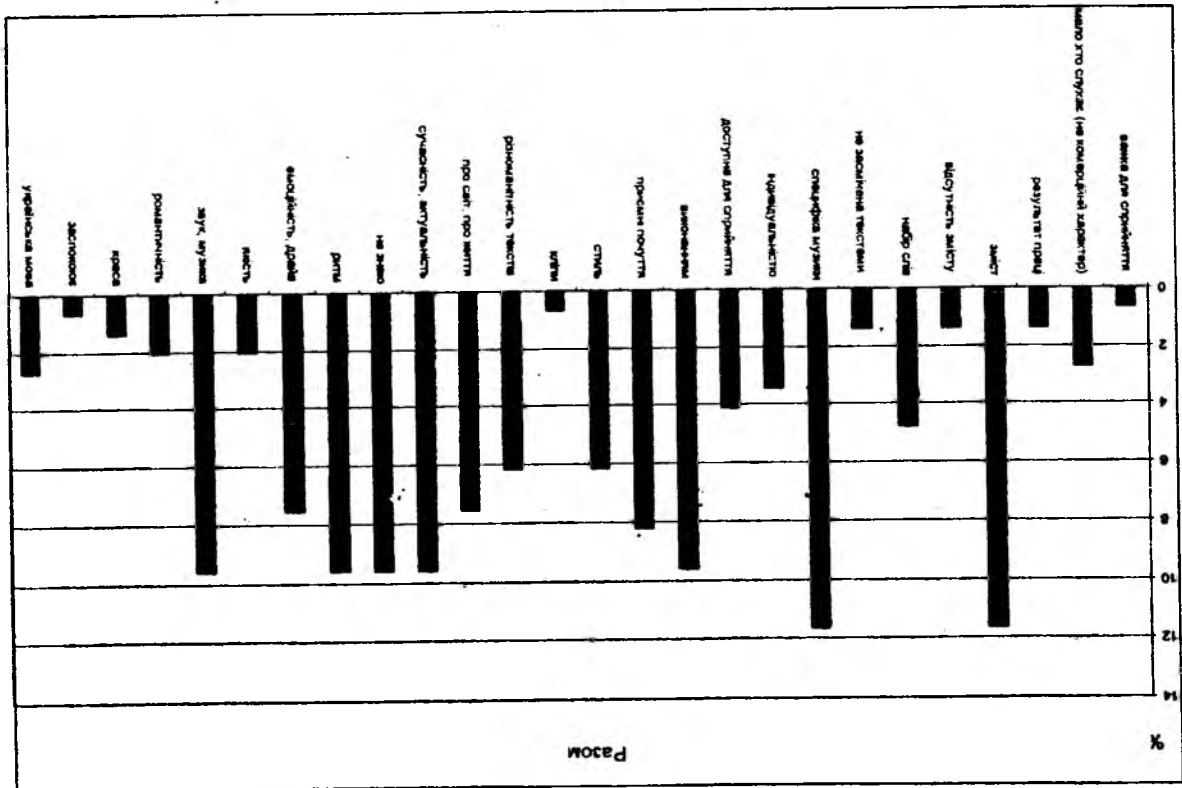
Згідно з результатами проведеного дослідження, майбутні психологи так трактують своє розуміння музики: поп-музика – це поєднання специфіки сучасної музики з глибинним життєвим змістом, ритмічністю й високим рівнем виконання. Рок-музика визначається як більш емоційна і викликає приємні почуття. Реп є найбільш специфічним музичним напрямком, де переважають стиль, емоції, драйв, які супроводжуються набором слів. Готична музика – романтична, красива, змістовна, якісна, з глибоким змістом. Її мало хто слухає, оскільки вона важка для сприйняття. Метал – красива сучасна музика про життя, яка вирізняється якістю виконання й власним змістом. R’n’B – змістовна, стильна, ритмічна, емоційна, драйвова музика. Фолк – актуальна музика, вирізняється своїм змістом та якістю виконання. Шансон – це змістовна музика про життя. Хіп-хоп вирізняється ритмічністю. Це сучасний музичний напрям, зміст якого – набір слів. Натомість класика не засмічена текстами. Вона доступна для сприйняття, викликає приємні відчуття, є специфічною й завжди актуальною.

Таким чином, ми бачимо, що показники між уявленнями про музику майбутніми психологами й тлумаченням музики науковцями в сучасній світовій музичній культурі різняться між собою. Однак сьогодні цей факт не впливає на музичні вподобання майбутніх фахівців. Потенційні психологи обирають ту музику, зміст якої близький до їх уявлення про життя та є актуальним на даному етапі розвитку особистості.

№ п/п	Вирізняльні характеристики	музичні течії (%)										Разом
		поп	рок	реп	готика	метал	аренбі	фолк	шансон	класика	хіп-хоп	
1	важка для сприйняття				11,11							0,68
2	мало хто слухає (не комерційний характер)	1,69		9,09	11,11							2,74
3	результат праці	1,69	2,78		11,11	16,67						1,37
4	зміст	11,86	8,33		11,11	16,67	10,71	26,32	27,27		16,67	11,64
5	відсутність змісту	3,39										1,37
6	набір слів	5,08	5,56	18,18			7,14		9,09	10	16,67	4,79
7	не засмічена текстами		2,78							10		1,37
8	специфіка музики	15,25	16,67	27,27	11,11		10,71	10,53	9,09	20		11,64
10	індивідуальність	3,39	2,78									3,42
11	доступна для сприйняття	5,08	8,33				3,57		9,09	10		4,11
12	виконання	10,17	16,67		22,22	16,67	3,57	15,79		10	16,67	9,59
14	приємні почуття	8,47	11,11	9,09			10,71			10	16,67	8,22
15	стиль	6,78	8,33	18,18			14,29			10		6,16
16	кліпи	1,69		9,09			3,57			10		0,68
17	різноманітність текстів	5,08	11,11	18,18	11,11		3,57		9,09			6,16
18	про світ, про життя	11,86	11,11	9,09	11,11	16,67		10,53	18,18	10	16,67	7,53
19	сучасність, актуальність	15,25	8,33	9,09	22,22	16,67	7,14		9,09	10	16,67	9,59
20	не знаю	10,17	5,56	9,09			7,14	10,53	18,18		16,67	9,59
21	ритм	11,86	5,56	18,18			28,57	10,53			33,33	9,59
22	емоційність, драйв	5,08	13,89				14,29	5,26	9,09	10		7,53
23	якість	1,69	2,78				3,57	10,53				2,05
24	звук, музика	8,47	2,78	9,09	22,22	16,67	17,86			10		9,59
25	романтичність	1,69							9,09			2,05
26	краса		5,56		11,11	16,67						1,37
27	заспокоює	1,69						5,26				0,68
28	українська мова	3,39	5,56				3,57	15,79				2,74

Таблиця 1. Вирізняльні характеристики конкретних музичних напрямків (у % співвідношенні)

Діаграма 2. Загальні вирізняльні характеристики музичних напрямків

Аналізуючи діаграму 2, бачимо, що для всіх майбутніх психологів, які брали участь у дослідженні, найбільше значення має зміст і специфіка музики, не залежно від музичних уподобань. Таким чином, бачимо, що майбутні психологи обирають ту музику, зміст якої відповідає їхньому очікуванню й відображає внутрішню суть слухача. Серед вагомих вирізняльних характеристик виокремлюємо: якість виконання, ритм, звук, сучасність і приємні відчуття, які викликає музика.

Висновок. Майбутні психологи є небайдужими до культурного музичного життя. Вони чітко визначили для себе, яка саме музика їм подобається, що саме подобається в ній і що вирізняє конкретний музичний напрямок серед інших. У результаті ми отримали чітку картину розуміння музики майбутніми психологами, а відтак їх бачення позитивних сторін кожної музичної культури. Звідси виникає питання про доцільність подальших наукових розвідок у цій царині стосовно дослідження впливу музики на формування ціннісно-мишлових професійних орієнтирів майбутніх психологів.

1. Философия. Эстетика. Культурология : статьи, заметки, документы / редкол. : С. Х. Раппопорт, А. С. Соколов, П. В. Челышев. – Вып. 1. – М., 1995. – 128 с.
2. Мясищев В. Н. Проблема музыкальных способностей и ее социальное значение. / В. Н. Мясищев, Л. А. Готсдинер // Роль музыки в эстетическом воспитании детей и юношества. – Л., 1981. – 322 с.
3. Павленко В. Словник іноземних музичних термінів та виразів / В. Павленко. – Вид-во : Нова Книга, 2005. – 384 с.
4. Васильєва Л. Л. Рок-музика як фактор розвитку культури другої половини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата мистецтвознавства : спец. 17.00.01 “Теорія і історія культури” // Л. Л. Васильєва. – К., 2004. – 19 с.
5. Герасимова-Персидская Н. Выход к новым принципам пространственно-временной организации музыки в переломные эпохи / Н. Герасимова-Персидская // Музыкальное мышление: сущность, категории, аспекты исследований : сб. статей. – К. : Музична Україна, 1989. – 337 с.
6. Сутність готичної музики // Gothica. – 2007. – № 5. – 55 с.
7. Музыка : для дітей середнього шкільного віку / авт.-упоряд. М. О. Володарська, Є. С. Каневський; худож.-ілюстр. Г. В. Беззубова; худ.-оформл. Л. Д. Киркач-Осипова. – Х. : Фоліо, 2008. – 319 с.

Відомості про автора:

Царькова Ольга Сергіївна,
пошукувач кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59 60 15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Міщуха Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Коропецька О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВ У
ПРОЦЕСІ ЕМОЦІЙНОГО СПРИЙМАННЯ МУЗИКИ:
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Прикарпатський юридичний інститут
Львівського державного університету
внутрішніх справ
Міністерства освіти і науки України,
кафедра психології та соціальної роботи.
76005, м. Івано-Франківськ,
вул. Національної Гвардії, 3
тел.: (0342) 50-43-21

Експериментальне дослідження проблеми, маючи відношення до емоційного сприйняття музики молодшим школярем, дозволило виявити ряд важливих і істотних ознак регулярності процесу, який ми проаналізували в двох напрямках: за твердженням характеристики об'єкту сприйняття (музичні склади), і теми сприйняття (молодий школяр).

Ключові слова: екстравертованість, інтравертованість, активність, пасивність, емоційна врівноваженість-неврівноваженість, агресивність, доброзичливість, емоційно-оцінні реакції, тривожність, депресія, позитивні і негативні емоції, адекватність сприймання

The experimental research of the problem, pertaining to the emotional perception of music by junior schoolchildren, has yielded a number of important and essential regularities of the process which we analysed in two directions: according to the characteristics of the object of perception (musical compositions), and the subject of perception (junior schoolchildren).

Key words: extravercity, intravercity, activity, inactivity, emotional balance-unbalance, aggressiveness, goodwill, evaluating emotional reactions, anxiety, depression, positive and negative emotions, the adequacy of perception.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження виявляють різницю у сприйманні музики чоловіками і жінками, людьми, схильними до контактів (екстравертами), і заглибленими в себе (інтровертами), тривожними і спокійними, ініціативними і апатичними, дратівливими й благодушними, лідерами і веденими.

Як індивідуально-психологічні, так і соціально-психологічні типології сприймання зачіпають лише одну ланку сприймання музики – його суб'єкта. У реальному ж сприйманні утворюється нерозривна єдність суб'єкта з об'єктом – музичним твором. Слухач “розпредметнює” музичні образи, вивільняє їх зі звукової оболонки, поєднує з досвідом свого життя.

Істотним моментом сприймання музики є емоційно-оцінні реакції, які відображають глибинний процес освоєння слухачем твору, у ході якого твір співвідноситься з усіма гранями особистості й індивідуальності слухача, з його психічною організацією, темпераментом, системою ідеалів, нав'язаних оточуючою його культурою суспільства, але індивідуально ним відбитою (В.В.Медушевський, Г.С.Тарасов).

Під час сприймання музики всі ланки слухачької діяльності є істотно внутрішніми, слухач насамперед чуттєво поглинутий змістом музики, співпереживаючи та співдіючи в її русі. Відображення предметного змісту та емоційного забарвлення здійснюється на основі зіставлення слухачем образу художньої емоції, завжди опосередкованої загально-людським змістом, з життєвими емоціями, його особистим емоційно-чуттєвим досвідом. Індивідуально-типологічні особливості слухачів, їхня емоційна спрямованість істотним чином, як виявив Л.Л.Бочкарьов, трансформують процес осягнення композиторського задуму.

Так, з'ясувалося, що особи з підвищеною тривожністю та схильністю до самоаналізу більш чутливі до сприймання негативних емоцій у музиці. Випробувані з вираженим патерном радості в структурі емоційної спрямованості проявили домінування позитивних естетичних емоцій у структурі музичного переживання. Навпаки, випробувані з домінуванням у структурі емоційної спрямованості емоцій патерну суму виявилися чутливішими до сприймання негативних емоцій у музиці.

Ступінь емоційної музичної сензитивності виявився позитивно пов'язаним із показниками інтроверсії й тривожності.

Випробувані з високою активністю спілкування та низькою тривожністю, переважанням патерну радості виявилися менш чутливими до сприймання емоцій. Тривалість і глибина емоційних переживань у них не пов'язані з глибиною музичного переживання. Навпаки, у випробуваних із низькою активністю спілкування, високим рівнем тривожності, домінування патерну суму, тривалість і глибина життєвих переживань пов'язані з глибиною музичного переживання й тривалістю емоційної післядії музики.

Особистісні особливості слухачів, як відзначає Л.Л.Бочкарьов, – сприяють якісно своєрідному, індивідуально неповторному переживанню музики, особистісному процесові осягнення й вироблення художнього змісту. Особистісна своєрідність є джерелом творчої природи сприйман-

ня, неповторної стратегії осягнення задуму композитора та інтерпретатора й побудови власної художньої концепції музичного твору.

Зафіксовано залежність сприймання музики від емоційних станів слухачів, які йому безпосередньо передували. Найбільший вплив на адекватність сприймання справляють стани тривожності й депресії. Чим вищі показники тривожності й депресії, тим нижчі показники адекватності сприймання, і навпаки.

Випробувані, які перебувають у стані стомлення, виявили менший ступінь глибини музичного переживання, проте тривалість емоційної післядії сумної музики виявилася в них вищою, ніж в осіб, які перебували в оптимальному психічному стані.

Випробувані, які перебували в стані тривожності, виявили високу чутливість щодо сприймання стану тривоги в музиці, а також низькі пороги сприймання негативних музичних емоцій. Негативні психічні стани не лише значною мірою сприяли порушенню або зниженню ступеня адекватності сприймання, але й деформували процес музичного переживання.

Дослідження Л.Л.Бочкарьова підтвердило значні можливості впливу музики як на психічні стани слухачів, так і на особистість людини загалом, на її життєві стереотипи, установки, ціннісні орієнтації.

Значно менше взаємодія суб'єкта й об'єкта в процесі музичного сприймання вивчалася психологічно з погляду об'єктивних характеристик музичного твору, які відображаються суб'єктом. Такі дослідження належали до сфери музикознавства, і психологічний зміст сприймання музики не вивчався або вивчався недостатньо. Психологічне ж вивчення цього процесу неможливе як поза зв'язком із психічним життям сприймаючого індивіда, так і без урахування розрахованих на суб'єктивне відображення, але незалежних від нього властивостей музики, яка звучить.

Емоційність музичного сприймання запрограмована в сприйманому музичному об'єкті, закодована композитором у написаному ним творі. Сприймаючи музичний твір, суб'єкт ніби "розпредметнює", оживляє у своїх власних переживаннях, емоціях уречевленні композитором у творі його почуття, прагнення, психічні стани.

Важливим для нас є положення Б.М.Теплова про те, що музичне переживання за самою своєю суттю – переживання емоційне, й інакше як емоційним шляхом не можна зрозуміти зміст музики. Здатність емоційно відкликатись на музику повинна становити центр музичальності.

Дві грані музичальності – емоційна і слухова – не мають сенсу самі по собі, одна без одної. Найточніше розрізнення окремої звукової тканини не можна назвати музичним сприйманням. Якщо воно є лише розрізненням звукових комплексів, а не їхнього виразного значення. Водночас емоційне переживання тоді буде музичним, коли воно є пере-

живанням виразного значення музичних образів, а не просто емоцією під час сприймання музики. Структура музичальності включає в себе єдність емоційної і слухової сторін.

Емоції, що виникають у слухача під час сприймання музичного твору, відзначаються тими його потребами, які задовольняються інформацією, що міститься в цьому творі. Різноманітність та ієрархія потреб, притаманних даному суб'єктові, багатозначність, невичерпність інформації, що міститься в музичному творі, зумовлює надзвичайну різноманітність емоцій у різних слухачів одного й того самого твору.

Ураховуючи органічний зв'язок емоцій особистості з іншими елементами її структури, слід вважати, що значний інтерес має з'ясування залежностей між особливостями емоційного сприймання музики молодшими школярами й тими рисами властивостей, які характеризують їх як суб'єктів спілкування, носіїв певних ставлень до оточуючих, до самих себе.

Спеціальної уваги заслуговує, зокрема, співвідношення особливостей емоційного сприймання музики молодшими школярами й такими характеристиками їх особистості, як екстравертованість та інтровертованість.

Усіх досліджуваних поділили на три групи – екстравертів, інтровертів та групу "проміжних" за ознакою "екстравертованість-інтровертованість". Це зумовило порівняння між собою результатів екстравертів та інтровертів, а також результатів цих двох крайніх груп із результатами "проміжної" групи (табл. 1).

Не виявлено значних відмінностей між результатами екстравертів та інтровертів за показниками емоційного знаку й модальності. Показник динаміки в одному випадку виявився вищим в інтровертів ("Клоуни"), в другому – в екстравертів ("Осінній дощик").

Більш чітку різницю зафіксовано в таких показниках, як відповідність змісту й характерові твору, рівень узагальнення та оригінальність. При цьому лише в першому з названих показників – відповідності змістові твору – відзначається значуща перевага екстравертів ("Осінній дощик", "Вальс півників"), тоді як малюнки інтровертів оцінено вище за відповідністю характеру твору ("Клоуни"), рівнем узагальнення ("Клоуни", "Гопак"), оригінальністю ("Перша втрата", "Клоуни").

Таке співвідношення показників досить логічно узгоджується з особливостями екстравертованої та інтровертованої поведінки: сприймання, відображення музики екстравертами більш зорієнтоване на властивості об'єкта – музичного твору, а сприймання інтровертів сильніше залежить від їхніх власних емоцій та інтелектуальних процесів.

Такий висновок частково підтверджується відмінностями в емоційній спрямованості музики: у випадках, де ці відмінності кричущого

рівня, спрямованість на певний вид емоцій виявилася сильнішою в інтровертів: на емоції самоствердження (“Перша втрата”), боротьби (“Клоуни”), романтичні (“Адажіо”), гедоністичні (“Неаполітанська пісенька”).

Під час порівняння результатів найчисельнішої “проміжної” групи з результатами екстравертів та інтровертів значущі відмінності встановлено в 22 випадках. У більшості з них (15) результати “проміжної” групи відрізняються від результатів інтровертів, що дозволяє припустити, що закономірності сприймання музики молодшими школярами дещо ближчі до закономірностей сприйняття музики молодшими школярами – екстравертами і більш віддалені від закономірностей її сприйняття інтровертами.

Ця залежність, очевидно, може розглядатися як вияв більш широких особливостей особистісного й діяльнісного розвитку в молодшому шкільному віці. У цей період, як відомо, на перший план розвитку дитини виходить формування її операційно-технічних можливостей, тоді як встановлення внутрішнього плану дій та рефлексії власної поведінки відбувається більш приховано (Д.І.Фельдштейн, Д.Б.Ельконін). Тому не дивно, що більшість молодших школярів у процесі сприймання музики виявляє більшу схильність діяти згідно з особливостями екстравертованої психіки з її відкритістю та спрямованістю на об’єкт.

Таблиця 1

Результати, в яких виявлено значущі відмінності між експертними оцінками малюнків учнів, віднесених до групи екстравертів, інтровертів і групи “проміжної” за даною ознакою

Твір	Показник	Експертна оцінка			t, z /значущі/		
		екстра- верти	“про- міжні”	Інтро- верти	екстра- верти і “про- міжні”	екстра- верти і інтро- верти	“про- міжні” і інтро- верти
1	2	3	4	5	6	7	8
ПВ	Емоційний знак	– 0,76	0,08	0,23	2,76**	–	–
ОД	Динаміка	1,31	1,27	0,98	–	2,70**	–
БА	Відповідність змістові твору	0,59	0,31	0,46	2,20*	–	–
ОД	Відповідність змістові твору	0,26	0,30	0,08	–	2,35*	2,51*

Продовження табл. 1

ВП	Відповідність змістові твору	0,19	0,03	0,04	2,31*	2,19	–
КЛ	Відповідність характерові твору	1,59	1,65	1,84	–	2,58*	–
КЛ	Рівень узагальнення	0,80	0,79	1,06	–	2,41*	2,10*
І	2	3	4	5	6	7	8
ГО	Рівень узагальнення	1,12	1,00	1,84	–	2,57*	–
ПВ	Оригінальність	0,64	0,78	0,92	–	2,16*	–
НП	Оригінальність	0,87	0,65	0,87	2,10*	–	–
КЛ	Оригінальність	0,35	0,44	0,63	–	2,26*	–
ГР	Орієнтація на себе	0,09	0,15	0,06	–	–	2,05*
ГР	Орієнтація на суспільство	0,06	0,08	0,01	–	–	2,09*
АД	Орієнтація на музику	0,14	0,18	0,06	–	–	2,09
АД	Орієнтація на культуру	0,02	0,13	0,02	3,00* *	–	2,30*
ГР	Спрямованість на емоції самоствердження	0,02	0,04	0,0	–	–	2,12*
ПВ	Спрямованість на емоції самоствердження	0,0	0,04	0,08	–	2,74* *	–
ГО	Спрямованість на емоції самоствердження	0,02	0,10	0,03	2,00*	–	–
ОД	Спрямованість на практичні емоції	0,05	0,09	0,0	–	–	2,19*
ПВ	Спрямованість на емоції боротьби	0,04	0,08	0,01	–	–	1,99*

Продовження табл. 1

АД	Спрямованість на емоції боротьби	0,09	0,02	0,19	–	–	2,58*
КЛ	Спрямованість на емоції боротьби	0,03	0,07	0,14	–	2,41*	–
ОД	Спрямованість на емоції боротьби	0,04	0,01	0,12	–	–	2,07*
1	2	3	4	5	6	7	8
АД	Спрямованість на романтичні емоції	0,04	0,02	0,15	–	2,68**	2,54*
КЛ	Спрямованість на естетичні емоції	0,29	0,40	0,19	–	–	2,16
ОС	Спрямованість на гедоністичні емоції	0,11	0,01	0,03	2,08*	–	–
НП	Спрямованість на гедоністичні емоції	0,03	0,06	0,11	–	2,28*	–

Примітка: * відмінності, значущі при P менше 0,05; ** за P менше 0,01

Виявлено низку значущих відмінностей емоційного сприймання музики між учнями активними, пасивними й такими, що їх було віднесено до групи “проміжної” за ознакою “активність-пасивність”.

Так, під час сприймання деяких “веселих” динамічних творів у малюнках пасивних учнів вищими, порівняно з активними, виявилися показники емоційного знаку (“Гопак”) і динаміки (“Клоуни”), хоча, здавалося б, саме активні учні повинні були б сильніше зреагувати на ці показники.

Цей парадокс належить, очевидно, пояснити тим, що високі показники емоційного знаку й динаміки музичного твору сильніше контрастують з емоційним станом пасивних школярів і тому набувають більшого значення в їхньому суб’єктивному відображенні. Такий висновок частково підтверджується тим, що в малюнках пасивних учнів за одним із названих творів спостерігається дещо вища відповідність характерові твору на рівень узагальнення (“Клоуни”).

Досить чітко проявилася така закономірність: малюнки пасивних учнів відзначалися більш високим ступенем оригінальності (“Адажіо”,

“Неаполітанська пісенька”, “Клоуни”). Можливо, діяльність, яка не вимагає від дітей значної соціальної активності (як під час виконання завдань у даному дослідженні), може виступити для цих школярів засобом своєрідної компенсаторної експресії, забезпечувати їм умови вільного самовираження і, внаслідок цього, спонукати їх до виходу за межі стереотипів відображення. Для активних дітей, які легше самовиражаються в інших сферах, така діяльність виявляється менш значущою.

Про компенсаторний характер емоційного сприймання музики для пасивних може свідчити і їх дещо вища орієнтація на діяльність (“Адажіо”), що також за звичайною логікою мала б бути притаманнішою активним дітям.

У малюнках пасивних учнів чіткіше проявляється й емоційна спрямованість: на альтруїстичні (“Вальс півників”), самоствердження (“Перша втрата”), боротьби (“Адажіо”, “Клоуни”) та романтичні (“Адажіо”) емоції. Лише в одному випадку в малюнках активних учнів сильніше виявилася спрямованість на комунікативні емоції (“Осіньна пісня”).

Таким чином, порівняння активних і пасивних дітей указує на те, що для останніх емоційне сприймання музики може створювати значні компенсаторні можливості, які слід використовувати у виховній роботі з учнями.

Порівняння результатів “проміжної” (найбільшої за кількістю учнів) групи з результатами активних і пасивних учнів не дало підстав для висновку щодо відчутнішої наближеності закономірностей емоційного сприймання музики більшістю молодших школярів до закономірностей її сприймання активними або пасивними учнями.

Серед усіх виділених нами характерологічних особливостей особистості й найменше значущих відмінностей виявилось між групами емоційно неврівноважених, емоційно врівноважених і “проміжних” за ознакою “емоційна врівноваженість-емоційна неврівноваженість” учнів.

Найбільш яскраво тут проявилися відмінності в емоційній спрямованості на комунікативні (“Адажіо”, “Вальс півників”) і гедоністичні (“Осіньна пісня”) емоції; у врівноважених – на емоції самоствердження (“Перша втрата”).

Така емоційна спрямованість, слід вважати, фіксує деяку заклопотаність і врівноважених, і неврівноважених молодших школярів своїм становищем у соціальному оточенні. Але якщо неврівноважені учні більше схильні вирішувати свої проблеми за рахунок оточуючих, у процесі спілкування з ними, то врівноважені намагаються робити це шляхом досягнення більшої автономності, незалежності від оточення.

Значно більше значущих відмінностей впливає з порівняння агресивних і доброзичливих учнів та учнів, віднесених до “проміжної” за даною ознакою групи.

Таке порівняння показало, що в малюнках доброзичливих дітей спостерігається помітна перевага в точності, адекватності й повноті відображення характеристик музичного твору. Натомість у малюнках агресивних дітей сильнішою є орієнтація на свої власні переживання та емоційні стани.

Результати доброзичливих дітей виявилися значно вищими в сприйманні й відображенні динаміки музичного твору (“Вальс півників”), у відповідності його характерові (“Гроза”) та рівні узагальнення (“Баба Яга”). Але особливо переважали доброзичливі учні над агресивними у відповідності малюнків змістові твору (“Баба Яга”, “Осінь пісня”, “Осінь дощик”) та ступені оригінальності (“Баба Яга”, “Осінь пісня”, “Вальс півників”).

Менша відповідність змістові твору та нижчий ступінь оригінальності в малюнках агресивних учнів, можливо, відображають дещо сильнішу їх зацентрованість на своїх особистих якостях і проблемах й узагалі характерну для агресивних осіб стереотипність реакцій і поведінки.

У малюнках агресивних дітей виразніше проявилися, що цілком логічно, орієнтація на себе (“Вальс півників”), спрямованість на емоції боротьби (“Баба Яга”) та гедоністичні емоції (“Осінь дощик”), а також, менш очікувано, – на романтичні емоції (“Клоуни”).

Досить показовим виявилось співвідношення значущих відмінностей між результатами учнів “проміжної” групи й результатами агресивних і доброзичливих. У 19 випадках із 27, де було зафіксовано значущі відмінності, вони стосувалися різниці між результатами “проміжної” (найчисельнішої) групи і групи агресивних. Це має означати, що в процесі емоційного сприймання музики більшість молодших школярів виявляє особливості, ближчі до особливостей їх доброзичливих, ніж агресивних ровесників.

Проведене дослідження дало можливість виявити деякі особливості емоційного сприймання музики молодшими школярами залежно від їх особистісних властивостей.

Так, встановлено, що сприймання музики дітьми-екстравертами більшою мірою зорієнтовано на відображення об’єктивних властивостей музичного твору, тоді як сприймання музики інтровертами сильніше визначається їх власним емоційним станом.

Можливості вільного самовираження в процесі емоційного сприймання музики мають більше значення для пасивних учнів. Активні діти легше самовиражаються в інших сферах, тому така діяльність виявляється для них менш значущою.

Емоційне сприймання музики молодшими школярами продемонструвало більшу схильність емоційно неврівноважених учнів розв’язу-

вати свої емоційні проблеми за рахунок навколишніх у процесі спілкування з ними, тоді як емоційно врівноважені діти намагаються робити це шляхом досягнення більшої автономності, незалежності від оточення.

Проявилася дещо сильніша зацентрованість агресивних дітей на своїх особистих якостях і проблемах та підвищена стереотипність їхніх реакцій і поведінки.

Таким чином, на емоційному сприйманні музики молодшими школярами позначається вплив індивідуально-особистісних особливостей учнів: екстравертованості-інтровертованості, активності-пасивності, емоційної врівноваженості-неврівноваженості, агресивності-доброзичливості. Загальновікові особливості емоційного сприймання музики молодшими школярами найбільше наближені до її сприймання неагресивними екстравертами.

Проведене дослідження виявило істотні особливості емоційного сприймання музики молодшими школярами у зв’язку з найбільш широкими закономірностями психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку, дозволило обґрунтувати його значення в контексті загального процесу становлення дитячої особистості.

1. Бочкарёв Л. Л. Психологические механизмы музыкального переживания : дис... доктора психол. наук. / Л. Л. Бочкарёв. – К., 1989.
2. Медушевский В. В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки / В. В. Медушевский. – М. : Музыка, 1976.
3. Субота М. В. Психологічні особливості емоційного сприймання музики молодшими школярами: дис.... канд. психол. наук. / М. В. Субота. – К., 1993.
4. Фельдштейн Д. И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1985. – № 6. – С. 26–37.
5. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 6–20.

Відомості про автора:

Субота Марія Василівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Прикарпатського юридичного інституту
Львівського державного університету внутрішніх справ
76005, м. Івано-Франківськ,
вул. Національної Гвардії, 3
тел.: (0342) 50-43-21

Рецензенти:

Карабин Т. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Палій А. А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Петро Коваль

УДК 37.091.57:7

ББК 74

ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА – СКЛАДОВА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Івано-Франківський національний університет нафти і газу
Міністерства освіти і науки України,
кафедра філософії.
76019, м. Івано-Франківськ,
вул. Карпатська, 15

Стаття присвячена проблемі використання художніх засобів у навчально-виховному процесі. Акцентується увага на формуванні гармонійно-розвинутої особистості, її духовного розвитку.

Ключові слова: художні засоби, духовність, мистецтво, морально-ціннісні орієнтири, культура, педагогічна майстерність, творча діяльність, навчальний процес, суспільство.

The article deals with the problem of usage of stylistic expressive means in educational processes. The attention is paid to highly educated person with wide outlook.

Key words: Stylistic expressive means, morality, art moral values culture pedagogical competence, creative activity, educational processes society.

Постановка проблеми. Сьогодення характеризується значними контрастами матеріального та духовного життя. Кризові явища в суспільстві пронизують усі сфери людської діяльності, а саме: культуру, освіту, соціально-економічну сферу – утратою усвідомлення людиною життєвої важливості гуманістичних пріоритетів, пошуком нових цінностей.

Ці процеси набули настільки загрозливого характеру, що ставлять людину на межу духовного і фізичного виживання. Вона шукає шляхи порятунку із ситуації, що склалася, залежно від тих ціннісних орієнтирів, які формуються в процесі навчально-виховної діяльності різних рівнів навчальних закладів. Виняткове місце у формуванні сучасних ціннісних орієнтирів сьогодення займає вища школа, адже саме вона покликана формувати світоглядну культуру молодого покоління. Необхідність формування світоглядної культури зумовлюється тим, що вона, як стрижень орієнтації поведінки й діяльності, спрямовує цілісний розвиток особистості, визначає міру розуміння різних життєвих явищ, впливає на оцінки

й відношення до інших людей, детермінує процеси самоусвідомлення власного “Я”, що саме й визначає її місце та роль у суспільстві.

Одним з актуальних завдань вищої школи в сучасних умовах і в ситуації, що склалася, є не тільки підготовка висококваліфікованого, а й творчо-мислячого, духовно багатого, морально-ціннісного працівника, здатного продуктивно й оперативно вирішувати складні проблеми сьогодення.

Проблема гармонійного розвитку особистості з давніх часів хвилювала людство. Давньогрецькі й середньовічні філософи, науковці й митці епохи Відродження та Нового часу, педагоги й психологи XIX і XX століть намагалися й намагаються дати відповідь на одвічно складне питання – формування гармонійно й усебічно розвиненої особистості, виходячи з тих умов і потреб, які складаються у певний період. Учені підкреслюють, що педагогічна діяльність є складним, багаторівневим завданням. Її складність визначається багатоплановістю завдань, які взаємопов’язані з вихованням і навчанням особистості, що постійно й динамічно розвивається. У зв’язку із цим педагогічна діяльність убирає в себе й інші види діяльності, а саме: наукову, дидактичну, комунікативну, ігрову, художню, організаційну та інші, без яких неможливо забезпечити повноцінний різнобічний і гармонійний розвиток особистості.

Якісно новим у цих умовах є орієнтація людини на духовні цінності, оскільки вони складають основу життєдіяльності. Через те у сфері освіти нагальною потребою є необхідність у створенні такого духовно-творчого середовища, яке сприяло б розвитку особистості студента з орієнтацією на пріоритет загальнолюдських цінностей. Особливо це стосується вищих навчальних технічних закладів, студентами яких стають молоді люди з вузькотехнічними інтересами, які не завжди усвідомлюють необхідність гуманістичних пріоритетів у житті суспільства.

Проблема духовного розвитку особистості постає об’єктом дослідження у наукових працях, Т.В.Буяльської [1], З.В.Гіптерса [2], І.А.Зязюна [3], Л.А.Кондрацької [4], В.И.Мазепи [5], Л.В.Нечаєва [6], Т.Нестерука [7], Н.Г.Ничкало [6], О.М.Отяча [6], Е.О.Помиткіна [8], О.П.Рудницької [6], С.О.Соломахи [6], І.Г.Сотської [6], Т.Ісущенка [9], К.Д.Ушинського [10], В.І.Шинкарука [11] та інших. Однак науковці не торкнулися питання використання художніх засобів як цілісної складової навчально-виховного процесу, особливо в технічних навчальних закладах, не розкрили їх сутність, зміст і функції в педагогічній діяльності.

Сьогодні головним сенсом творчої діяльності людини є збереження й побудова якісно нового, перспективного, тобто гармонійного поєднання природи і людини – життя на землі. Для того щоб людство змогло вижити, науково-технічна творчість випускників вищих технічних навчальних закладів повинна стати духовно й морально спрямованою.

Творча діяльність інженера повинна відповідати інтересам людини й довкілля. Адже не секрет, що всі об’єкти, що нас оточують, створює інженер, “людина-робот”, випускник вищого технічного навчального закладу. Саме його участь і відповідальність або, скоріше всього, безвідповідальність щодо навколишнього середовища, безпосередньо впливають на все довкілля. Моральний аспект цієї проблеми залишається поза увагою. Саме через такі умови кожна особистість повинна сама визначитись, яких моральних орієнтирів їй дотримуватись. Правильність у виборі морально-ціннісних орієнтирів забезпечуватиметься засобами художньо-го характеру.

Залучення мистецької скарбниці, яка є невичерпною, в сучасну педагогіку може суттєво збагатити духовність молоді людини, адже освіта – це, перш за все, становлення особистості, набуття нею самої себе, свого “Я”, неповторної індивідуальності та духовності, що обов’язково проявиться в професійній діяльності.

У ситуації духовного вакууму, що склалася сьогодні, поширення набула псевдокультура, що продовжує руйнувати ще збережені залишки духовної культури, під виглядом її творчого оновлення. Через те пошук шляхів подолання духовної кризи, що з кожним поколінням постійно поглиблюється, – одне з найважливіших завдань сучасної педагогіки.

Художня культура, мистецтво, яке є вічною цінністю, зі своєю позитивною енергетичною спрямованістю на духовне становлення й зростання особистості формує її творчий досвід. Індивідуальність дозволяє поринути в емоційно-чуттєву сферу іншої людини, завдяки чому зрозуміти її, адже ставлення до іншого, як до самого себе, спонукає людину до творення добра, вилучає із серця любов – вічну цінність – і спрямовує її на вдосконалення світу.

Прилучення до ціннісного світу митця забезпечує індивіду набуття власного соціокультурного досвіду, сприяє прагненню до пізнання ціннісних смислів життя й самопізнання, а через це – духовного очищення й удосконалення для покращення себе й енергетики навколишнього світу.

Сьогодні, на чому наголошують педагоги, психологи, філософи, культурологи, соціологи, спостерігається падіння духовної культури завдяки розповсюдженню позбавленої етично-моральних цінностей літератури, кіно- і відеофільмів, спрямованих на масового читача й глядача з нерозвиненим художньо-естетичним смаком. Наслідком цього є невміння молоді орієнтуватись у культурно-освітньому просторі, падіння моральності і, як наслідок, підвищення правопорушень, розвиток споживацьких та егоїстичних уподобань, наркоманії тощо.

В освітній галузі почалися пошуки виходу з такого становища. Одним із них є залучення молоді до художньої спадщини людства, формування в неї естетичної свідомості на підставі знайомства зі зразками

світової літератури, музики, пам'ятками архітектури, скульптури, живопису, графіки, фотографії тощо. Мистецтво слід розглядати як той дієвий соціально-педагогічний чинник, який сприяє розширенню світогляду студента, зростанню його обізнаності, загальної ерудиції, вихованню кращих морально-естетичних та цілого ряду інших позитивних якостей, які обов'язково будуть використані в професійній діяльності молодого спеціаліста, а також як могутній засіб розкриття творчо-пошукових здібностей гармонійно розвиненої особистості.

Художні засоби, як зазначав З.Гіптерс, це чудова творча школа, яка допомагає оволодіти майбутньому спеціалісту секретами спілкування з аудиторією, навчитися доносити до неї велич і красу художніх образів, прекрасних людських почуттів – співчуття, милосердя, любові – обов'язково повинна бути однією зі складових цілісного навчально-виховного аудиторного процесу [2].

Зважаючи на те, що темою нашого дослідження передбачено використання художніх засобів безпосередньо в навчально-виховному процесі вищих технічних навчальних закладів III–IV рівня акредитації, ми проаналізували стан використання художніх засобів під час навчання. Як виявилось, така форма проведення занять практично відсутня. Художні засоби використовуються тільки під час занять у творчих колективах художньої самодіяльності (зазвичай у відтворенні за зразками десятирічної, а то й більшої, давності). Це творчі клуби, різноманітні гуртки, ансамблі, творчі мистецькі колективи, зустрічі з дітьми мистецтв, тематичні вечори та ін. Цілком зрозуміло, що залучити всіх студентів, навіть охочих, до таких занять художньою творчістю неможливо. Виходячи із цього, впровадження й використання художніх засобів у процесі навчання є вкрай необхідним і важливим, адже під час проведення аудиторних занять існує дієве соціально-педагогічне середовище, яке дозволяє вирішувати ті завдання, які неможливо вирішити під час занять студентів у художньо-творчих колективах.

Для здійснення успішної навчально-виховної діяльності з використанням художніх засобів, необхідно провести серйозну психолого-педагогічну роботу як серед студентів, так і серед викладачів. Адже впровадження новітніх форм і технологій навчання, а особливо художніх засобів у навчально-виховний процес, завжди нашоухується на супротив як з боку студентів, так і більшою мірою з боку викладачів (як несприйняття чогось нового, невідомого, того, що раніше не було).

Наші експериментальні впровадження художніх засобів у навчально-виховний процес засвідчують позитивну динаміку розвитку використання й забезпечення навчання новітніми формами. Підтвердженням цьому є відгуки студентів щодо таких занять. Ось деякі з них: “Для мене ця пара була дуже цікавою. Ми більше дізнались один про одного. Пожа-

чили вміння кожного студента. З якими ширими обличчями виступали мої друзі! З яким натхненням дивилися на нас присутні викладачі! Я задоволена таким заняттям! Надіюсь, що надалі ми зможемо ще не раз провести таке ж заняття. Я дуже рада, що в мене була можливість брати участь у цій парі”.

Шмигельська Зоряна, ст. гр. ТР-06-1.

“Мені, як студентові першого курсу, було дуже цікаво побувати на такій чудовій парі з “Етики і естетики” і брати в ній участь. Я б дуже хотів, щоб й інші викладачі так ставились до проведення лекцій чи семінарів і з інших дисциплін. Адже кожна людина є частинкою світу і що б вона не робила, це є естетичним елементом в її житті. Навіть саме життя людей – ніби полотно, на якому проявляється фантазія, можливість, цінності, тобто естетика в цілому. Музика, спів, поезія – головні складові духовного життя – мають стояти на першому місці. Вони відкривають нам цілий естетичний простір, в який просто не треба боятися увійти”.

Кульбанський Сергій, ст. гр. ТР-06-1.

“Я дуже рада, що в нас відбулося таке неординарне заняття тому, що я змогла дізнатися, з якими людьми я навчаюсь, наскільки вони прагнуть до прекрасного, до мистецтва. Також я дізналася про те, що здобуваю освіту з хоробрими й мужніми особистостями, які не бояться показати свої почуття, розкрити свою думку іншим людям. Я вважаю, що такі заняття треба проводити частіше, тому що в теперішньому матеріальному світі люди втрачають таке почуття, як людяність, яке притаманне тільки людині, особистості. Дуже важливо не допустити, щоб таке сталося з майбутнім поколінням, з майбутнім нашої держави. Яке майбутнє можуть створити естетично бідні люди? Відповідь очевидна – ніяке. Через те я на всі 100% за проведення таких занять, сповнених мистецтвом”.

Роман Марина, ст. гр. ТР-06-1.

Прекрасним зразком для наслідування є залучення самих викладачів до участі в художньо-творчих колективах. Як результат – набуті знання з різних видів художньої творчості можуть бути перенесені в лекційну аудиторію, де вміло можна поєднати програмний матеріал з використанням художніх засобів.

Сьогодні науковці акцентують увагу на тому, що основним завданням засобів художньо-мистецької діяльності є виховний процес, а не навчально-виховний, і тому вся діяльність художньо-творчих колективів відбувається в позааудиторному просторі. Така думка є хибною, свідченням чого є висловлювання студентів та їх якісні показники в навчанні.

Культурно виховану людину не можна сформувати без засобів художнього впливу. Для цього освіта повинна закласти певні механізми культурної ідентифікації, тобто встановлення духовного взаємозв'язку між собою та своїм народом, почуття приналежності до національної культури. Ми не повинні забувати, що освіта – це, перш за все, становлення особистості й набуття нею самої себе, свого образу, неповторної індивідуальності та духовності. Залучення мистецької скарбниці в сучасну педагогіку може суттєво її збагатити. Саме від педагога залежить, як будуть упроваджуватися в навчально-виховний процес засоби художньої виразності, оскільки саме викладач буде формувати професійну майстерність майбутнього спеціаліста, а забезпечення буде проходити через духовність і культуру, в іншому випадку їм на зміну прийде бездуховність, посередність у знаннях та псевдокультура. Сьогоднішньому молодому поколінню потрібні ґрунтовні знання та глибоке осмислення мистецьких здобутків, необхідно добре орієнтуватися у світоглядних концепціях, які пропагує мистецтво.

Через те не можна допускати, щоб такий важливий засіб художнього впливу залишався осторонь навчально-виховного процесу й використовувався тільки в позааудиторному просторі. У такому випадку освіта втрачає культурний, моральний, особистісний, а разом із тим і предметно-змістовний або предметно-діяльнісний контекст і смисл. Тобто відбувається втрата зв'язку освіти і культури, освіти і життя та навіть освіти і науки.

Художні засоби – той місток, через який можна розкрити серця студентів, особливо технічних вузів, із простою тезою про те, що людина зі всіма своїми природними особливостями – це цікаво, значуще та цінно. Проблема полягає в тому, що людина ще не перестала бути гвинтиком, компонентом, засобом досягнення поза призначеними їй цілями. Вона сама ще не може повірити, що вона не засіб, а самоціль історії. Для того, щоб вона в це повірила, необхідно змінити її свідомість, її буття й переконати в тому, що за неї цього ніхто не зробить. Саме за допомогою художніх засобів можна докорінно змінити й виправити ситуацію. Наші наукові дослідження дають підставу стверджувати, що студенти, які займаються різними видами художньої творчості, значно краще навчаються, вони є більш комунікабельними, у них відчувається відповідальність за доручену справу та цілий ряд інших позитивно-якісних особливостей, які допомагають стверджуватися в житті.

Проблема формування гармонійно розвиненої особистості полягає ще й у тому, що освіта вже довгий час існує за гострого дефіциту духовної культури.

До того ж прямим наслідком відчуження системи освіти, особливо технічної, від живої науки є той факт, що не береться до уваги вплив

художніх засобів на успішність у навчанні, що спонукає до інтересу в потребі читання, в моральній оцінці своєї діяльності, що в сукупності розкривають інтелект, уміння мислити моральними категоріями. Необхідним є усвідомлення того, що люди, які створюють техніку, повинні виховуватися на високих гуманістичних ідеях, на прекрасних зразках світової літератури, музики, живопису, архітектури, тобто на високопрофесійному мистецтві. Тільки за таких умов техніка для молодого спеціаліста стане засобом виявлення творчо-індивідуальних, високоморальних якостей, тому що загальна й технічна культура нероздільні.

У ситуації глибокої кризи системи освіти й виховання, впровадження в навчальний процес засобів художнього впливу спрямувало б процес навчання в русло пріоритетності гуманістичних ідеалів, зміцнило б духовні основи суспільства, що відповідає завданням гуманізації освіти в нашій країні.

Художня культура є одним зі способів морально-естетичного сприйняття світу та його освоєння, в основі якого лежать закони як матеріального, так і духовного виробництва.

За своїм змістом художня культура є багатофункціональною, завдяки чому й реалізується її дійсний морально-пізнавальний характер і відносна самостійність.

Вона допомагає пізнати життя в складних морально-етичних відносинах суспільного розвитку, допомагає минуле наблизити, а майбутнє спроектувати, розкрити психологію як окремих особистостей, так і суспільства в цілому. Художня культура – індивідуальне джерело отримання знань – є дуже важливою для студентів під час навчання.

Художня культура є невід'ємною частиною духовної культури людства. Вона відкриває людині шлях до прекрасного. Основою художньої культури є мистецтво, яке в художніх образах відображає дійсність.

Мистецтво покликане виховувати художній смак людини, розвинути її здатність до творчості за законами краси. Воно звернене до почуттів людини, на чому акцентує свою увагу І.А.Зязюн [3].

Мистецтво – це творчість, воно безпосередньо пов'язане з розвитком суспільства в найкращих його традиціях та культурою. За витворами мистецтва ми дізнаємося про життя людей, їх традиції, ідеали краси, філософію, побут різних часів. Життєве призначення мистецтва полягає в його здатності порушувати важливі суспільні проблеми й тим самим допомагати у вирішенні цих проблем, формувати світогляд та впливати на етичну поведінку людей. І все це багатство надане для володіння й використання не кому-небудь, а педагогу, який покликаний творити людину мистецтва.

У своєму підручнику “Педагогічна майстерність” І.А.Зязюн наводить прекрасні слова К.Ушинського про призначення педагогіки і педагога у формуванні людини, особистості: “Ми надаємо педагогіці епітета вищого мистецтва, тому що слово мистецтво вже відрізняє її від ремесла. Будь-яка практична діяльність, що прагне задовольнити вищі моральні і взагалі духовні потреби людини, тобто ті потреби, які належать виключно людині і становлять виняткові риси її природи – це вже мистецтво. У цьому розумінні педагогіка буде, звичайно, першим, вищим з мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини й людства – їхнє прагнення до вдосконалень у самій людській природі: не до вираження довершеності на полотні або в мармурі, а до вдосконалення самої природи людини – її душі і тіла; а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина” [10]. Тут же І.А.Зязюн наголошує, що немає потреби доводити нерозробленість такого підходу з використанням художніх засобів у навчально-виховному процесі сучасною педагогікою [3].

Художня культура – це величезний світ духовного досвіду народу, художніх ідей, тобто живий організм, що існує й розвивається впродовж багатьох століть, незважаючи на різного роду політичні, економічні зміни, і не використовує цей досвід безпосередньо в навчально-виховному процесі для формування гармонійно розвинутої особистості було б неприпустимо.

Значення художньої культури в сучасному світі неухильно зростає, оскільки запобігти явищам бездуховності можна лише шляхом усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей, серед яких мистецтво займає одне з головних місць, адже не випадково саме мистецтво, яке виникло значно раніше, ніж наука і філософія, тривалий час відіграло провідну роль в осмисленні світу. Творча глибина мистецьких творів здатна нести в собі багатющий досвід багатьох поколінь, що є обов'язковим для використання в навчально-виховному процесі, завдяки чому стає можливим залучення до світу художньої реальності кожної молоді людини, а в нашому випадку – кожного студента.

Звідси можна зробити висновок щодо використання художніх засобів як важливої складової навчально-виховного процесу. Формування гармонійно розвинутої особистості не може відбуватися без залучення її до предметного світу культурних цінностей, трансформація та збагачення яких забезпечує розвиток духовності суспільства. Духовність особистості визначається тією мірою, якою вона прилучена до культури відповідної історичної епохи, а її почуття й думки набули певної культурної форми.

1. Буяльська Т. В. Гуманізація технічної освіти в умовах соціально економічної та духовної кризи суспільства / Буяльська Т. В. // Вісник ВПІ. – 1993. – № 1. – С. 36–39.
2. Гіптерс З. В. Художня творча діяльність студентів вищих закладів освіти України : дис... канд. пед.наук : 13.00.01 / Гіптерс З. В. – К., 1998. – 237 с.
3. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамушенко, І. Ф. Кривоніс [та ін.] ; за ред. І. А. Зязюна. – 3-тє вид., доповн. і переробл. – К. : СПД Богданова А. М., 2008. – 376 с.
4. Кондрацька Л. А. Теорія і технологія культурологічної підготовки майбутніх вчителів художньо-естетичних спеціальностей : дис... доктора пед. наук : 13.00.04 / Кондрацька Л. А.; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 424 с.
5. Мазепа В. И. Искусство и мировоззрение / Мазепа В. И. – К., 1985.
6. Мистецтво у розвитку особистості : монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 224 с.
7. Нестерук Т. Художня творчість майбутніх фахівців / Т. Нестерук // Професійно-технічна освіта. – 2001. – № 2. – С. 25–27.
8. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку : монографія / Е. О. Помиткін. – К. : 2007.
9. Сущенко Т. І. Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. праць / Сущенко Т. І. – Запоріжжя ; К., 1999. – Вип. 15. – С. 19–22
10. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори / Ушинський К. Д. – К., 1983. – Т. 1. – С. 192, 193, 205.
11. Шинкарук В. И. Духовная культура – человек – искусство / Шинкарук В. И. – К. : 1988.

Відомості про автора:

Коваль Петро Миколайович,
кандидат педагогічних наук
докторант Інституту педагогічної
освіти і освіти дорослих АПН України,
доцент кафедри філософії ІФНТУНГ.
76019, м. Івано-Франківськ,
вул. Карпатська, 15
тел.: 77-47-79
моб. тел. 0507683679

Рецензенти:

Криштопа С. Й. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії Івано-Франківського національного університету нафти і газу;
Стойко І. М. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Івано-Франківського національного університету нафти і газу.

Олег Сербін

УДК 168.5 Еріугена:130.123.1.001.33
ББК 87.3(0)

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИРОДИ ЙОАНА СКОТТА ЕРІУГЕНИ, ЯК СИСТЕМАТИЗАЦІЙНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ДІАЛЕКТИЧНОСТІ НАУКИ

Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського
Національної академії наук України.
03039, Київ,
просп. 40-річчя Жовтня, 3
тел.: (044) 524-81-36
факс: (044) 524-33-98
e-mail: library@nbuv.org.ua

У статті розглянуто історичні аспекти виникнення, розвитку, а також аналіз класифікації наук Еріугени. Визначено вплив цієї класифікації на еволюцію класифікаційної думки взагалі та розвиток систематизації зокрема. Встановлено, що бачення Еріугеною процесу світотворення з позиції чотирикомпонентності основного ряду класифікації, дозволяє говорити про діалектичність аналізу мислителя та загальну відповідність видів природи до поділу діалектики.

Ключові слова: класифікація, Еріугена, система, природа, систематизація, діалектика.

The paper is devoted to problems of history of formation, development and analysis of classification of sciences of Eriugena. The article presents the results of analysis of influence of classification of sciences of Eriugena on the evolution of classification ideas and in particular on the development of systematization. It was found out that sight of Eriugena on the Creation myth by the position of four-component basic classification row let us speak about dialectic nature of his vision and about ones accordance between types of nature and the division of dialectics.

Key words: classification, Eriugena, system, the nature, systematization, dialectics.

Постановка проблеми. В аспекті систематизації знань раннє середньовіччя характерне передусім першими спробами щодо використання наукового доробку задля підтвердження та пояснення християнських положень. Тут, у першу чергу, варто говорити про потребу довести те, що

було висловлено в результаті релігійних міркувань і припущень, коли філософія, як наука, мала ствердне положення в загальному універсамі знань, а релігія, за фактом, була передуючою щодо спроб пояснення світотворення. Певним чином абстрагуючись від матеріалістичних або ідеалістичних у чистому вигляді класифікаційних зібрань наук, ранньосередньовічні мислителі трактували доконані для них факти крізь призму наукоглядних положень, що фактографічно окреслювались у процесі логічних операцій – процесів логічного мислення. Адже саме такі процеси на той час були основними в галузі світопізнання з наукового боку й були пріоритетними в порівнянні з дослідними процесами прикладного характеру. Особливо це стосувалося питань організації життя та самого життя як суми подій у відповідній організації останніх.

Одним із перших, хто, відштовхнувшись від античної тріади та врахувавши неоплатонівські положення того часу, розширив межі уяви про світотворення за допомогою систематизації знань, включивши в основний ряд своєї класифікаційної системи четвертий розділ, свосередній етап відтворення циклу життя, – був Йоан Скотт Еріугена (бл. 810-877) – один із найвизначніших мислителів середньовіччя [1, с.51–54]. Тому вивчення та дослідження класифікації наук Еріугени та подання оригінального чотириелементного ядра – основного ряду даної класифікаційної системи – є актуальним і цікавим у рамках дослідження еволюції класифікацій наук та організації систематизаційних механізмів.

Об'єктом даної публікації є класифікація наук Еріугени.

Предметом є дослідження історії виникнення, розвитку та аналіз класифікації наук Еріугени.

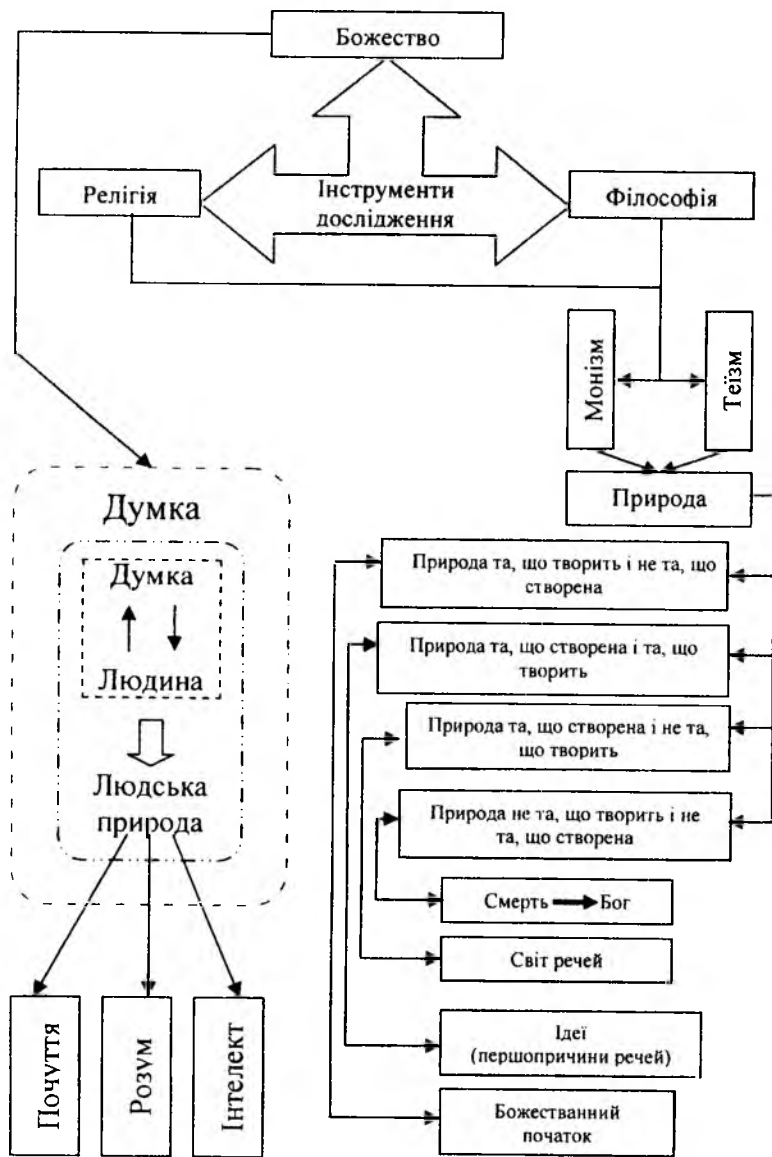
Метою цієї публікації є аналіз та визначення впливу класифікації наук Еріугени на еволюцію класифікаційної думки взагалі та розвиток систематизації зокрема.

Справа в тому, що Еріугена бере до уваги принцип раціонального пізнання, що реально вирізняє його філософію серед сучасників. Він фактично втілює спробу поєднання таким чином монізму¹ і теїзму. Такий підхід мислителя вказує на можливість спочатку ставити за мету внесення новаторських і, що головне, компетентних аспектів у вирішення питань світотворення. Дійсно, урахуваючи особливості монізму, ствердно можна говорити про наявність єдиного божественного джерела всього живого. Це, у свою чергу, якоюсь мірою суперечить певним акцидентійним рисам тріадності тодішніх бачень щодо організації життя, себто основорядності класифікаційної системи знань тих наук, що виражали суть форм змістотворення еволюційних процесів в аспекті становлення науки про життя. З

¹ Монізм – (від грецьк *μονος* – один, єдиний) – філософський концепт, який визначає першість “одного”, “єдиного” стосовно множинного (плюрального), різноманітного [6, с 395]

іншого боку, говорячи про теїзм, однозначно ствердно зрозуміло про суто релігійне і (що особливо вагомо) релігійне в плані християнства світобачення мислителя. Тобто тут спостерігається, з одного боку, примноження змістонаповнення ідеології шляхом зведення у вищий ступінь (коли одне значення підсилює інше) та, з іншого боку, певне виключення однорідного однорідним, з огляду на кінцевість результату й сутнісного наповнення релігійними аксіомами. Яким чином це відбувається? Який механізм та інструментарій цих процесів у світлі систематизаційних можливостей компонування знань у сумі логічних операцій мислення? Передусім акцентуємо увагу на класифікації Еріугеною *Природи*. Виходячи з того, що Бог є найголовнішою ентелехією, більше того, з огляду на бачення Еріугени [2, с. 294–298], можна констатувати, що Бог є не просто ентелехією, а ентелехією ентелехії, зумовленою причиною, якою є сам Бог. По суті, сам Бог відтворює такий предикат, який є ентелехіальним стосовно самого Бога. Але в той же час він не творить самого себе, бо він був завжди й позиціонується як найвище благо, що транслює першопричини, відповідно до яких формується все інше. Зрештою, Бог і є *Перша Природа*, за Еріугеною. Щодо першопричин та їх певної *трансляції*, то тут мова йде про відтворення логічних операцій – створення ідей у Божественному Логосі. Це друга складова в загальній класифікаційній основі представлення наук і знань Еріугени. Вона, по суті, є основою і в той же час складовою частиною тих процесів, які є дотичними, радше основоположними до формування матеріального, тобто набуття конкретними речами характеру реальності і фактичності. Отже, так спостерігається існування *Другої Природи*, природи речей, що творяться в Логосі. На нашу думку, річ реалізується не тільки в результаті банального створення, а в результаті становлення в матеріальному плані й набуття певної форми. Механізм здійснення вищезначеного процесу полягає в “баченні” думкою певної ідеї шляхом умоглядних операцій. Тобто саме “бачення” і є відповідальним за форму того матеріального, що позиціонується як річ, яка не є чимось натхненим, а є формним вираженням і втіленням ідеї, що творить. Таким чином, ми приходимо до розуміння *Третьої Природи*, за Еріугеною. Зрештою, відповідно до принципу еманції, сповідуваного тодішніми теологами, цілком очевидним є факт виокремлення Еріугеною *Четвертої Природи* в аспекті повернення речей у Божественний початок. Еманція диктує повернення до єдиного, до першопричинного [7, с.101] у спосіб відокремлення духовного наповнення (фактично духовної основи) від матеріальної оболонки. Еріугена, таким чином, виокремлює четверту складову свого класифікаційного основоряддя, чим вносить характер новизни в обґрунтування процесу світотворення від початку до кінця, з одного боку, та з кінця в початок, – з другого.

Таким чином, можна констатувати запропоновану Еріугеною модель класифікації знань і наук на базі так званого *квадріуму природи*, що є основою для загальної його класифікаційної схеми:

Класифікаційна схема Еріугени

Себто ми можемо спостерігати представлення природи в чотирьох її видах, радше різновидах. Характеристика в плані різновидності продиктована насамперед тим, що, в результаті аналізу класифікаційної схеми, очевидною є тотожність першої і четвертої природи. Усе починається з Бога, все в нього й повертається. Однак тут варто зауважити про відмінність щодо процесуальності здійснення відтворення Божественного початку. Різниця в механіці процесу. Механіка процесу, на наше переконання, заключається в причинності означеного процесу. Так, коли в першому випадку – першопричинність Бога для народження, створення наслідків, то у випадку з поверненням у Божественний початок – здійснення цілісності процесу засобами смерті. Іншими словами, виходячи й повертаючись в Єдине – відбуваються різні за механікою процеси. Чому це важливо? Значимість ситуації в тому, що Еріугена вказує на таку різницю процесів і у своїй класифікації виокремлює ще один четвертий розділ світоіснування. Адже достеменно відомо розуміння його попередниками трічності світотворення та фактичного констатування значення й ролі Трійці у вищезначених питаннях. Еріугена ж іде далі й у результаті діалектичного аналізу виокремлює четвертий вид. Таким чином, ми приходимо до діалектичної складової, себто діалектичного навантаження класифікації мислителя. Виходить, “що і чотири види природи є логічною артикуляцією відношень творить/творитись” [5, с.192]. У вищевведеній схемі представлена відповідність кожного виду природи відносно сутнісної змістовності. Зі змісту цих так званих підвідділів природи видно артикуляцію коренів морфологічного вираження процесів в аспекті творення. Таким чином, відбувається процес відповідно до закону еманції. Більше того, глибше поглянувши в сутність запропонованого Еріугеною класифікаційного ряду, можна зробити висновок про парадоксальну еволюційність еманції й навпаки. Тобто від одиничного в одиничне, але через проходження етапів розчленування, розділення, з подальшим з’єднанням компонентів.

Кожен елементний компонент природи характеризує ті процеси, які дають можливість говорити про порядкове місце конкретного виду природи в основному ряді класифікації Еріугени. З іншого боку, варто було б виокремити таке поняття, як людська природа, із загального переліку з метою акцентування значення людини в теїстично-моністичному вченні мислителя. Мова, насамперед, стосується процесу формування та складу людської природи. Зі схеми, наведеної вище, видно, що формування означеної природи відбувається в зрозумілому порядку: від одиничного до множинного. Відповідно, є Божественний початок (Бог), який у спосіб логічного оперування (Божественний Логос) відтворює Думку. Така Думка є певною мірою двигуном чи то рушійною силою Ідеї, що містить в собі першопричинність процесу, ентелехією якого є

сам Бог. Зрештою, умоглядне бачення духовного осередку думки, фактично формно окреслює думку, себто вимальовується матеріалістична характеристика, що, у свою чергу, є фундаментальною для чуттєвих речей. У схемі наведено модель взаємодії Думки і Людини (у тілесному розумінні), яка фактично є тотожною до людської природи, що, у свою чергу, компонентно виражає останню такими елементами, як Почуття, Розум та Інтелект. Тут навмисно виокремлено ці складові, з огляду на значущість кожної. З іншого боку, якщо з чуттєвою складовою природи практично зрозуміло те, що її наявність зумовлена потребою в пролонгації предикатності Думки, то стосовно ж Інтелекту й Розуму виникає закономірне здивування, як мінімум, і порушення питання щодо акцидентії або ж Інтелекту, або ж Розуму. Правда в тому, на нашу думку, з позиції дефініції даного дослідження, що наявність Розуму характеризується його здатністю досягнути те, що несе в собі і чим характерний Інтелект, його змістовна й кількісна характеристика. Повертаючись до питання про Почуття, тут можна спостерігати перекриття сфери дії Розуму сферою внутрішнього почуття, але Еріугена протиріччя в цьому не вбачав [3, с.19]. Таким чином, “розумність” Розуму залежить від компетентного представлення в ньому інтелектуальної складової і його здатності правильно та логічно оперувати тими даними, що були отримані.

Узагалі, аналізуючи компоненти природи в загальному “Природа”, варто акцентувати увагу на взаємодії цих компонентів та на взаємодії тих елементних часток, комбінація яких й утворює елементи – складові видів “Природи”. Тут можна звернутись до сентенцій Стефана Герша в його семіотичному² баченні структури класифікації Еріугени [4, с.462–463]. Це є цінним насамперед тому, що з позиції сьогодення оперування мовними елементами в процесі пояснення або ж обґрунтування класифікаційної теорії дуже актуальне. Адже достеменно відомо значення знака, як лексичної одиниці, у формуванні індексу та ключового слова (або дескриптора). Дійсно, позначивши умовно: Y – те, що творить; Y_1 – те, що не творить; Z – те, що твориться; Z_1 – те, що не твориться, можна, таким чином, представити кожен із видів Природи як семему, що складається з комбінації відповідних сем. Тоді отримаємо таке семіотичне вираження кожного з видів Природи:

$X = Y + Z_1$ – Природа – та, що творить і не та, що створена;

$X_1 = Z + Y$ – Природа – та, що створена і та, що творить;

$X_2 = Z + Y_1$ – Природа – та, що створена і не та, що творить;

$X_3 = Y_1 + Z_1$ – Природа – не та, що творить і не та, що створена.

² Мається на увазі використання науки *семіотики*, що вивчає загальні властивості знаків, види знаків, закономірності будови знакових систем, не залежно від їх конкретного змісту, способи інтерпретації знаків тощо [6, с.395].

Тепер наочно видно, як конкретна сема впливає на кінцевий результат, формуючи певну семему. Порівнюючи першу та четверту формули, ми ще раз доводимо зазначену вище сентенцію відносно наявності спільних елементів, але різність механічної складової у відтворенні видів природ. І тому семи Y та Y_1 вказують на те, що, незважаючи на штучне виокремлення Еріугеною четвертого розділу, все ж таки є логічне коріння сутності наявності цього розділу – четвертого виду Природи. Зважаючи на здійснення таких операцій крізь призму технологічних процесів систематизації інформації, доцільно ототожнити їх із сучасними операціями щодо розміщення/пошуку інформації. Внесення кожної семи фактично вирізняє зміну сутнісного наповнення пошукової фрази, себто пошукового образу. Відповідно до утвореного змісту й відбувається розміщення/пошук інформації. Приміром, якщо нас цікавить інформація, змістовно орієнтована як “аморальність”, то внесенням семи “а” до слова “моральність” ми отримуємо семему (або ж у даному випадку рубрику) – “аморальність” під якою зібрана відповідна інформація.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи все вищесказане, можна констатувати, що класифікаційна система Еріугени являє собою оригінальну структуру як в елементному вираженні, так і в компетентному представленні логічності операцій мислення. Бачення Еріугеною процесу світотворення з позиції чотириконтентності основного ряду класифікації дозволяє говорити про діалектичність аналізу мислителя та загальну відповідність видів природи до поділу діалектики.

Більше того, спроба поєднання теїзму з монізмом дала неочікуваний результат цілісності його системи з позиції християнської ідеології та філософських бачень щодо даної ідеології. Еріугена бачить релігію та філософію в тісній співпраці, як інструментарій, що дозволяє втілювати спроби дослідження Божественного початку шляхом досягнення основних рис буття.

З іншого боку, використання у своїй класифікації фактично предикатних елементів у співвідношенні творить/твориться дозволило мислителю здійснити процеси формування змістового окреслення узагальнюючих рубрик, що є фактично пропедевтичним відносно сучасного пошукового образу документа та процесу запит/видача.

Отже, класифікація Йоана Скотта Еріугени своєю появою внесла певну тенденційність та систему орієнтирів відносно подальшої роботи інших мислителів, що було спрямуванням на розвиток та вдосконалення систематизаційних форм і механізмів, як життєдайних елементів у загальному становленні класифікаційної думки.

1. Бриллиантов А. И. Влияние восточного богословия на западное в произведениях Иоанна Скота Эриугены / А. И. Бриллиантов. – М. : Мартис, 1998. – 446 с.
2. Знание за пределами науки : мистицизм, герметизм, астрология, алхимия, магия в интеллектуальных традициях I–XIV веков / РАН; Ин-т философии. – М. : Республика, 1996. – 445 с.
3. Лозовская Н. М. Раннесредневековое знание о природе (диалог Иоанна Скотта Эриугены “О природах”) / Н. М. Лозовская; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – М., 1988. – 29 с.
4. Философия природы в античности и в средние века / общ. ред. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 608 с.
5. Философия природы в античности и в средние века / РАН, Ин-т философии. – М. : ИФРАН, 1998. – 275 с.
6. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. Шинкарук В. І.; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
7. Штекль А. История средневековой философии / А. Штекль. – С. Пб. : Алетейя, 1996. – 320 с.

Відомості про автора:

Сербін Олег Олегович,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
Національної академії наук України.
03039, Київ,
просп. 40-річчя Жовтня, 3
тел.: (044) 524-95-01
факс: (044) 535-36-24
e-mail: serbinoleg@rambler.ru

Рецензенти:

Онищенко О. С. – академік НАН України, доктор філософських наук,
професор, генеральний директор Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського;
Додонов Р. О. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри
філософії Донецького національного технічного університету.

УДК 159.923
ББК 88.48

**СПЕЦИФІКА ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОГО КОМПОНЕНТА
САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ НА ЗАНЯТТЯХ ІЗ
ПАНКРАТІОНУ**

Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича
Міністерства освіти і науки України,
факультет фізичної культури і
здоров'я людини.
58018, м. Чернівці,
проспект Незалежності, 85/13
тел.: 0678104990
e-mail: chern.pankrat.nak@gmail.com

У статті охарактеризовано взаємозв'язок саморегуляції поведінки з емоційною стійкістю підлітків та вольовою регуляцією. Проведена діагностика емоційно-вольового аспекту саморегуляції поведінки підлітків. Аналіз результатів досліджень вольової саморегуляції та емоційної зрілості показав недостатньо високий рівень емоційно-вольового компонента в підлітків на заняттях із панкратіону.

Ключові слова: емоційність, воля, саморегуляція, експресивність, емпатія, наполегливість, самовладання.

Intercommunication of self-regulation of conduct is described with emotional firmness of teenagers and volitional adjusting. Diagnostics of emotionally volitional aspect of self-regulation of conduct of teenagers is conducted. The analysis of results of researches of volitional self-regulation and emotional maturity was shown not enough the developed level of emotionally volitional component for teenagers on employments from pankration.

Key words: emotionality, will, self-regulation, expressiveness, empathy, persistence, self-possession.

Постановка проблеми. Процес зростання особистості в підлітковому віці пов'язаний з віковою періодизацією, а звільнення внутрішніх емоційних напружень починається у віці 12–13 років, унаслідок чого створюються конфліктні ситуації та проявляється неадекватність поведінки.

Фактично вольова регуляція є провідною детермінантою саморегуляції поведінки особистості і в її основі лежить не тільки бажання але й обов'язковість, глибоке розуміння необхідності перебороти самого себе заради досягнення мети. Проте, вольова регуляція має свої недоліки: надмірне обмеження часу для пошуку рішення, що утрудняє розв'язання нових завдань, обмежує творчість через тверде програмування діяльності.

Одним із головних критеріїв вольової регуляції є швидке реагування в різних ситуаціях, що спонукає до перетворення функціональної організації психіки й включає в себе оволодіння уміннями передбачати, розпізнавати та організовувати різними способами ситуації. Вольова регуляція є свідомим опосередкованим цілями й спонуканнями діяльності утворенням стану найкращої мобілізації, оптимальної концентрації активності в потрібному руслі. Необхідно відзначити, що відбувається забезпечення вольової регуляції самоуправління функціональної структури психіки й рівня ресурсних витрат у діяльності та поведінці. Специфічними фактами виховання волі є систематичне подолання безкінечно зростаючих труднощів, але бажано, щоб труднощі відповідали можливостям. Формування волі сприяє становленню особистості як суб'єкта діяльності, здатного вільно, у рамках усвідомленої необхідності, визначити свою поведінку й діяльність та нести відповідальність за її результати.

Саморегуляція поведінки взаємопов'язана з емоційною стійкістю особистості та вольовою регуляцією. Розвиваючи волю, емоція стає більш загальною і в більшості випадків є основою. Тому емоція у вольових перетвореннях має мати силові здібності, які реально будуть забезпечувати процес суб'єкта на основі свідомих намірів. Сутність вольової поведінки полягає у відповідності, здатності подолання своєї поведінки, враховуючи поставлені цілі та завдання на заняттях панкратіоном. Вивчення поведінки й діяльності з підключенням саморегуляції допоможе по-новому дослідити становлення й розвиток у навчально-тренувальному процесі, дасть можливість проаналізувати властивості, які розвиваються в процесі оволодіння новими видами діяльності, що дасть можливість самовдосконалюватись й досягати результативності в спорті та життєдіяльності.

Прояви емоційної сфери (задоволення, радість, страх, спортивний азарт, бойове натхнення) визначаються переживанням, характеризуються об'єктивними особливостями реакцій, які полягають у комплексних змінах діяльності внутрішніх фізіологічних систем: серцево-судинної, стану тону м'язів, характеру дихання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для підліткового віку характерним є пізнання своїх товаришів, друзів, які слугують прикладом; це дозволяє перебудувати свою особистість, пізнавати самого себе,

згідно з прикладом, зразком, ідеалом. Взаємовідносини з товаришами та друзями відіграють важливу роль в особистості підлітка. Вони знаходяться в рівності, а в стосунках із дорослими підлітку необхідно постійно контролювати свою мову й бути слухняним, також слід урахувати значення негативних прикладів, учинків однолітків та однокласників, які також слугують негативним досвідом і самовихованням особистості, відзначає Г.В.Черенкова [13].

Специфічними фактами виховання волі є систематичне подолання безкінечно зростаючих труднощів, однак бажано, щоб труднощі відповідали можливостям. Формування волі сприяє становленню особистості, як суб'єкта діяльності, здатного вільно, у рамках усвідомленої необхідності, визначити свою поведінку й діяльність та нести відповідальність за її результати. Найголовнішим критерієм вольової регуляції є швидке реагування у проблемних ситуаціях, що спонукає до перетворення функціональної організації психіки; вольова регуляція включає в себе оволодіння уміннями передбачати, розпізнавати й організовувати різними способами ситуації.

Значну роль у саморегуляції поведінки В.І.Селіванов надає вольовим якостям, що, за його словами, є вищою формою довільної регуляції й одним із найголовніших засобів особистості, за допомогою яких здійснюється контроль за мотиваціями. На думку вченого, ефективність вольової саморегуляції визначається зростанням вольових якостей особистості [9]. Л.С.Виготський розглядав волю як одну зі сходинок оволодіння власною поведінкою шляхом створення нових спонукань [4].

Саморегуляція є функціональним вираженням тих внутрішніх умов, які визначають ефекти зовнішніх, передусім соціальних впливів, завдяки яким особистості притаманна властивість самоактивності. За допомогою саморегуляції можна визначити прояви самоактивності на різних рівнях складності поведінки. М.Й.Боришевський модифікує це поняття як "усвідомлювану активність індивіда, спрямовану на оптимальне використання власних внутрішніх резервів і реальних можливостей навколишнього середовища на шляху до досягнення значущої мети". На особистісному рівні саморегуляція має прямий зв'язок механізмів та закономірностей психічного розвитку дитини на різних вікових етапах. У розумінні М.Й.Боришевського поняття саморегуляції поведінки є здатністю індивіда усвідомлено планувати, будувати й здійснювати власні дії, вчинки, бажання стосовно норм, правил, прийнятої програми, певних принципів, які виступають у процесі саморегуляції [2]. Поведінка підлітків контролюється ними, якщо є бажання отримати схвалення людей, на думку яких підліток зважає, тобто саморегулювати себе, щоб самотвердитись та бути визаним. Про складність самотвердження та прагнення знайти своє місце в колективі йдеться у роботах Л.І.Божович [1].

У процесі навчально-тренувальних занять, під час психомоторної дії – підлітки одночасно або послідовно виявляють вольові зусилля у трьох напрямках: 1) відображаючи рухи, вирішуючи пізнавальні завдання; 2) проектуючи рухи, створюючи їх продуктивні почуттєві, або логічні моделі; 3) породжуючи рухи відповідно до створених образів і втілюючи їх у матеріальній конструкції. Під час багатолітніх занять бойовими мистецтвами і психологічної саморегуляції підліток перетворюється в досконалу особистість, зазначає А.Е.Тарас [11]. Кожен підліток постійно прагне покращити свої результати, підвищити свій рівень, досягти запланованої цілі. У своїх дослідженнях Ю.М.Орлов запевняє, що процес саморегуляції поведінки має надавати підлітку впевненості у своїх діях, наполегливості у своїй діяльності, вміння довести розпочату справу до кінця; усе це досягається за допомогою розробленої мотиваційної методики [7].

У роботах І.Н.Семенова, М.Кулюткіна безпосереднім предметом вивчення виступають суб'єктивні критерії успішності діяльності, в той час як практично всі інші дослідження явно чи неявно виходять із такої моделі саморегуляції, в основі якої лежать нормативно-об'єктивні критерії ефективності діяльності [10]. Володіючи емоційною стійкістю в поведінці людини, незважаючи на сильне емоційне збудження, не повинно спостерігатись відхилень, вважає європейський психолог Я.Рейковський [8].

Необхідно відзначити також науковців, як Л.М.Аболіна, А.П.Кашина, В.Н.Крилов, Л.І.Бучек, В.К.Вілонас, К.Е.Ізард, Є.П.Ільїн, Ю.Ю.Палайма, А.В.Зверкова, Е.В.Ейдман та О.Я.Чебикін [3; 5; 6; 10; 12], які займалися вивченням емоційно-вольової сфери для підвищення та удосконалення рівня саморегуляції поведінки особистості.

Мета дослідження – провести діагностику емоційно-вольової сфери саморегуляції поведінки підлітків 12–13 та 14–15 років, які займаються панкратіоном.

Завдання дослідження. 1. Охарактеризувати рівень розвитку вольової саморегуляції підлітків, що займаються панкратіоном на початковому етапі. 2. Визначити й проаналізувати рівень розвитку загальної вольової саморегуляції всіх підлітків та визначити високий і низький рівні наполегливості та самовладання. 3. Провести діагностику емоційної зрілості підлітків та виявити рівень експресивності, саморегуляції та емпатії. Також використовувались методи спостереження, опитування, фізичне й психологічне тестування. Проводилися бесіди, настанови, аналізи психічної регуляції, відеоперегляди занять та поєдинків із визначними спортсменами.

Результати дослідження та їх обговорення. Рівень вольової саморегуляції можна характеризувати як здатність свідомо керувати свої-

ми станами, діями, бажаннями в різних ситуаціях та вмінням володіти й контролювати свою поведінку.

Однією з важливих особливостей психічних процесів підлітків є емоційна сфера, що характеризується великим емоційним збудженням, стійкістю переживань та протиріччям відчуттів. Емоційні спалахи часто виконують позитивну роль, мотивують людину переборювати страх, труднощі, перешкоди. Але під впливом позитивних емоцій підліток може втрачати контроль під час прийняття рішень. Як правило, емоції можуть виконувати регулюючу, комунікативну, сигнальну, стимулюючу, оціночну функції. У підлітків виникає переживання не тільки з приводу, як його оцінюють інші, але й через причину самооцінки. Спостерігаються емоційні прояви в підлітковому віці як у внутрішніх переживаннях, так і в зовнішній поведінці. Слід зазначити, що емоційні стани, які виникають ненавмисно в процесі тренувань та змагань, прямо впливають на рівень працездатності підлітка, а стан невпевненості, хвилювання, страх, емоційне напруження значно знижують показники фізичних якостей, точності виконання дій, швидкості реагувань. Але ми вважаємо, що здатність підлітка саморегулювати та керувати своїм емоційним станом удосконалюється в навчально-тренувальному процесі.

Експеримент проводився із двома групами підлітків по 50 хлопців 12–13 та 14–15 років, які розпочали займатись спортом, одним із видів єдиноборств – панкратіоном. Дослідження здійснювалося на основі підібраної методики “Дослідження вольової саморегуляції” (А.В.Зверкова та Е.В.Ейдмана), що дозволить визначити величину індексів вольової регуляції за загальною шкалою (В) та індексів за субшкалами наполегливість (Н) та самовладання (С) і методики “Діагностика емоційної зрілості особистості” (О.Я.Чебикін), яка спрямована на вивчення емоційної сфери й дозволяє виявити рівень експресивності, емпатії та саморегуляції загалом. Отримані дані проведених діагностик підлягали середньостатистичній обробці й аналізу емоційних та вольових рівнів підлітків.

Перший етап нашого дослідження вольової саморегуляції підлітків складався із трьох частин: 1) порівняльної характеристики рівня розвитку вольової саморегуляції підлітків 12–13 та 14–15 років, які займаються панкратіоном на початковому етапі; 2) аналізу результатів рівня розвитку загальної вольової саморегуляції (В) усіх дітей підліткового віку; 3) визначення високого й низького рівнів наполегливості (Н) та самовладання (С).

Результати проведеної діагностики двох вікових груп, показали взаємозв'язок показників вольової саморегуляції (табл.1). Виходячи з даних таблиці, можемо констатувати, що високому рівню вольової саморегуляції відповідають підлітки 12–13 років – 19,6% та 14–15 років – 25,5%.

Таблиця 1

Показники вольової саморегуляції підлітків		
Діти підліткового віку		
Рівні	12–13 років	14–15 років
Високий	19,6%	25,5%
Середній	44,2%	55,3%
Низький	36,2%	19,2%

До середнього рівня вираження вольової саморегуляції, відноситься значно більша кількість підлітків 12–13 років – 44,2% та 14–15 років – 55,3%. Це, у свою чергу, виражає вольові якості в межах норми та відносить підлітків до ефективної категорії, що за допомогою навчально-тренувальних занять зможе підвести до спортивних досягнень.

За даними таблиці можна аналізувати суттєву різницю, яка характеризує низький рівень волі в підлітків 12–13 років із коефіцієнтом 36,2%. А хлопцям, старшим за віком, характерний показник усього 19,2%.

Вольова саморегуляція (В) для загальної кількості підлітків, наполегливість (Н) і самовладання (С), визначені порівнянням із середнім значенням кожної шкали (рис. 1).

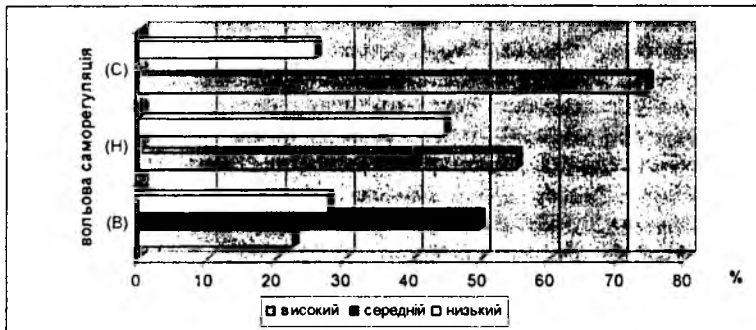

Рис. 1. Показники вольової саморегуляції загальної кількості підлітків

У підлітків із високим рівнем (22,6%) вольової саморегуляції від загальної кількості досліджуваних розвинені почуття обов'язку, реалістичні погляди, впевненість у своїх силах та стійкі наміри, також проявляється активність, емоційність, енергійність. Необхідно враховувати, що високі показники вольової саморегуляції можуть нести різноманітний характер, пов'язаний із проблемами життєдіяльності та взаємовідносинами з іншими. Під час складних ситуацій можливе підвищення внутрішньої напруги, яка пов'язана із прагненням контролювати аспекти власної поведінки. Середній рівень показників (49,7%) характеризує регуляцію

вольових якостей: цілеспрямовані, серйозні, наполегливі, але не завжди впевнені в собі та здатні контролювати свою діяльність. Представлений низький рівень волі у підлітків (27,7%), спричинений чутливістю, вразливістю, невпевненістю, розгубленістю, емоційною нестійкістю.

Наступна частина дослідження вольової саморегуляції присвячена визначенню високих і низьких показників рівнів наполегливості (Н) та самовладання (С). Низькі показники наполегливості (Н) (44,7%) указують на підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, що можуть призвести до непослідовності та безконтрольності в поведінці особистості. Підлітки емоційно стійкого характеру, яким притаманне самовладання (С), показали високий рівень – 74,2%, у них добре розвинена саморегуляція в різних життєвих ситуаціях. Для таких підлітків характерний внутрішній спокій, впевненість у собі, підвищений стан готовності до непередбаченого та нового. Рівень із низькими показниками самовладання (С) (25,8%), який виявлений у підлітків, представлений імпульсивністю, спонтанністю в поєднанні з вразливістю та переживанням традиційних поглядів.

Наступний етап дослідження полягає у виявленні емоційної зрілості підлітків за допомогою методики О.Я.Чебикіна, аналіз якої відбувався за чотирма шкалами. З допомогою дослідження емоційної сфери ми дізналися про рівень саморегуляції підлітків, які знаходяться на початковому етапі навчально-тренувальних занять з панкратіону. Порівняльна характеристика групи 12–13 років та групи підлітків 14–15 років визначила взаємовідношення даних за трьома шкалами емоційності. За статистично обробленими результатами встановлена варіативність між показниками шкал емоційної зрілості яка відображена в гістограмі (рис. 2).

Сукупність невербальних домішок до вербальної маси, тобто максимальне привернення уваги аудиторії та встановлення з нею діалогу характеризує експресивність, як властивість вираження дітьми підліткового віку власних емоцій через міміку, жести, голос, рухові реакції. Встановлена значна різниця в показниках шкали експресивності: 12–13 років – 31,2%, 14–15 – 49,4%. Підлітки з властивістю експресивності більш відкриті, їм легше збільшувати коло знайомих та друзів, адже жести, міміка, оригінальний вираз обличчя краще закарбовуються в пам'яті та надають позитиву. Така властивість дозволяє підлітку чітко передати власну думку та ставлення, стати не лише авторитетним у колективі, але й лідером.

На тренуваннях із панкратіону, залежно від виду діяльності й умов її здійснення, саморегуляція може реалізовуватися різними психічними засобами (конкретні чуттєві образи, уявлення, поняття та ін.). Проведення діагностики саморегуляції здійснювалось у поєднанні з динамічними

аспектами та показало відносно невисокі показники для обох груп підлітків: 12–13 років – 21,6%, 14–15 – 43,5%.

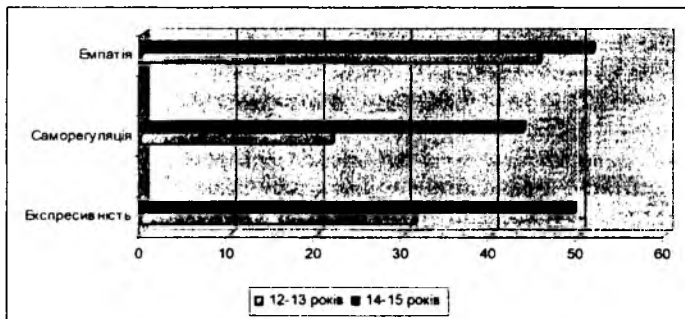

Рис. 2. Діагностика емоційної зрілості підлітків

Виявлення рівня емпатії, що базується на почуттях і мало залежить від інтелектуальних здібностей, скероване на співпереживання, розуміння відносин, психічних станів іншого підлітка у формі співчуття. За отриманими даними, рівень емпатії в групі 12–13 років складав 45,3%, а показники групи 14–15 років – 51,4%, що свідчить про майже однаковий розвиток емоційної сфери, незважаючи на різницю у віці. Підліток із високим рівнем емпатії приймає іншу людину такою, якою вона є, краще розуміє й відчуває інших, адекватно використовуючи свій емоційний стан.

Висновки. Проведені дослідження емоційно-вольового аспекту показали недостатньо розвинений рівень вольової саморегуляції та емоційної зрілості в підлітків. За результатами дослідження:

1. Охарактеризували рівень розвитку вольової саморегуляції підлітків, що займаються на початковому етапі панкратіоном.

2. Визначили рівень розвитку загальної вольової саморегуляції всіх підлітків та проаналізували високий і низький рівні наполегливості та самовладання.

3. Здійснили діагностику емоційної зрілості, яка дозволила виявити рівень експресивності, саморегуляції та емпатії в підлітків.

Для покращення результативності занять на тренуванні та змаганнях, ми будемо розробляти спеціальні тренінги, програми удосконалення, відзначаючи ті властивості, які насамперед потребують розвитку або корекції.

Перспективи подальших досліджень передбачаються у визначенні когнітивного компонента саморегуляції поведінки підлітків та по-

дальшого розвитку емоційно-вольової сфери шляхом корегувальних програм.

1. Божович Е. Д. О функциях чувства языка в решении школьниками семантико-синтаксических задач / Е. Д. Божович // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 70–78.
2. Боришевский М. Й. Ведущие психологические механизмы саморегуляции поведения / М. Й. Боришевский // Психологическая наука: проблемы и перспективы : доклад Всесоюзн. конф. посвящ. 90-летию со дня рожд. действ. члена АПН СССР Г. С. Костюка. – К., 1992. – Т. 1. – С. 66–79.
3. Бучек Л. І. Аналіз емоційної стійкості, як прояву особливостей саморегуляції особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук / Л. І. Бучек. – К., 1994. – 20 с.
4. Виготський Л. С. Педология подростка / Л. С. Виготський // Собрание сочинений : в 6 т. – М., 1984. – Т. 4. – С. 5–243.
5. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. у-та, 1976. – 143 с.
6. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – С. Пб. : Питер, 2002. – 288 с.
7. Орлов А. В. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека / А. В. Орлов // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 5–18.
8. Рейковский Я. Просоциальная деятельность и понятие собственного “Я” / Я. Рейковский // Вестник Московского университета. Серия 14 : Психология. – 1981. – № 1. – С. 14–22.
9. Селиванов Ф. А. Оценка и норма в моральном сознании / Ф. А. Селиванов. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
10. Семенов В. Г. Императивы практического духа / В. Г. Семенов; под ред. Н. Ф. Тарасенко [и др.]. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 71–92.
11. Тарас А. Е. Бойова машина / А. Е. Тарас. – Мн. : Харвест ; М., 2002. – С. 275–276, 580–583.
12. Чебикін А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности : науч.-метод. пособ. / А. Я. Чебикін. – Одесса : Астро Принт, 1999. – 158 с.
13. Черенкова Г. В. Психологические особенности различных форм общения подростков: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. психол. наук. – М., 1989. – 22 с.

Відомості про автора:

Наконечний Ігор Юрійович, пошукувач Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, викладач факультету фізичної культури і здоров'я людини.

58018, м. Чернівці,
проспект Незалежності, 85/13
тел.: 0678104990
e-mail: chern.pankrat.nak@gmail.com

Рецензенти:

Пілецький В. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Жердецька Л. Л. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Вікторія Корнілова

УДК 159.942
ББК 88.352

**ПЕРЕЖИВАННЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО СТАНУ
ЛЮДИНИ**

Слов'янський державний педагогічний
університет
Міністерства освіти і науки України,
кафедра психології.
84116, Донецька обл., м. Слов'янськ,
вул. Г. Батюка, 19
тел.: (06262) 3-97-87, 3-23-54, 3-95-97
e-mail: sgpi@slav.dn.ua

У статті розставлено акценти над теоретико-методологічними аспектами розуміння явищ переживання та психічних станів. Відстежено різні підходи до тлумачення цих психологічних феноменів. Стаття має описовий характер й висуває проблему більш ретельного вивчення співвідношення психічних станів і переживань людини.

Ключові слова: психічний стан, переживання, людина, особистість.

In the article accents over teoretiko-methodological aspects of understanding of the phenomena of experience and mental conditions are placed. Different approaches to comprehension of these phenomena are traced. The given article has a descriptive nature and examines the problem of studying a correlation of a person's mental states and experiences more carefully.

Key words: mental states, experiences, a person, an individual.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В епоху стрімких суспільних перетворень об'єктивно назрілою є потреба в психологічно компетентній особистості, здатній успішно діяти у змінних умовах соціального буття, конструктивно вирішувати критичні життєві ситуації й створювати інноваційні компоненти власної діяльності.

Сьогодні українське суспільство переживає радикальну трансформацію суспільного життя, зміну принципів його організації, які по-різному впливають на кожну людину окремо й на соціум у цілому.

Динаміка сучасного суспільства ставить перед людиною вимогу постійно й оперативно змінювати себе й навколишній світ, адаптуватись й адаптувати, створювати й знову переробляти.

Важливою умовою становлення суспільства обов'язково є всебічний та гармонійний розвиток людини як особистості.

На сучасному етапі розвиток психологічної науки характеризується пошуком нових підходів до творення власного світу особистості. Уміння жити в нових суспільних умовах пов'язане з особистою активністю, а отже, з упевненістю особистості у своїх силах. Нестабільне, не прогнозоване сьогодні ускладнює життя людини, вносить зміни до процесу самоактуалізації особистості, блокуючи потенціал особистісного росту та формування у свідомості життєвої цілі.

Людина вкорінюється в буття та єднається із зовнішнім світом саме переживаннями. Переживання є дологічним, дорефлексивним, нерациональним і спонтанним першоелементом психіки.

У сучасній психології закономірно багато уваги приділяється експерименту та методиці, але недостатньо уваги приділено основним поняттям психології. Очевидно, що для розвитку психології необхідно й те, й інше [7, с.52].

Справа в тому, що дуже довгий час вітчизняна психологія взагалі не займалася цими питаннями, вирази “внутрішній світ”, “переживання”, “стан” взагалі не входили в наукову термінологію. Причиною був величезний “страх субстанціональності”.

Дійсно, ці питання дуже делікатні, тонкі, але ми не одержимо ніколи відповіді про єство особистості, якщо сміливо не будемо вивчати все, що є в людині. Наука не повинна боятися, вона повинна відкривати: якщо ми маємо проблему, то повинні її вирішувати.

Стаття присвячена аналізу стану дослідження цих проблем чи завдань, виділенню нерозв'язаних раніше аспектів.

С.А.Мінюрова, Л.Л.Плеханова, які займалися питаннями особистісного самовизначення, підкреслювали важливість переживань як відображення психічного стану людини в будь-яких ситуаціях. У контексті педагогічної психології важливість переживань відмічали І.Н.Семенов, Ю.А.Репецький. Про психологію переживань у контексті культурно-історичної типології говорив О.Е.Хухлаєв. На його думку, переживання – це одночасно і спосіб оцінки, і реакція на ситуацію, що має свої змістовні й структурні характеристики. Погляди Хухлаєва базуються на дослідженні Ф.Ю.Василюка, де переживання розглядається як особлива діяльність, робота з перебудови психологічного світу, спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям [8, с.235].

Аналізуючи суб'єктивну картину емоційних переживань, ми спиралась на підхід А.Ленгле, який розумів переживання як контакт людини

з життям, який людина встановлює в кожній конкретній ситуації. Ленгле пише, що переживання – це сприйняття з афективним резонансом (афективним відгуком, тобто здатністю емоційно реагувати на інформаційне сприйняття). Переживання, за Ленгле, передбачає емоційний відгук на актуальну ситуацію. Цей автор пропонує інтерпретувати переживання як відображення відкритого діалогу із ситуацією. Переживання виникає тоді, коли людина відчуває певні почуття, опинившись у певній ситуації. Емоційні переживання являють собою перший етап когнітивного (пізнавального) процесу. У тих переживаннях, які людина відчуває в невідомій ситуації, емоційна сфера більш активна й містить досить великий резерв (сильний потяг до визначеності).

Л.І.Божович була першою, дуже сміливою жінкою, яка за радянських часів перемогла величезний “страх субстанціональності”, у своїй монографії, що вийшла 1968 року, вона говорила про переживання, як про один з елементів внутрішнього світу й дуже важливий елемент. Він і складає зміст душевного життя, внутрішнього життя людини.

В аналізі внутрішнього світу чільне місце має бути відведене переживанню, яке є центральним компонентом того, що ми називаємо внутрішнім світом особистості. У психології цей феномен вивчався достатньо довго й дуже по-різному трактувався. Традиційно переживання пояснюється як синонім емоційної реакції. Натомість Ф.Ю.Василюк у книзі “Психологія переживання” говорить про переживання, як про процес активного діяльнісного подолання, проживання особистістю якихось несприятливих ситуацій. С.Д.Максименко формулює дещо іншу точку зору. Він вважає, що переживання слід розглядати (за логікою слова) як перенесення чого-небудь у живий стан, тобто переведення події, якогось відчуття, предмета, що оточують людину, у стан живого сприйняття, у стан живого ставлення. Тобто, якщо розшифрувати це тлумачення, можна сказати, що процес переживання являє собою, фактично, репрезентацію свідомості того, що відбувається в оточуючому світі, або в біологічному тілі, або “всередині” самої особистості. Таким чином, термін “переживання” фактично виявляється релевантним, тобто майже відповідає терміну “свідомість”.

З іншого боку, можна говорити про переживання як про такий своєрідний місток, який зв'язує неусвідомлювані й усвідомлювані процеси. І якщо, наприклад, мова йде про стани, то слід відокремлювати їх так, як і переживання. У цій дихотомії, у протистоянні понять переживання виступає як доведення стану до свідомості людини, тобто, спрощено кажучи, так, що я можу бути в стані афекту але не переживати цього й не знати, що я в стані афекту. Коли ж я переживаю стан афекту, це означає, що мені репрезентований цей стан.

Переживання пронизує досвід. У цьому контексті уявлення про нього як про предмет психології, звичайно, дещо тенденційне. Якщо формою існування психіки людини є особистість, або, як про це писав С.Л.Рубінштейн, психіка людини особистісна, це означає, що всі процеси, які відбуваються в психіці людини, є процесами особистісними (і праві були В.Штерн, і Л.С.Виготський, коли говорили, що цілісне виникає й розвивається раніше, ніж частини. Тож психіка людини повинна вивчатися саме “зверху”, тобто від особистості, а потім далі до її компонентів, і тільки такий шлях дослідження є адекватним); у такому разі система переживань є дійсним об’єктом: не предметом, а об’єктом вивчення психології людини, навіть не психології особистості [4, с.7].

Ще Л.С.Виготський, полемізуючи з авторами так званої “вегетативної теорії емоцій”, яскраво показав, що морфо-фізіологічні зміни впливають на виникнення емоцій не безпосередньо, а складно-опосередковано, через формування особливих психічних переживань. Таким чином, виявляється доволі актуальним дослідження генези (виникнення, існування, зміни) особливих психічних переживань, які є своєрідним “містком” між соматикою (тілесним) і особистісним (психічним). Гіпотетично можна уявити ці переживання як складні тимчасові утворення, міжфункціональні психологічні системи (“психічні органи” – за О.О.Ухтомським), дія яких дозволяє суб’єкту означити (наділити значенням) нові негативні відчуття, що надходять від тілесної складової, а отже, ввести їх у систему індивідуального досвіду, тобто зробити своїми (привласненими, знайомими). Це й означає – пережити [5, с.28–29].

Нове переживання починає формуватися у відповідь на появу негативного психічного стану – емоційного тону відчуттів. Згідно з моделлю Ф.Лерша, особистість як система в нормі має емоційний стан, що висловлюється терміном “нормальний” і взагалі не переживається як стан. Лише у випадку, коли на межах “психічне – тілесне” або “психічне – соціальне” виникають нові, незвичні відчуття, цей “базисний” (термін Ф.Лерша) стан починає руйнуватися, що й дає поштовх виникненню нових переживань.

Л.С.Виготський схилився до думки, що переживання являє собою дійсну “одиночку” аналізу особистості. Його погляди підтримала й розвинула, як уже зазначалося, лише Л.І.Божович, яка вважала переживання найважливішою психологічною дійсністю особистості. “Переживання, – зазначає вона, – являє собою ніби вузол, в якому зав’язані різнобічні впливи внутрішніх і зовнішніх обставин”. На відміну від Л.С.Виготського, вона не визнавала переживання “одиночку”, тобто цілим, що дали не розкладається, а, навпаки, ставила завдання аналізу й вивчення “тих сил, що лежать за ним і зумовлюють процес психічного розвитку”. На жаль, такий аналіз не зроблено. Замість цього маємо кілька концеп-

туальних моделей даного явища, жодна з яких не витікає з фактичних наукових даних, а є вільною інтерпретацією поглядів авторів.

Величезною заслугою М.Д.Левітова є те, що він привернув увагу психологів до проблеми психічних станів, як особливої категорії психічного, і висвітвив місце і роль цієї категорії серед інших психічних понять [7, с.5].

М.Д.Левітов характеризує психічний стан як камертон, що задає тембр психічної діяльності. Своєрідність психічних станів зумовлюється також індивідуальною та ситуативною своєрідністю перебігу психічних процесів. При тому, що психічні стани характеризуються цілісністю та константністю в певний проміжок часу, при повторенні вони варіюють залежно від варіативності їх компонентів.

Під час вивчення особистості велика увага приділяється проблемі виникнення психічних станів, які призводять до дисгармонійного розвитку особистості.

Хоча психічні стани детерміновані, не завжди легко знайти причини їх виникнення, особливо якщо такий стан складний і суперечливий. Існує певна закономірність констеляції психічних станів, які у своїй динаміці розширюються, подібного снігового клубка. У дослідженнях психологи приділяють велику увагу процесам виникнення психічних станів, підкреслюючи їх суб’єктивний характер: розбіжність Я реального з Я ідеальним; негативне сприйняття себе та свого майбутнього; втрата самоповаги і впевненості в собі.

Саме переживання певних станів робить людину спроможною протистояти негативній ситуації або скористатися найкращим чином сприятливою ситуацією і, навпаки, – стати жертвою обставин і не використати для себе й своїх ближніх сприятливий шанс.

Психічний стан являє собою складну єдність протилежних переживань. Емоційні характеристики психічних станів тісно пов’язані з таким параметром, як полярність (знак). У багатьох випадках не важко віднести емоційні стани до “приємних” або “неприємних”. У подібних за об’єктивними параметрами стресових ситуаціях у людей можуть виникати якісно різні емоції. Виявлення головної домінантної емоції дозволяє віднести ці стани до групи позитивних або негативних.

Психічний стан – це цілісна характеристика функціонування психіки людини за певний період часу, яка відбиває й зумовлює своєрідність протікання психічних процесів, залежно від відображення дійсності попереднього стану та психічних властивостей особистості. Психічний стан ніби огортає й пронизує всю особистість, інтегруючи її й “забарвлюючи” сам контекст існування. Стан може впливати на адекватність відображення світу, ефективність діяльності, утримання життєво важливих цілей та орієнтацій. Дуже суттєвим є те, що стан може переходити в іншу

форму існування, а саме – у властивість особистості, і саме в цьому сенсі ми говоримо, що психічний стан – це те, що може здійснитись, відбутись (у значенні – реалізуватись у поведінці).

Кожний психічний стан є переживанням суб'єкта й водночас результатом діяльності його різних систем, він має зовнішнє вираження в зміні ефекту виконуваної діяльності.

Є.П.Ільїн вважає, що переживання відіграють провідну роль у діагностиці станів. Саме переживання чогось (апатії, страхів, невпевненості та ін.) дозволяє цілком вірогідно робити висновок про виникнення в людини психофізіологічного стану. Дослідник розглядає цю проблему на рівні психофізіологічного стану, як системну реакцію всієї особистості, основні елементи якої – переживання та поведінка, а також пов'язані з ними фізіологічні зміни [3].

Метою статті є визначення важливості переживання як відображення психічного стану людини.

Завданням є проаналізувати різні підходи до розуміння цих психологічних феноменів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переживання є формою презентації у свідомості тієї реальності, яку ми називаємо психологічним часом.

Форма даності нашого ставлення до навколишнього середовища й до себе, як реальності цього середовища, виявляється також і в органічних змінах, які ми відчуваємо. Це, насамперед, недиференційовані емоційні відчуття – приємного й неприємного, напруженості й розрядки, збудження й пригніченості. Емоції – це специфічна форма взаємодії людини з довколишнім світом, спрямована на пізнання цього світу та свого місця в ньому через саму себе у формі переживань. Ця специфічність виявляється в суттєвих якостях позитивного й негативного полюсів емоції, що означає їх диференціацію.

Унаслідок своєї предметної зумовленості емоції визначають спрямованість діяльності. Це специфічна форма контролю за діяльністю, за її напрямом у вигляді переживань. Отже, переживання виступають регулятором діяльності. Вони можуть стимулювати її (на radoшах – “гори перевертають”), так і заважати їй (у розпачі – “все падає з рук”). Причому якщо в органічних відчуттях ми фіксуємо різний ступінь розладу (аж до хаосу) фізіологічних функцій, то, як переживання, емоції завжди має сенс, завжди щось означає. Емоційні переживання, як регулятор діяльності, виконують оціночну й спонукальну функції.

В аналізі емоційних переживань можна, таким чином, виділити їх характеристики (якісні та кількісні); особливості: реальність, суб'єктивність, інтимність, предметність і ситуативність та головні регуляторні функції – оціночну й спонукальну.

Життя людини розгортається в просторі фізичних явищ, суспільних відносин тощо. Людина емоційно реагує на ті чи інші елементи цих відносин, переживає їх, надає їм статусу бажаних, очікуваних, цінних або відторгає їх, уникає, вважає небажаними, руйнівними і т. д.

Людина не може залишатися байдужою до власного життя. Вона переживає все, що стає складовими частинами її біографії, як трагедію, драму, комедію, фарс, мелодраму тощо. Тональність її загального ставлення до життя є досить стійкою, хоч і залежить від вікового етапу чи життєвих обставин. У загальній детермінації людської поведінки це установлене, типове ставлення до життя виступає як внутрішні умови вчинкової активності. Від цього ставлення залежать ступінь свободи людини від випадкових обставин, її відповідальність, рівень інтернальності.

У житті завжди є трагічне й комічне, світле й темне, радісне й сумне. Різні люди акцентують увагу на певних обставинах; та ж сама ситуація сприймається зовсім по-різному залежно від того, що людина до неї привносить. Ситуація включає в себе і людину з її бажаннями, потребами, потягами, установками, емоційними станами. Сприйняття людиною конкретної ситуації певним чином змінює об'єктивні обставини.

Переживання власного буття може бути й неусвідомлюваним чи усвідомлюваним частково. Життя сприймається як природний процес – безпосередньо, широко, наївно.

Важливою характеристикою людини є її здатність переживати уявне як дійсне, минуле й майбутнє – як теперішнє. Усе, що минає, не зникає з нашого життя, а переживається багаторазово, інколи зі зростаючою силою – набагато більшою, ніж у момент реальної події. Наш погляд на давнину залежить від сьогодення, від теперішніх успіхів чи поразок. Нові цінності та смисли наполегливо “редагують” наші спогади.

Завдяки переживанню життя як єдиного цілого, що охоплює минуле, теперішнє й майбутнє, людина закріплює зв'язок різних часів свого буття. Вона будує життєвий шлях відповідно до переживання життя як такого, відповідно до репрезентації у свідомості його цінності.

Людина завжди прагне переживань, вона – стражденна істота, оскільки існує суперечність, одвічна суперечність між необхідними, але не задоволеними потребами, між теорією і практикою, між емпірією і духом.

Як суб'єкт дії людина відчуває вплив як середовища, так і впливи своїх власних дій і вчинків, що змінюють її взаємовідносини з оточенням; вона переживає те, що з нею відбувається, і через переживання виявляє своє ставлення до того, що її оточує, що вона робить і що відчуває. Так, ми радіємо, уявляючи зустріч із прекрасним, смуток огортає нас від згадки про розлуку з близькими, рідними. У переживаннях відобража-

ється оцінка людиною тих чи інших явищ, спонукання до дії, передбачення її наслідків.

Два переживання ніколи не можуть відчуватися водночас. Переживання не можуть існувати поряд, вони існують послідовно. Будь-які зміни, що відбуваються в змісті свідомості, впливають на емоційні переживання, змінюючи їх зміст, інтенсивність.

Ставлення людини до світу виражається як у формі понять, так і у формі емоцій. В емоціях ставлення до довколишнього представлено специфічно – як безпосереднє його переживання. Усвідомлення почуття співвідноситься з усвідомленням самого ставлення, яке в емоції переживається. Усвідомити своє почуття – значить не лише відчутти його як переживання, а й співвіднести його з тим предметом, який його викликає. Основи почуттів – не в замкненому внутрішньому світі свідомості, вони базуються на відносинах людини зі світом, відносинах, які виходять за межі свідомості. Почуття спрямовуються на предмети, виражаючи ставлення людини до них, яке розкривається в емоційних переживаннях.

У переживаннях поєднується реальне й ідеальне. Ми не виявляємо просто емоцію, а переживаємо радість чи смуток, ніжність чи гнів. Саме це є реальністю. Ситуація, яка викликала задоволення чи незадоволення, постає в наших переживаннях ідеально, у формі образу. Ці переживання завжди реальні. Так, подія вже минула, а ми переживаємо страх, коли згадуємо про неї, або печаль, якщо згадуємо про розлуку.

Переживання – це форма вияву нашого ставлення до об'єкта, ситуації, іншої людини, самої себе; це форма емоційно-чуттєвої даності нам нашого ставлення до того, що нас оточує.

Зміст переживань визначається ставленням суб'єкта до навколишнього середовища. У переживаннях відображається і стан суб'єкта, зумовлений взаємовідносинами з навколишнім світом.

Ступінь усвідомленості переживань може бути різним і залежить від того, якою мірою усвідомлюється саме “ставлення”, яке переживається в емоції.

Людина не тільки сприймає оточуючий її реальний світ і відображає у свідомості різні об'єкти цього світу в певних перцептивних образах і поняттях; вона одночасно переживає ті чи інші емоційні стани, в яких виявляється її ставлення до цих об'єктів.

У психічному стані, розпредмечуються переживання людиною здійсненого вчинку, звернення до себе, нескінченність пізнання і самопізнання. Через стан, шляхом переживання інтелектуальних почуттів реалізуються вторинне взаємопроникнення та єдність пізнання й емоцій, вияв пізнавальних емоцій, “святого потягу” до пізнання.

Переживання завжди суб'єктивні, інтимні. Вони не існують без людини, як існують речі, явища, предмети. Особистісний характер пере-

живань, їх інтимність не виключає зумовленість почуттів суспільно-історичним розвитком, практикою суспільного буття.

Переживання в специфічному значенні цього слова – це неповторна подія в духовному житті людини, це душевна подія в її житті.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Двоїстість (симультанність – сукцесивність) переживання робить зрозумілою неможливість “схопити” його в традиційному експериментальному дослідженні. Сюди слід додати також те, що повне злиття переживання з особистістю не дозволяє виокремити його навіть штучно, заради аналізу, як це ми робимо з іншими психічними явищами.

У психічних станах, так само як і в інших психічних явищах, позначається взаємодія людини з життєвим середовищем. Будь-які істотні зміни зовнішнього середовища, зміни у внутрішньому світі особистості, в організмі викликають певний відгук у людини як цілісності, спричиняють перехід у певний психічний стан, міняють рівень активності суб'єкта, характер переживань і багато чого іншого.

Разом із тим слід зауважити, що психічні стани динамічні (плинні) й не мають, якщо можна вжити такий термін, окремої локалізації – вони охоплюють усю особистість.

Знаходячи свій вияв у тілесних функціях, психіка одночасно виявляє і свою залежність від організму, і незалежність від нього.

Психологія не може не вивчати цей інтимний зв'язок між фізіологічними реакціями та внутрішнім психічним життям людини, взаємодію між ними [6, с.201].

Тому ми вважаємо необхідним продовжити аналіз проблеми цих психологічних феноменів у контексті психологічної думки й зосередити увагу на недостатньо вивчених аспектах її формування, розвитку і прояву. Вважаємо, що ця проблематика потребує подальшого цілісного теоретичного й практичного дослідження.

1. Колесник Л. Л. Особистісні домагання як фактор формування життєвих цілей / Л. Л. Колесник // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 3. – С. 68–71.
2. Колісник О. О. Смысловий діалог в педагогічному процесі / О. О. Колісник // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 3. – С. 62–64.
3. Маклаков А. Г. Общая психология : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – С. Пб. : Питер, 2006. – 583 с. : ил. – (Серия “Учебник нового века”).
4. Максименко С. Д. Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 1–13.

УДК 159.9.072.4
ББК 88.37

РІВЕНЬ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ТА ПСИХОБІОГРАФІЧНІ ПОКАЗНИКИ ОСОБИСТОСТІ

Харківська державна академія культури
Міністерства культури і туризму
України, кафедра соціальної психології,
61057, м. Харків,
Бурсацький спуск, 4
тел./факс: (057) 731-11-76

5. Максименко К. С. Переживання емоційних станів при соматичних захворюваннях / К. С. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 12. – С. 28–30.
6. Основи психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 1996. – 632 с.
7. Психические состояния / сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. – С. Пб. : Изд-во “Питер”, 2000. – 512 с.: ил. (Серия “Хрестоматия по психологии”).
8. Сімова П. Д. Суб’єктивна картина емоційних переживань особистості в ситуації невизначеності / П. Д. Сімова // Смысловий простір та розвиток особистості : м-ли Всеукр. наук. конф. (15–16 трав. 2009 р.). – Донецьк : ДІПіП, 2009. – 295 с.

Відомості про автора:

Корнілова Вікторія Володимирівна,
аспірантка кафедри психології
Слов’янського державного педагогічного університету.
84116, Донецька обл., м. Слов’янськ,
вул. Г. Батюка, 19
тел.: (06262) 3-97-87, 3-23-54, 3-95-97
e-mail: sgpi@slav.dn.ua

Рецензенти:

Яновська Л. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Інституту післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників (м. Донецьк);
Солодухова О. Г. – доктор психологічних наук, професор Слов’янського державного педагогічного університету.

Проведено аналіз взаємозв’язку самоактуалізації (загального рівня та окремих якостей особистості, що самоактуалізується) із психобіографічними характеристиками особистості. Встановлено, що для високого рівня самоактуалізації притаманні психобіографічні характеристики життєвої потенційності (спрямованість у майбутнє, розвинуті життєві плани та перспективи). Показано, що низький рівень самоактуалізації пов’язаний із відчуттям повної життєвої реалізованості (вичерпаності особистісного потенціалу), збідненою життєвою перспективою.

Ключові слова: самоактуалізація, психобіографічні показники, життєва потенційність, життєва реалізованість, суб’єктивна картина життєвого шляху.

The analysis of the correlations between the self-actualization (general level and single personal characteristics) and personal psycho-biographical characteristics is realized. It's turned out, that higher self-actualization level is typical for people with psycho-biographical characteristics of life-potentiality (orientation to the future, developed life-perspectives). It's demonstrated, that lower self-actualization level is connected with absolute life-actualization, deficient life-perspectives.

Key words: self-actualization, psycho-biographical characteristics, life-potentiality, subjective picture of life.

Постановка проблеми. У всі часи умови життєдіяльності людини дуже важко було назвати ідеально сприятливими для її повноцінного, щасливого буття. Так само на сучасному етапі існування людства до особистості висуваються все жорсткіші вимоги, пов’язані з інтенсифікацією темпу життя, стрімким зростанням інформаційних потоків, виникненням

соціально-економічних і політичних криз, екологічних, військових і інших загроз, жорсткою конкуренцією на ринку праці та інших екстремальних факторів. За цих умов усе більш популярними в психологічній науці стають дослідження, спрямовані на вивчення особистісних ресурсів подолання несприятливих умов існування, можливостей людини гармонійно функціонувати, її здатності відповідально ставитись до збереження власного психологічного благополуччя та досягнення життєвих цілей. Зокрема, особливої актуальності набувають дослідження механізмів і факторів самоактуалізації, соціальних й особистісних корелятивів успішності процесу особистісного зростання та реалізації закладеного в людині потенціалу на шляху власної життєтворчості.

Аналіз досліджень та публікацій. У сучасній психологічній літературі самоактуалізацію визначають як тенденцію людини до найбільш повної реалізації своїх потенційних можливостей, прагнення “стати тим, ким вона може стати” [4]. Після появи цієї категорії в науковому обігу, завдяки роботам психологів гуманістичного напрямку, зокрема А.Маслоу [4], було проведено значну кількість досліджень феномену самоактуалізації. Зокрема, уже визначено певну кількість особистісних факторів, що впливають на процес і результат самоактуалізації особистості, зумовлюють формування якостей, властивих людині, що активно реалізує свої потенційні можливості; вивчено деякі вікові, культурні, гендерні та інші особливості процесу самоактуалізації, її зв’язок із професійним становленням особистості, із цілою низкою психологічних та соціальних характеристик людини [5]. У то й же час, аналіз останніх досліджень самоактуалізації показує, що не всі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення в наукових роботах. Так, невисвітленим залишається питання взаємозв’язку рівня самоактуалізації та психобіографічних характеристик особистості, утворюваних особливостями побудови суб’єктивної картини життєвого шляху, яка в рамках подійно-біографічного підходу визначається як “психічний образ, в якому відбиті соціально зумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху (минулого, сьогодення й майбутнього), його етапи, події та їх взаємозв’язки. Цей образ виконує функції довгострокової регуляції й узгодження життєвого шляху особистості з життям інших, насамперед значущих для неї людей” [3, с.149–150]. Актуальність вивчення психобіографічних характеристик як фактора самоактуалізації особистості визначається тим впливом, який особливості суб’єктивної картини життєвого шляху здійснюють на всі прояви життєдіяльності людини.

Метою даного дослідження було вивчення взаємозв’язку рівня самоактуалізації та психобіографічних характеристик особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяло участь 87 осіб віком від 19 до 22 років.

Для визначення рівня самоактуалізації було використано опитувальник самоактуалізації (САМОАЛ) Н.Ф.Каліної (адаптація опитувальника POI /Personal Orientation Inventory by Everett Shostrom, 1963) [1], який дозволив діагностувати такі властивості особистості, як орієнтація в часі, цінності, погляд на природу людини, потреба в самопізнанні, креативність (прагнення до творчості), автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність, гнучкість у спілкуванні. Загальний показник самоактуалізації досліджуваних було обчислено за результатами, отриманими за всіма названими шкалами.

Дослідження психобіографічних характеристик особистості проводилося за допомогою методики “Психологічна автобіографія” [2], створеної в рамках психобіографічного підходу до вивчення суб’єктивної картини життя.

Для оцінки взаємозв’язку рівня самоактуалізації та психобіографічних характеристик особистості було проведено кореляційний аналіз.

На першому етапі статистичного аналізу даних було розраховано коефіцієнти кореляції Пірсона між оцінками рівня самоактуалізації та продуктивністю створення образів життєвого шляху. Цей параметр є найважливішим показником “Психологічної автобіографії”, який визначається кількістю названих досліджуваними подій минулого й майбутнього. Особливо важливою при цьому є кількість передбачуваних подій майбутнього, яка вказує на продуктивність, багатство психологічного часу, наявність життєвих планів та перспектив. Кількість згаданих подій минулого також ураховується, оскільки дозволяє доповнити уявлення про міру реалізованості та потенційності життєвого шляху особистості. Статистично значущі результати кореляційного аналізу наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Взаємозв’язок оцінок самоактуалізації та продуктивності побудови суб’єктивної картини життєвого шляху

Показники самоактуалізації	Кількість названих подій				
	загальна	минулих	майбутніх	радісних	сумних
1. Орієнтація в часі	0,393 ²	-0,397 ²	0,294 ²	0,267 ²	0,225 ¹
2. Цінності	0,36 ²		0,367 ²		-0,292 ²
3. Погляд на природу людини	0,278 ¹	0,387 ²	0,405 ²	0,243 ¹	
4. Потреба в пізнанні			0,273 ¹	0,229 ¹	
5. Креативність	0,242 ¹	0,29 ²	0,266 ¹	0,254 ¹	
6. Автономність	0,267 ¹	0,316 ²			0,222 ¹
7. Спонтанність			0,238 ¹	0,231 ¹	
8. Саморозуміння	0,245 ¹	0,318 ²			0,228 ¹

Продовження табл. 1

9. Аутосимпатія	0,309 ²		0,393 ²	0,334 ²	-0,27 ¹
10. Контактність			0,272 ¹		
11. Гнучкість у спілкуванні			0,284 ²		
Загальний показник	0,296²		0,292²	0,235¹	

Примітки: ¹ – $p < 0,05$; ² – $p < 0,01$.

Ще одним важливим показником “Психологічної автобіографії” є *середній час антиципації/ретроспекції*, який указує на віддаленість подій у майбутнє та минуле [2]. Дані про статистично значущі коефіцієнти кореляції між цими психобіографічними показниками та оцінками самоактуалізації наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Взаємозв'язок оцінок самоактуалізації та середнього часу антиципації /ретроспекції

Показники самоактуалізації	Середній час антиципації			Середній час ретроспекції		
	загальний	радісних подій	сумних подій	загальний	радісних подій	сумних подій
1. Орієнтація в часі				-0,256 ¹		-0,265 ¹
2. Цінності	0,322 ²	0,349 ²	0,265 ¹		0,233 ¹	
3. Погляд на природу людини		0,234 ¹				-0,226 ¹
4. Потреба в пізнанні	0,26 ¹	0,296 ²	0,265 ¹	-0,255 ¹	-0,221 ¹	
5. Креативність	0,347 ²	0,302 ²	0,403 ²	-0,259 ¹	-0,226 ¹	-0,272 ¹
6. Автономність			0,241 ¹			
7. Спонтанність	0,344 ²	0,441 ²	0,268 ¹	-0,286 ²		-0,317 ²
8. Саморозуміння			0,259 ¹			
9. Аутосимпатія	0,259 ¹	0,365 ²				-0,39 ²
10. Контактність		0,253 ¹				-0,284 ¹
11. Гнучкість у спілкуванні		0,316 ¹				-0,245 ¹
Загальний показник	0,236¹	0,279¹	0,281¹	-0,251¹		-0,277¹

Примітки: ¹ – $p < 0,05$; ² – $p < 0,01$.

Дані, наведені в табл. 1 та 2, показують, що оцінки рівня самоактуалізації досліджуваних утворюють як прямі, так і зворотні статистично значущі зв'язки із психобіографічними характеристиками, отриманими за методикою “Психологічна автобіографія”.

Оцінки за шкалою “Орієнтація у часі” прямо корелюють із загальною кількістю подій, кількістю подій майбутнього, радісних та сумних подій. Зворотно – з кількістю подій минулого та часом ретроспекції (загальним та сумних подій). Отримані результати дозволяють стверджувати, що високий рівень здатності насолоджуватися поточним моментом, розуміння екзистенційної цінності життя “тут і зараз” позитивно впливає на побудову розвинутих та усвідомлюваних життєвих перспектив, сприяє здатності орієнтуватися в майбутнє, не порівнюючи його з минулими зверненнями та перемогами, не поринаючи в спогади. Окремо слід зазначити наявність статистично значущого кореляційного зв'язку між орієнтацією в часі та кількістю названих сумних подій. Відповідно до процедурних особливостей методики “Психологічна автобіографія” [2], зменшення кількості сумних подій (особливо майбутнього) свідчить про неспокій досліджуваного стосовно своєї долі, невпевненість щодо реалізації своїх життєвих планів та програм, які призводять до актуалізації захисних механізмів (витиснення думок про неминучі неприємності в майбутньому). Достатня кількість названих неприємних подій, навпаки, свідчить про реалістичне, адекватне ставлення особистості до свого життя. Отже, людей, здатних отримувати позитивні емоції від свого теперішнього, можна охарактеризувати як таких, що досить позитивно та оптимістично сприймають свої життєві перспективи, але не втрачають при цьому реалізму та не прагнуть “заховатися” від неминучих неприємностей.

Статистично значущі прямі зв'язки утворюються між оцінками досліджуваних за шкалою “Цінності” та загальною кількістю подій, кількістю запланованих подій майбутнього, середнім часом антиципації (загальним, радісних і сумних подій) та середнім часом ретроспекції радісних подій. Зворотно – з кількістю сумних подій. Отже, продуктивність побудови суб'єктивної картини життєвого шляху, багатство життєвих програм, розповсюдження життєвих планів далеко в майбутнє пов'язані з прагненням досліджуваних до цінностей особистості, що самоактуалізується, а саме: істини, добра, краси, цілісності, життєвості, самодостатності, унікальності та ін. До того ж, повага до таких цінностей, яка, відповідно до поглядів А.Маслоу [4], свідчить про прагнення до гармонійного буття та здорових відносин з оточуючими, пов'язана з прийняттям життя в цілісності його приємних та сумних граней – визнанням наявності як радісних, так і сумних подій.

Результати кореляційного аналізу вказують на наявність статистично значущого прямого зв'язку між оцінками досліджуваних за шкалою “Погляд на природу людини” та розробленістю суб'єктивної картини життєвого шляху (загальна кількість подій, кількість подій минулого, майбутнього і радісних подій) та середнім часом антиципації

радісних подій. Зворотного – із середнім часом антиципації сумних подій. Високі оцінки за цією шкалою свідчать про добре ставлення до сутності людини, віру в її позитивні якості та значущі конструктивні можливості [4]. Тобто отримані кореляційні зв'язки можна інтерпретувати як той факт, що для досліджуваних, схильних до утворення ширих і гармонійних міжособистісних відносин, симпатії і довіри до людей, притаманні багатство психологічного часу, розвинуті життєві перспективи та ретроспективи, оптимістичний погляд на життя, зосередженість на його радісних моментах, позитивні очікування щодо майбутнього. Труднощі в проявах теплоти та відкритості до інших людей, відсутність достатньої кількості значущих відносин, навпаки, пов'язані із зануренням у психологічне минуле, фіксацією на негативних спогадах та переживаннях.

Оцінки досліджуваних за шкалою “Потреба в пізнанні” прямо корелюють із кількістю запланованих подій майбутнього та радісних подій, усіма показниками антиципації. Зворотно – із середнім часом ретроспекції (загальним та радісних подій). Отже, для осіб із розвинутими життєвими перспективами та орієнтацією на майбутнє притаманна відкритість до нових вражень. Вони здатні до того, що А.Маслоу називав “буттєвим пізнанням” [4] – безкорисливим прагнення нового, зацікавленістю в інформації, що безпосередньо не пов'язана із задоволенням потреб. Тобто висока продуктивність побудови образів майбутнього, відмова від песимістичного погляду на життя пов'язані зі здатністю до найбільш точного та ефективного пізнання, яке не спотворюється бажаннями й залишає можливість для такого бачення наявної інформації, що позбавлене осудження або порівняння.

Шкала, оцінки за якою утворюють статистично значущі зв'язки майже зі всіма оцінюваними психобіографічними характеристиками, отримуваними за методикою “Психологічна автобіографія”, це “Креативність”. Встановлено прямий зв'язок із продуктивністю створення образів минулого та майбутнього, життя в цілому, радісних подій життя, середнім часом антиципації. Зворотний зв'язок встановлено із середнім часом ретроспекції. Таким чином, досліджуваним із креативним ставленням до життя більшою мірою властива висока продуктивність побудови суб'єктивної картини життєвого шляху (взагалі та окремих його етапів – минулого та майбутнього). До того ж, для осіб з високим рівнем творчої самоактуалізації характерним є небажання замислюватися над своїм минулим (згадувати значну кількість його подій). Значуща кореляція креативності із середнім часом антиципації сумних подій указує, що ця характеристика особистості, що самоактуалізується, забезпечує досліджуваним психологічну готовність до зустрічі з неминучими неприємними подіями власного життя.

Зі значною кількістю психобіографічних показників корелюють оцінки досліджуваних за шкалою “Автономність” – встановлено прямий зв'язок із кількістю названих подій (загальною, минулих та сумних) та середнім часом антиципації сумних подій. Тобто незалежність та позитивна свобода в регуляції власної поведінки, здатність протистояти соціальному тиску у своїх думках і вчинках є передумовою розвитку здібностей до усвідомлення власного життя (кількість названих подій життя), а також уміння визнавати неминучість негативних ситуацій у житті (кількість та середній час антиципації сумних подій).

Статистично значущий прямий зв'язок утворюють оцінки досліджуваних за шкалою “Спонтанність” із кількістю радісних подій і подій майбутнього, середнім часом антиципації, зворотний – із середнім часом ретроспекції (загальним та сумних подій). За даними А.Маслоу [4], спонтанність походить з упевненості в собі та довіри до оточуючого світу, здатності дозволити собі бути вільним від умовностей, які, за даними табл. 1 та 2, пов'язані з продуктивністю, багатством психологічного майбутнього, наявністю життєвих планів, небажанням зациклюватися на невдачах минулого. Таким особам властива спрямованість у майбутнє, в якому, за їх розрахунками, відбудуться значущі досягнення, але їх очікування є досить реалістичними – вони усвідомлюють неминучість зустрічі з певною кількістю сумних подій. Наявність указанного зв'язку свідчить про те, що для досліджуваних зі значною життєвою потенційністю більшою мірою притаманна самоактуалізація як спосіб життя. Для осіб із життєвою реалізованістю, відчуттям вичерпаності особистісних ресурсів та збідненими життєвими перспективами самоактуалізація залишається мрією або, у найкращому випадку, лише прагненням.

Оцінки досліджуваних за шкалою “Саморозуміння” прямо корелюють із загальною кількістю подій, кількістю подій минулого, кількістю сумних подій, середнім часом антиципації сумних подій. Відповідно до концепції самоактуалізації [4], цей показник свідчить про чутливість, сенситивність людини до своїх бажань та потреб. Отже, високий ступінь розуміння власних смаків та уподобань притаманний досліджуваним, які орієнтовані на майбутнє, мають значну особистісну потенційність, розроблені життєві плани та перспективи, заглядають далеко в майбутнє та не бажують озиратися в минуле, незважаючи ані на досягнення, ані на невдачі. При цьому їх сприйняття майбутнього та життя в цілому відрізняється реалістичністю, готовністю прийняти неминучість сумних подій.

Шкала “Аутосимпатії” є ще однією шкалою опитувальника “САМОАЛ”, що утворює досить значну кількість статистично значущих зв'язків з оцінюваними показниками методики “Психологічна автобіографія”. Встановлено прямі кореляції із загальною продуктивністю створення образів життя кількістю подій майбутнього та радісних подій, серед-

нім часом антиципації (загальним та радісних подій). Зворотні – з кількістю названих сумних подій та середнім часом ретроспекції сумних подій. Встановлення подібних зв'язків дозволяє дійти висновку, що добре усвідомлювана позитивна Я-концепція, стійка адекватна самооцінка більшою мірою притаманні досліджуваним із високою продуктивністю побудови суб'єктивної картини життя (зокрема, майбутнього), багатством життєвих програм. При цьому основу для такого ставлення життя досліджувані з позитивним ставленням до себе шукають у своєму минулому, зазираючи до нього досить далеко в пошуках приємних надихаючих спогадів (пряма кореляція із середнім часом ретроспекції приємних подій і зворотна – сумних). Збіднені плани та перспективи, песимістичне ставлення до майбутнього, відчуття реалізованості, навпаки, властиві особам більш невротичним, тривожним, невпевненим у собі.

За даними табл. 1 та 2, оцінки досліджуваних за шкалами “Контактності” та “Гнучкості у спілкуванні” на статистично значущому рівні прямо корелюють із названою кількістю подій майбутнього та середнім часом антиципації радісних подій, зворотно – із середнім часом ретроспекції сумних подій.

Шкала “Контактність” оцінює загальну схильність людини до спілкування, її товариськість, здатність до встановлення міцних і тривалих стосунків з оточуючими [4]. Показники “Гнучкості у спілкуванні” співвідносяться з відсутністю соціальних стереотипів, здатністю до адекватного самовираження у спілкуванні. Отже, дані, наведені в табл. 1 та 2, дозволяють стверджувати, що для досліджуваних з оптимістичним поглядом на власне життя, продуктивністю життєвого планування, розвинутою життєвою перспективою притаманні позитивні особливості спілкування з оточуючими. Високий рівень потенційності життя (який можна оцінити за співвідношенням багатства психологічного майбутнього, середнього часу антиципації та ретроспекції) у таких осіб пов'язаний зі схильністю до корисних та приємних контактів з оточуючими, здатністю до саморозкриття, відкритості, ширості, аутентичності взаємодії. Відчуття значної життєвої реалізованості (“психологічна старість”, відсутність перспектив та розгорнутої перспективи на майбутнє) пов'язані з такими особливостями побудови стосунків з оточуючими, як замкнутість, відстороненість, небажання вступати в соціальні контакти, схильність до фальші, лицемірства, маніпуляції оточуючими, невпевненість у власній привабливості та цінності для партнерів за спілкуванням.

Загальний показник рівня самоактуалізації досліджуваних, за результатами кореляційного аналізу (табл. 1 та 2), на статистично значущому рівні виявився пов'язаним із продуктивністю побудови картини життєвого шляху в цілому, багатством життєвих програм (кількість запланованих подій майбутнього), загальним оптимістичним баченням

свого життєвого шляху (кількість радісних подій), розповсюдженням життєвого планування досить далеко в майбутнє (середній час антиципації). Також визначено зворотну кореляцію показника самоактуалізації із середнім часом ретроспекції (загальних та сумних подій), яку можна пояснити як більшу відкритість досліджуваних до теперішнього та майбутнього. Таких людей можна охарактеризувати як “психологічно молодших”, націлених у прийдешнє, таких, що мають ще нереалізований життєвий потенціал та значущі життєві перспективи. Таким чином, можна зробити висновок, що вищий загальний рівень самоактуалізації притаманний досліджуваним, що продемонстрували психобіографічні характеристики потенційності життєвого шляху.

Висновки. У результаті дослідження взаємозв'язку самоактуалізації та психобіографічних характеристик особистості, що визначаються за допомогою “Психологічної автобіографії”, було встановлено певні закономірності. Отримані результати дозволили дійти висновку, що для осіб, які мають високий рівень самоактуалізації (загальний та окремих властивостей особистості, що самоактуалізується), притаманні висока продуктивність побудови суб'єктивної картини життєвого часу, багатство психологічного минулого та майбутнього, спрямовані в майбутнє життєві перспективи, потенційність життєвого шляху. Нестача самоактуалізації, навпаки, пов'язана зі збідненою життєвою перспективою та ретроспективою, відчуттям реалізованості, вичерпаності особистісного потенціалу, зосередженістю на сумних аспектах власного існування.

У цілому, проведене дослідження показало, що специфіка самоактуалізації особистості знаходить своє відображення в особливостях “Психологічної автобіографії”. При цьому найбільше значення для рівня самоактуалізації та розвитку окремих властивостей особистості, що самоактуалізується, мають психобіографічні показники потенційності життєвого шляху (кількість подій майбутнього та середній час антиципації), бо саме вони утворюють найбільшу кількість статистично значущих зв'язків із показниками методики, спрямованої на діагностику самоактуалізації. Отже, шляхом вивчення “Психологічної автобіографії”, як форми побудови суб'єктивної картини життєвого шляху людини, можна визначити певні ресурси та обмеження в процесі особистісного зростання людини.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі мають полягати в уточненні психодіагностичних можливостей “Психологічної автобіографії” як методики вивчення потенційності/реалізованості життєвого шляху особистості та особливостей процесу її особистісного зростання; вивченні психологічних факторів та механізмів зупинки в психологічному зростанні, формування життєвої реалізованості як відчуття повної вичерпаності особистісних ресурсів життєпобудови.

1. Калина Н. Ф. О самоактуализации личности (вместо послесловия) [Текст] / Н. Ф. Калина // Маслоу А. Психология бытия. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – С. 283–300.
2. Коржова Е. Ю. Методика “Психологическая биография” в психодиагностике жизненных ситуаций [Текст] / Е. Ю. Коржова. – К. : МАУП, 1994. – 109 с.
3. Кроник А. А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования [Текст] / А. А. Кроник // Психология личности и образ жизни : сборник. – М. : Наука, 1987. – С. 149–152.
4. Маслоу А. Психология бытия [Текст] / А. Маслоу. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
5. Ященко Е. Ф. Особенности самоактуализации студентов с разной профессиональной направленностью [Текст] / Е. Ф. Ященко // Психологический журнал. – 2006. – № 3. – С. 31–41.

Відомості про автора:

Большакова Анастасія Миколаївна,
кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник, доцент
кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури.
61057, м. Харків,
Бурсацький спуск, 4
тел./факс: (057) 731-11-76
e-mail: Bolshakova7772@ukr.net

Рецензенти:

Кушнарченко Н. М. – доктор педагогічних наук, професор, проректор з
наукової роботи Харківської державної академії культури.
Рижанова А. О. – доктор педагогічних наук, професор, проректор з
навчально-методичної та виховної роботи Харківської державної академії
культури.

УДК 159.922.8
ББК 88.52

**СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ У КОНТЕКСТІ ВІКОВОЇ
ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ
АСПЕКТ АНАЛІЗУ**

Чернівецький обласний інститут після-
дипломної педагогічної освіти,
обласний науково-методичний центр
практичної психології і
соціальної роботи.
58029, м. Чернівці,
вул. І.Франка, 20
тел.: (0372) 52-73-36

У статті розглянуто специфіку періоду студентства з точки зору вікової періодизації розвитку людини, розкрито основні психологічні характеристики студентського віку та його особливості.

Ключові слова: вік, вікова періодизація, акмеологічний підхід, студентство.

The article deals with specific students-age period from point of view of age periodization. The basic psychological characteristics of students-age period and its specific features have been revealed.

Key words: age, age periodization, acmeological approach, students-age period.

Постановка проблеми. Питання вікової періодизації як наукової і практичної проблеми, що відображає закономірності фізичного, психічного, духовного розвитку людини, залишається актуальним і на сьогоднішньому етапі розвитку психологічної науки. Відповідно, воно завжди привертало увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Це наукові праці з проблеми цілісного, системно-комплексного та акмеологічного підходу до психічного розвитку людини Б.Ананьєва, А.Бодальова, Б.Ломова, В.Озерова, М.Рибникова, В.Шадрикова та ін.; наукові праці, в яких висвітлюється проблема принципів розвитку особистості Б.Ананьєва, Л.Виготського, С.Рубінштейна, А.Петровського та психологічних закономірностей з точки зору вікової періодизації Ф.Райє, Д.Фельдштейна, В.Квінн, Е.Еріксона, Г.Крайга, І.Варшавського, Є.Рибалко; теорія вікового розвитку Ш.Бюлер, І.Кона та ін.

Наразі видається необхідним та актуальним повернутися до питання психологічної характеристики людини на конкретному віковому етапі її розвитку. У зв'язку із цим метою статті є аналіз наукових праць із проблеми визначення особливостей вікової і психологічної характеристики особистості в студентський період.

Сьогодні в психологічній науці не існує єдиної загальноприйнятої класифікації вікових періодів розвитку особистості, у результаті чого виникає багато різних підходів до цього питання. Разом із тим можна відмітити й наявність спільних тенденцій, а також подібність багатьох із них між собою.

Період, коли молоді люди закінчують школу й стають на шлях здобуття майбутньої професії, припадає, здебільшого на вік 17–18 років. А весь період навчання у вищому навчальному закладі найчастіше охоплює проміжок життя від 17–18 до 22–23 років. Світові вчені визначають різні вікові границі юності.

Вік характеризується тими специфічними завданнями засвоєння форм культури, які розв'язуються людиною, а також якісно новими типами діяльності й відповідними психологічними новоутвореннями на певній сходінці розвитку й визначають свідомість людини, її ставлення до себе й оточуючого світу в цілому [8, с.328].

У класифікації, яку було прийнято на Міжнародному симпозиумі з вікової періодизації в Москві (1965 р.), період життя людини від 16–17 років до 20–21 року охоплює юнацький вік. Відповідно, період, який переходить зазначені межі, визначений тут як перший період середнього віку. Зазначена періодизація збігається із підходами Д.Біррена [12, с.104]. К.Крайг у своїй періодизації не дає чітко визначених границь юності й визначає період від 12 до 19 років як підлітково-юнацький, а вік з 20 до 40 років – ранньою дорослістю. Д.Бромлей виділяє пізню юність (15–21 рік) і ранню дорослість (21–25 років) [9, с.5–9]. За Е.Еріксоном, вік від 12 до 19 років називається підлітково-юнацьким, від 20 до 25 років – етапом ранньої зрілості. На його думку, розвиток продовжується все життя, причому кожна зі стадій розвитку відмічена специфічним для неї конфліктом, успішне розв'язання якого призводить до переходу на новий етап [13, с.275–298]. В одній з розповсюджених сучасних міжнародних класифікацій В.Квінн підлітково-юнацьким вважається вік від 12 до 18 років, молодістю – період від 18 до 40 років [6, с.44–48].

Існує думка, що кожний віковий період вивчається з урахуванням загальних тенденцій розвитку, особливостей попереднього й наступного віку. Хронологічні рамки й специфіка кожного віку не статичні – вони визначаються дією суспільно-історичних факторів [8, с.328].

Таблиця 1

Характеристика вікових меж студентського періоду з точки зору різних класифікацій

	Період студентства						
	17	18	19	20	21	22	23 і т. д.
Міжнародна вікова періодизація (Москва, 1965 р.)	Юнацький вік						Перший період середнього віку
Класифікація Д.Біррена							
Класифікація Д.Бромлей	Пізня юність (15–21 р.)				Рання дорослість (21–25 р.)		
Класифікація К.Крайга	Підлітково-юнацький вік (12–19 р.)			Рання дорослість (20–40 р.)			
Класифікація Е.Еріксона	Підлітково-юнацький вік (12–19 р.)			Етап ранньої зрілості (20–25 р.)			
Міжнародна класифікація В.Квінн	Підлітково-юнацький вік (12–18 р.)		Молодість (18–40 р.)				

Як видно з таблиці 1, у всіх класифікаціях відсутня єдина думка стосовно нижніх і верхніх меж юності в системі вікових періодів, відповідно, і до періоду студентства.

У вітчизняній психології прийнято визначати основні періоди психічного розвитку людини за психолого-педагогічними критеріями, що включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку, передусім зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність в її співвідношенні з іншими видами діяльності, відповідний рівень розвитку свідомості й самосвідомості особистості (центральне вікове новоутворення). Відповідно до цього юнацьким вважається період життя людини від 15 років до досягнення зрілості. Кожному періоду відповідають також характерні особливості фізичного розвитку індивіда. Така періодизація є найпоширенішою у вітчизняній психології.

Стосовно юнацтва, М.Заброцький виділяє такі особливості формування особистості в цей період [5, с.80–84]:

- зростає рівень свідомого самоконтролю;
- особливості емоційної сфери залежать не тільки від гормональних та фізіологічних процесів, а й від соціальних факторів та умов виховання, причому індивідуально-типологічні відмінності часто суттєвіші за вікові;

– відбувається посилення інтегральних зв'язків між елементами темпераменту, всі основні структури якого та їх залежність від властивостей нервової системи задаються ще в підлітковому віці, внаслідок чого полегшується управління людиною власними реакціями, і результатом є те, що юнаки та дівчата значно стриманіші й урівноваженіші порівняно з підлітками;

– спостерігається підвищення рівня організації й саморегуляції організму, що призводить до збільшення емоційної чутливості, але паралельно зростають і можливості психологічного захисту;

– емоційне життя стає багатшим за змістом і диференційованішим за відтінками почуттів, інтенсивно розвивається відкритість до емоційних впливів, здатність до співпереживань (емпатичність), емоційна чутливість;

– принципово змінюється ставлення до власної особистості, тобто відбувається не тільки інтенсивний розвиток самосвідомості, а йдеться вже про формування нової якості особистості, усвідомлення себе як неповторної особистості, з власними думками, переживаннями, почуттями, поглядами та оцінками, що породжує інтерес до власної особистості, до форм її організації та саморегулювання;

– основний психологічний здобуток юності – відкриття для себе власного внутрішнього світу, центром якого є власне “Я”, що виявляється складним і внутрішньо суперечливим процесом, оскільки несподівано виявляється, що “внутрішнє” “Я” не збігається із “зовнішньою” поведінкою, внаслідок чого актуальною стає проблема самоконтролю;

– невизначеність, недостатня диференційованість, розмитість “Я” в цьому віці зумовлюють почуття стурбованості та внутрішньої порожнечі, яку слід чимось наповнити, що, у свою чергу, породжує посилення потреби в спілкуванні та одночасне зростання його вибірковості, посилення потреби у відокремленні від інших;

– уявлення про себе співвідноситься передусім із певним груповим образом “Ми” (образ типового представника свого віку й статі), але ніколи з ним повністю не збігається, тобто образ власного “Я”, як правило, більш диференційований і включає в себе інші нормативні якості, порівняно з образом “Ми” (юнаки вважають себе менш сміливими, менш комунікабельними та життєрадісними, ніж однолітки, зате добрішими і з краще розвинутою здатністю зрозуміти іншу людину; дівчата ж приписують собі меншу комунікабельність, зате більшу щирість, справедливість та вірність);

– надзвичайно важливим процесом у розвитку юнацької самосвідомості стає формування особистісної ідентичності, почуття індивідуальної самототожності та цілісності, що, за Е.Еріксоном, спричинює в цьому віці кризу ідентичності, яка полягає в послідовності соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень;

– стиль спілкування та міжособові стосунки залежать від етапу в розвитку ідентичності, а саме: психологічна інтимність, глибокі почуття та взаємність стосунків притаманні передусім стадіям “мораторію” та “зрілості”, тоді як для етапів “невизначеності” та “передчасності” здебільшого характерні стереотипні контакти, наслідком чого, наприклад, виявляється високий відсоток ізольованих серед молодих людей із “невизначеною” ідентичністю;

– важливим моментом стає формування почуття саме чоловічої і жіночої дорослості, причому особливо інтенсивно розвивається сприймання себе як особи певної статі із характерними потребами, мотивами, ціннісними орієнтаціями, ставленнями до представників протилежної статі та відповідними формами поведінки;

– самосвідомість та самооцінка юнаків і дівчат серйозно залежать від стереотипних уявлень про нормативні образи чоловіка та жінки, які визначені історично зафіксованою диференціацією статевих ролей;

– центральним новоутворенням ранньої юності стає самовизначення не лише особистісне, а й професійне, що пов'язане зі спрямованістю в майбутнє, якісно іншим сприйманням часу, коли сьогодні постійно співвідноситься з майбутнім, оцінюється з позицій майбутнього;

– загалом юність – це період стабілізації особистості, вироблення системи стійких поглядів на світ і своє місце в ньому, особистісного й професійного самовизначення.

М.Заброцький говорить і про те, що загальні вікові властивості завжди по-різному проявляються в конкретних соціальних та історичних умовах. На думку автора, характеризуючи психологічні особливості тієї чи іншої вікової групи, варто говорити передусім про найзагальніші, найтиповіші серед них. Адже вікові закономірності завжди проявляються через індивідуальні варіації, які залежать не лише від середовища та умов виховання людини, а й від особливостей її організму та особистості [там само, с.5].

Л.Столяренко виділяє основні психологічні особливості ранньої юності (14–18 років) [11, с.170]:

– формування самосвідомості, уявлення про себе самого, самооцінки своєї зовнішності, розумових, моральних, вольових якостей;

– зіставлення себе з ідеалом, можливість самовиховання;

– зріст вольової регуляції;

– зріст концентрації уваги, обсягу пам'яті, логізація навчального матеріалу, формування абстрактно-логічного мислення;

– уміння самостійно розбиратися у складних питаннях;

– формування власного світогляду як цілісної системи поглядів, знань, переконань, своєї життєвої філософії;

– посилення захоплення створенням власних теорій життя, любові, політики, максималізм суджень;

- виявлення прагнення до самоствердження, незалежності, оригінальності;
- зневага до порад старших, критиканство, прояв недовіри, сухий раціоналізм, практицизм;
- формування потреби осмислити все навколишнє;
- відбувається життєве визначення, придбання певного ступеня психологічної зрілості;
- основний мотив пізнавальної діяльності – прагнення оволодіти професією;
- відсутність справжньої самостійності, схильність до впливу однолітків, підвищені сугестивність і конформізм стосовно однолітків;
- завершення статевого дозрівання;
- формування ставлення до сексуальних бажань;
- виникнення першого почуття любові, дружби;
- істотна перебудова емоційної сфери;
- недостатнє усвідомлення наслідків своїх вчинків.

Оскільки студентський період охоплює й вікові межі після 18 років, варто розглянути також представлені автором психологічні характеристики пізньої юності (18–25 років) [там само, с.172]:

- зрілість у розумовому, моральному відношенні;
- переконаність, сформований світогляд;
- почуття нового, сміливість, рішучість;
- здатність до захоплення, оптимізм;
- самостійність – прямолінійність;
- критичність і самокритичність;
- самооцінка суперечлива, що викликає внутрішню невпевненість та супроводжується різкістю й розв'язністю;
- скептичне, критичне, іронічне ставлення до викладачів і режиму навчального закладу;
- зберігається максималізм і критичність, негативне ставлення до думки старших;
- неприйняття лицемірства, святенництва, брутальності, прагнення впливати окриком;
- пік інтелектуальних і пізнавальних можливостей;
- прийняття власних рішень: вибір та оволодіння професією, вибір стилю й свого місця в житті;
- вибір супутника життя, створення своєї родини, активність у сексуальній сфері.

У навчальному посібнику О.Винославської йдеться про те, що психологічний вік виступає часовим аспектом індивідуального розвитку людини. Вікова періодизація розвитку психіки людини утворює своєрідний каркас вікової психології як цілісної науки. Тому, згідно з найбільш

повною віковою періодизацією психічного розвитку, народження людини не є абсолютною точкою його відліку. Тут вік від 17 до 21 року вважається *юністю* або *другою юністю* (цей вік є періодом першого випробування власних сил і здібностей людини, коли вона розкриває свій потенціал на певному шляху творчого життєдіяння; відбувається професійне самовизначення) [2, с.294–295].

У вітчизняній психології послідовно розвиваються сформульовані свого часу П.П.Блонським та Л.С.Виготським уявлення про історично зумовлений характер вікових періодів розвитку людини. Унаслідок історичного розвитку змінюються загальні соціальні умови розвитку особистості, зміст та методи навчання, що, у свою чергу, впливає на зміни вікових етапів розвитку. Сказане дає підстави розглядати вік як якісно своєрідний етап психічного розвитку, що характеризується рядом особливостей, сукупність яких визначає неповторність структури особистості людини на певному етапі її розвитку. Специфіка віку визначається сукупністю багатьох умов, до яких можна віднести особливості фізичного розвитку, систему вимог до людини на певному етапі розвитку й ті взаємостосунки з іншими людьми, тип діяльності, до якої вона включена, характер знань, якими вона оволодіває, і специфіку способів опанування цих знань тощо [5, с.5–6].

Говорячи про студентський вік, варто зауважити, що ні у вітчизняній, ні в зарубіжній психології не існує єдиної загальноприйнятої вікової класифікації. Традиційним є виділення вікових періодів до 18 років. Далі період дорослості має певний нечіткий поділ на підперіоди. Це пов'язано з тим, що до недавнього часу в психології домінувала думка про те, що людина розвивається тільки до періоду юності включно, а далі процес розвитку зупиняється. Тобто юнацький вік, на думку багатьох учених тривалий час розглядався суто з точки зору психічного розвитку дитини [7, с.103].

Стосовно студентів соціальна ситуація розвитку для них визначається насамперед особливостями студентства, як особливої категорії молоді, яка організаційно об'єднана інститутом вищої освіти й отримує професійну підготовку. Соціальну ситуацію розвитку юнацтва, яке обрало навчання у ВНЗ, можна розглядати як окремий випадок загальної ситуації розвитку в даному віковому періоді: початок дорослості, найвідповідальніший період життєвого самовизначення, період інтенсивного самопізнання й “відкриття Я”, психологічна спрямованість у майбутнє. Для студента провідними видами діяльності стають професійно-навчальна й науково-дослідницька. Психологічне новоутворення періоду: відчуття відповідальності за своє майбутнє, розв'язання проблеми ідентичності у професійній сфері та у сфері сімейних відносин, в особистісному розвитку [3, с.47].

На думку О.Винославської, другий період юності, на який припадає студентський вік, має свої специфічні закономірності і являє собою важливий етап у розвитку особистості. Студентські роки для молодої людини слід розглядати не тільки як підготовку до майбутньої професійної діяльності, але і як першу сходинку до зрілості. Тому студента, як людину певного віку і як особистість, автор пропонує розглядати у трьох іпостасях: *соціальної*, яка зумовлена належністю студента до певної соціальної (академічної) групи й виявляється через виконання ним функцій майбутнього фахівця; *психологічної*, що являє собою єдність психічних процесів, станів і таких властивостей особистості, як характер, темперамент, спрямованість, здібності, від яких, власне, й залежить протікання психічних процесів та виникнення психічних станів; *біологічної*, що включає в себе тип нервової діяльності, будову аналізаторів, безумовні рефлексії, соматичний тип, психомоторику, фізичний стан тощо [2, с.294–295].

Існує ще одна особливість психічного розвитку студентів: якщо в середній школі навчання й виховання завжди випереджують розвиток, то у вищому навчальному закладі розвиток студентів іноді випереджає навчання й особливо виховання [там само, с.296].

У психологічному плані головною особливістю цього віку є вступ до самостійного життя, коли відбувається вибір професії, змінюється соціальна позиція.

Л.Виготський у розумінні взаємодії природи і людини бачить таке:

1) середовище визначає ті форми і той шлях, яким буде слідувати психічний розвиток; 2) у взаємодії природи людини і середовища розрізняють дві основні фази – тривалі стабільні періоди, коли відбуваються мікроскопічні зміни й роль середовища незначна, і короткі критичні – коли зміни значні, кардинальні, “революційні”, а роль середовища визначальна; 3) головна рушійна сила розвитку – біологія, яка дозволяє час від часу втручатися в її закони соціуму, який робить найбільш серйозні внески, що визначають найважливіші новоутворення [10, с.113].

Відповідно, не можна говорити про період студентства як такий, що припадає тільки на юнацький вік. Але в будь-якому разі юність є вагомим прошарком у зазначеному періоді життя людини.

Юність можна охарактеризувати як достатньо складну, суперечливу стадію життєвого шляху, як завершальний етап формування особистості, на якому закладається її ціннісний фундамент. На думку А.Донченко, для юнацького віку характерне розкриття діалектичного зв'язку минулого, теперішнього й майбутнього, формування життєвих планів, абсолютизація перспективної орієнтації. Мрії, фантазії, пошуки ідеалу, спрямовані в майбутнє прагнення, сприяють поступовій побудові реальних життєвих планів, пов'язаних із вибором майбутньої професії чи роду

діяльності. Формування життєвих планів, утворення усталеного ядра ціннісних орієнтацій особистості на основі узагальнення поставлених цілей та ієрархізації мотивів діяльності виступає найхарактернішою рисою юнацтва [4, с.63].

Студентство розглядається як одна з найбільш освічених і соціально активних груп населення – потенційно майбутня національна еліта, а вищий навчальний заклад – як найбільш сприятливе середовище для формування соціально активної особистості. Вузівська освіта, в ідеалі, – це освіта, яка забезпечує глибину професійних знань і широту підготовки, сприяє формуванню культурного кругозору, стимулює розвиток толерантності, здатності до конструктивного діалогу та взаємодії [1, с.4].

Таким чином, студентський вік, як і будь-яка інша стадія життєвого циклу людини, має свою неповторну специфіку. Можна сказати, що студентський вік характеризується досягненням найвищих, “вершинних” результатів, які базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку. Якщо ж вивчати студента як особистість, то вік 18–20 років – це період найбільшого розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення й стабілізації характеру і, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини. Із цим періодом пов'язане й перетворення мотивації, усієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією – з іншого, це центральний період становлення характеру та інтелекту.

У подальших працях плануємо розгляд основних теоретичних підходів до вивчення психологічних особливостей соціалізації особистості в цілому, а також розгляд її специфіки в період студентства.

1. Васильченко О. М. Етносоціальні уявлення в структурі “Я”-концепції університетської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія” / О. М. Васильченко. – К., 2003. – С. 4.
2. Винославська О. В. Психологія : навч. посіб. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Зливков [та ін.] ; [за наук. ред. О. В. Винославської]. – К. : ІНКООС, 2005. – С. 294–295.
3. Галиахметова Р. Н. Некоторые особенности развития нравственно-правовой культуры студента / Р. Н. Галиахметова // Вестник ТИСБИ. – 2003. – № 2. – С. 47.
4. Донченко А. П. Фактор времени в нравственном становлении и развитии личности / Анатолий Петрович Донченко. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 120 с.
5. Заброцький М. М. Вікова психологія : навч. посіб. / Михайло Михайлович Заброцький. – К. : МАУП, 1998. – 92 с.

6. Квинн В. Прикладная психология : учебник для вузов / Вирджиния Н. Квинн. – С. Пб. : Питер, 2000. – 560 с. – (Серия “Учебник нового века”). – С. 44–48.
7. Логинова Н. А. Жизненный путь человека как проблема психологии / Наталья Анатольевна Логинова // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 103.
8. Современный психологический словарь / [под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко]. – М. : Прайм-еврознак, 2007. – С. 328.
9. Социальные периоды развития личности : методическая разработка № 12 для студентов по психологии и педагогике / [сост. Н. М. Кукулина]. – Семипалатинск, 2006. – С. 5–9.
10. Спивак С. И. Периодизация развития : акмеологические аспекты / С. И. Спивак. – М., 2005. – С. 113. – (Труды Института психологии РАН).
11. Столяренко Л. Д. Основы психологии / Л. Д. Столяренко. – 4-е изд. – Ростов н/Д. : Феникс, 2001. – 665 с. – (Серия “Учебники, учебные пособия”).
12. Хрестоматия по общей психологии / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова]. – М., 2000. – 439 с.
13. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Хомбургер Эриксон ; [пер. с англ.]. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – С. Пб. : ИТД “Летний сад”, 2000. – 416 с.

Відомості про автора:

Собкова Світлана Іванівна

методист-психолог обласного науково-методичного центру

практичної психології і соціальної роботи

Чернівецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

58029, м. Чернівці,

вул. І.Франка, 20

тел.: (0372) 52-73-36

e-mail: Sofot@ukr.net

Рецензенти:

Пілецький В. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Гринчук О. І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 159.923:343.971

ББК 88.47

ЗАСТОСУВАННЯ РЕВЕРСИВНОЇ ТЕОРІЇ ДОМІНАНТИ У ВИВЧЕННІ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЇ ПРОТИПРАВНОГО ВЧИНКУ

Старший викладач кафедри
психології та соціальної роботи
Прикарпатського юридичного
інституту ЛьвДУВС.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 44 а
тел.: 59-61-38

У статті розглядаються психологічні особливості, механізми мотивації протиправних дій особистості. Обґрунтовується необхідність розробки й застосування об'єктивних методів діагностики емоційно значущих станів, особливо під час проведення психологічної експертизи. Аналізуються системні принципи детермінації психологічних функцій людини в аспекті індивідуальної норми й розробляється концепція індивідуальної норми станів.

Ключові слова: реверсивна теорія, аналогія, правила, мета, мотивація, домінанта, кореляція, трансформація, критичність, потреба, підконтрольність, ціль, паразиль.

It is psychological features, mechanism of motivation of illegitimate actions of personality researched in the article. The necessity of development and application of objective methods of diagnostics of emotionally meaningful states, especially during conducting of psychological examination is grounded. System principles of determination of man's psychological functions in the aspect of individual norm are analyzed and conception of individual norm of states is developed.

Key words: a reversible theory, analogy, rules, purpose, motivation, dominant, correlation, transformation, criticism, necessity, under control, goal, paragoal.

Актуальність теми зумовлена тим, що розбудова державності України, побудова нового гуманного, демократичного суспільства висуває на передній план проблеми, пов'язані з формуванням усебічно розвинутої особистості, здатної адекватно сприймати зміни в суспільному

житті, проявляти свідому активність, спрямовану на приведення внутрішніх резервів у відповідність до зовнішніх умов. Під час вікових біологічних змін та ендокринної перебудови організму несприятливі впливи зовнішнього середовища з більшою ймовірністю викликають особистісні деформації, що призводить до різних форм асоціальної поведінки. Тому ефективна діагностика домінуючих мотивів в юнацькому віці становить важливу і на нинішній день ще недостатньо вирішену проблему.

Метою дослідження є аналіз передумов формування негативної домінанти в структурі свідомого переживання юнаків та юнок, а також аргументації необхідності проведення з ними профілактичної та корекційної роботи щодо сприйняття та формування адекватної “Я”-концепції.

Постановка проблеми. Основною рушійною силою фізичної і психічної активності людини є її потреби. В експериментальній психології під мотивацією поведінки розуміються, насамперед, біологічні потреби та інстинкти, а під мотивом – стимул і фактор сенсibiлізації й активації організму до даного стимулу. У житті – це переважно об’єкт-ціль, а в людини – також продукт мислення.

З позиції сучасної психології, особистість сприймається як соціальне явище, соціально-психологічна сутність кожної людини. Тому особистість визначається, в основному, соціальними й соціально-психологічними особливостями. Але особистість є динамічним, внутрішньо-заперечливим і часто парадоксальним феноменом, тому не можна ігнорувати біологічні (спадкові) якості, оскільки вони впливають на різні психічні процеси, які є основою активності особистості.

На наш погляд, однією із психологічних умов прояву активності є наявність в індивіда узагальнених стійких мотивів (диспозицій), які впливають на вчинок, як його суб’єктивний чинник.

Ураховуючи цю складність, реверсивна теорія домінанти виходить за межі соціально-психологічних ознак особистості та досліджує механізми зародження вчинку “в контексті взаємодії свідомого, підсвідомого та несвідомого” [1, с.73–86].

Ступінь розробленості. У визначенні мотивації вчені в основному застосовують діяльнісний підхід. На думку Ф.Б.Леонтьєва, мотивація – “... це процес оптимальної відповідальності особистості та навколишнього середовища під час здійснення діяльності...” [2, с.5].

В.Ф.Петровський уважав, що мотивація – “це відповідність результату діяльності індивіда прийнятій ним цілі; зокрема розходження між ними” [5, с.95]. Л.Д.Столяренко визначила мотивацію “як передумову діяльності та необхідну умову її активності” [4, с.645].

За визначенням С.Д.Максименка, мотивація – “це ... процес взаємодії із середовищем, при якому особистість повинна враховувати

особливості середовища й активно впливати на нього, щоб забезпечити задоволення своїх основних потреб” [6, с.48–49].

Згідно із С.Л.Рубінштейном, [8, с.444], зовнішні причини завжди діють через внутрішні умови, їх вплив визначається системою ставлення особистості до певної життєвої ситуації, в якій здійснюється певна діяльність.

Британський психолог Майкл Аптер розробив власну теорію дослідження мотивації, відому під назвою “Реверсивна теорія мотивації” [1, с.37]. Він припускає, що на етапі зародження вчинку і в процесі його здійснення свідоме/підсвідоме, несвідоме/надсвідоме активно взаємодіють – коли синхронно, а коли всупереч одне одному. Описана структура “свідомого переживання” претендує на те, щоб бути універсальною, однак, на нашу думку, люди відрізняються одне від одного. Одна особливість, через яку люди несхожі одне на одного, в тому, що одна людина здатна частіше співчувати, в той час як інша найчастіше знаходиться в стані зверхності. Психологи називають цей вид переважаючого нахилу – домінантою. Для однієї людини характерна сильна домінанта зверхності, для іншої – помірна домінанта співпереживання, у той час деякий суб’єкт жодним чином не демонструє чіткої домінанти.

Мотиваційна теорія домінанти лягла в основу дослідження мотивів злочинів, яке було проведене В.В.Гульденом і Ю.М.Антоняном. Дослідження показало, що особистісний зміст злочинів переважно не усвідомлюється. Це відноситься не тільки до насильницьких дій проти особистості, але й до скоєних із корисливих мотивів злочинів. У зв’язку із цим необхідно зазначити, що в кожній людині є основна мотиваційна тенденція (домінанта), яка характеризує її сутність і визначає поведінку [2, с.4].

На нашу думку, сьогодні дослідження мотивації протиправної поведінки є ключовим поняттям, на основі якого можна розробити методику проведення психокореляційної роботи з підлітками, спрямованої на формування позитивної домінанти в мотиваційній сфері.

Основна частина. У людини мотивація залежить від попереднього досвіду й навчання, від соціальних, культурних і характерологічних факторів. Рівень мотивації визначається вибором цілі, рівнем посягань, успішністю чи неуспішністю. Можна виділити мотивації: біологічну, пізнавальну, соціальну позитивну й негативну. Труднощі в подоланні перепон та інших несприятливих умов можуть викликати внутрішньоособистісний конфлікт, фрустрацію, агресію чи регресію, затяжене психічне напруження, реакції заміщення, переносу й генералізації.

Унаслідок цього, людина, якій притаманна домінанта співпереживання, може перебувати якийсь час і в стані зверхності. Перебуваючи

в цьому стані, вона настільки ж цілком “з головою” заглиблюється в нього, як і той, хто характеризується домінантою зверхності [1, с.36].

Розроблено ряд тестів для вимірювання домінанти або переваги одного стану в контексті різних пар станів.

Найбільш широко в попередніх дослідженнях застосовується Шкала цільової домінанти, яка визначає домінанту людей, що підходить до цільової і парацільової пари станів. Вона складається із сорока двох пунктів, у кожному з яких респонденту пропонується зробити вибір між діяльністю, яка могла б вважатися парацільовою (наприклад, їсти яку-небудь їжу, тому що ви отримуєте насолоду), на відміну від з'їдання тієї чи іншої їжі, тому що вона корисна для вашого здоров'я (цільова діяльність). Один пункт також включає третій варіант вибору “невпевнений”.

Деякі приклади психологічних кореляцій цільової домінанти.

Посилення цільової домінанти позитивно корелює з:

- перевагою бігу на довгі дистанції;
- більшою небезпекою невдач і меншою надією на успіх;
- менш невпорядкованим і більш організованим стилем життя;
- більшою деталізацією й точністю в розповідях;
- більшою обережністю й точністю під час зіткнення з важкими психомоторними задачами;
- зниженою чутливістю до образ;
- менш розвиненим почуттям гумору;
- менш різноманітною сексуальною поведінкою;
- меншою схильністю до розглядання порнографій;
- нижчим рівнем інтересу до азартних ігор і виграшу в них;
- нижчим рівнем тяги до спиртного й тютюну;
- нижчим рівнем деліквентності в підлітковому віці;
- вищим рівнем комунікабельності.

С.Свебак об'єднав цільову домінанту з багатьма психофізіологічними особливостями [4, с.73]. Суть даного поняття полягає у виробленні методик щодо регуляції переключення із цільового на парацільовий стан.

Посилення цільової домінанти позитивно корелюється з:

- прискореним серцебиттям під час реагування на загрозу;
- більш частим і глибоким диханням під час реагування на погрозу;
- наростанням м'язевої збудливості під час виконання завдань;
- активізацією рухових центрів кори головного мозку.

Найновішою шкалою для вимірювання цільової домінанти є “Шкала парацільової домінанти” 5. Вона містить дев'яносто простих тверджень на кшталт “Я часто ризикую”.

Не менш корисною в дослідженні мотивації є “Шкала домінанти на негативізм”, вона вимірює ступінь негативізму чи конформізму особистості. З допомогою такої шкали вимірюються два контрастних типи негативізму: реактивний і проактивний.

Реактивний негативізм виникає тоді, коли індивід переживає щось нечесне й несправедливе і внаслідок чого відчуває ворожість. При певному збігу обставин таке почуття буде переживатися як гнів і може викликати агресію суб'єкта. Проактивний негативізм має місце тоді, коли поведінка індивіда надто розв'язна, провокуюча, бунтарська. На основі цих характеристик можна відмітити, що реактивний негативізм пов'язує поняття цільового та негативістського станів, а проактивний негативізм складається із поєднання парацільового й негативістського станів.

Особливо корисною в дослідженні мотивації протиправного вчинку є методика, розроблена на основі реверсивної теорії, оскільки одним інструментом вимірює домінанту всіх чотирьох станів. Вона має назву – *Профіль мотиваційного стилю Аптера*. В основі цієї методики лежать прості твердження на кшталт: “Я люблю порушувати правила”.

Деякі приклади дослідження показали, що домінанта на негативізмі асоціюється:

а) у реактивному негативізмі з:

- задоволенням від відеозаписів хард-року;
- участю в екстремальних видах спорту;
- прогулами в школі;
- потребою у владі;
- індивідуалізмом;

б) у проактивному негативізмі з:

– схильністю говорити й забавляти;

в) в обох видах негативізму з:

- отриманням задоволення від “чорного гумору”;
- задоволенням від перегляду бойовиків.

“Профіль мотиваційного стилю Аптера” формально вимірює загальний баланс станів, а потім на його основі робиться висновок про домінанту.

Кожний індивід має свою власну констеляцію домінант, яка утворює профіль домінант за чотирма парами станів. Переважно індивід демонструє деяку ступінь відсутності рівноваги в межах конституантності однієї або більше пар, надзвичайну, крайню домінантність або перевагу. Це означає, що індивід, по суті, “застрягає” в одному з елементів пари й дуже рідко переживає протилежне почуття. Це блокує рівень тієї мотиваційної різноманітності, яку переживає людина. Таке межове домінування може виступати основою розвитку тієї чи іншої форми ментальності.

Наприклад, хронічна тривога може бути результатом того, що індивід став “рабом”, знаходячись у “капкані” цільового стану разом із характерною йому підвищеною збудливістю.

Другим прикладом може виступати руйнуюча залежність. У цьому випадку індивід перебуває в полоні парацільового стану або в постійному пошуці екстреної стимуляції. Проблема ускладнюється тим фактом, що особистість з афективною поведінкою застрягає “в парацільовому стані, який вимагає постійного збудника: наркотиків, алкоголю, азартних ігор та ін. [1, с.76].

Е.Луні назвав таку блокаду можливостей для діяльності зниженням уміння заміняти або зниженням “заповнення пустоти”, тобто заміщення одного виду діяльності іншим у рамках того чи іншого стану. Такий стан тягне за собою неадекватне бачення певних проблемних ситуацій: фінанси, стосунки чи проблеми зі здоров’ям. Як наслідок – нестандартне вирішення їх або “втеча від проблем”, яка виливається в протиправну поведінку і є основою протиправної діяльності [5, с.11–56].

Висновки. Апробація реверсивної теорії домінанти дає можливість виявити передумови протиправної поведінки, зрозуміти приховані мотиваційні тенденції, а також встановити структуру свідомого переживання та перебіг мотиваційних станів. У свою чергу, аналіз цих передумов дає можливість визначити критерії “групи ризику” та змодельовати схеми психокорекційної роботи з ними.

1. Аптер М. За пределами черт личности: реверсивная теория мотивации / Аптер М. – Луцк, 2004. – С. 73–86.
2. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – С. Пб: Питер Пресс, 1997. – 656 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
3. Занюк С. С. Мотиваційний тренінг. Формування мотивації учбової діяльності у студентів і старшокласників / С. С. Занюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 8. – С. 31–42.
4. Малюкіна-Пих І. Г. Кризиси подрасткового возраста / І. Г. Малюкіна-Пих. – М. : Эксмо, 2004. – 384 с.
5. Мейер В. Методы поведенческой терапии / В. Мейер, С. Чессер. – С. Пб. : Речь, 2001. – 256 с.
6. Райковський Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Райковський. – М. : Прогресс. – 1979. – 392 с.
7. Шадриков В. Д. Введение в психологию : мотивация поведения / В. Д. Шадриков. – М. : Логос, 2001. – 136 с.

Відомості про автора:

Слободян Ольга

старший викладач кафедри психології та

соціальної роботи
Прикарпатського юридичного
інституту ЛьвДУВС.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 44 а
тел.: 59-61-38

Рецензенти:

Субота М. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного університету ЛьвДУВС;

Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Наукове видання

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія

Випуск 15

Частина 2

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія ІФ 3398

Головний редактор: В. ГОЛОВЧАК
Літературний редактор: Р. БОДНАР
Комп'ютерна правка і верстка: Л. КУРІВЧАК
Коректор: Т. БОЙКО

Підписано до друку 22. 10. 2010. Формат 60x84/16. Папір офсет.

Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 19,3.

Тираж 100 пр. Зам. № 104.

Видавець

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
76000, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1.
Тел. 71-56-22.

e-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК №2718 від 12.12.2006.

НБ ПНУС

760834